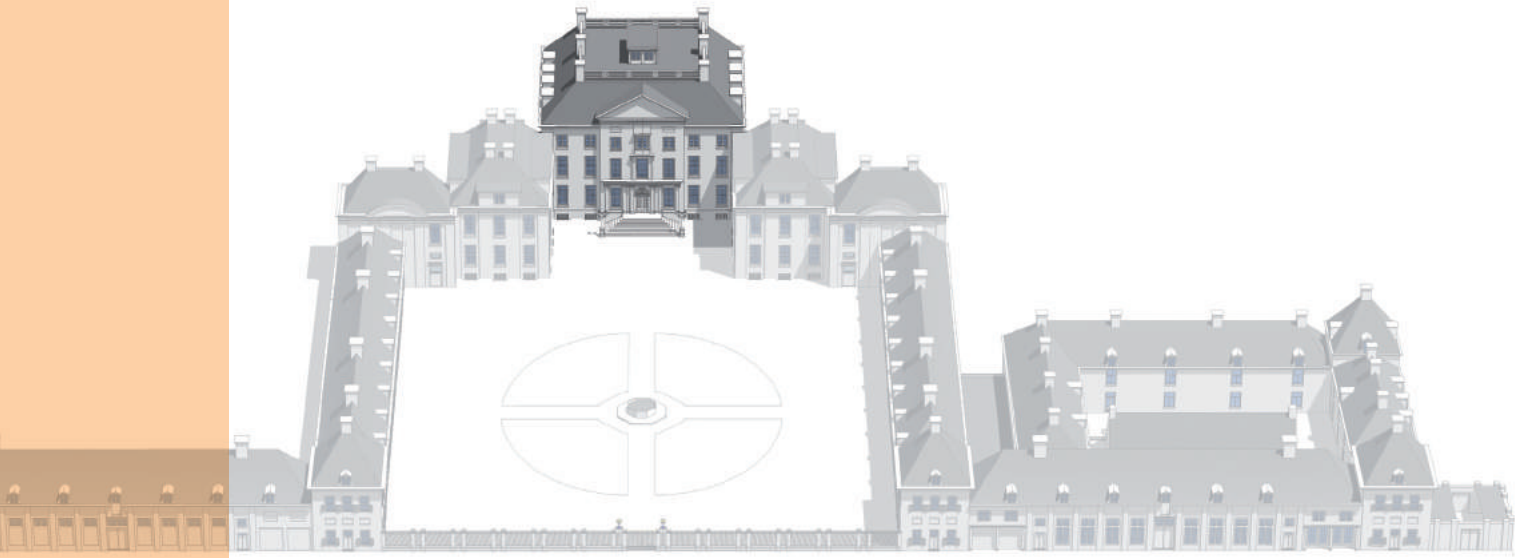
Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 2 Corps de logis

Bouwhistorisch onderzoek

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Paleis Het Loo Apeldoorn

Deel 2 Corps de logis

Bouwhistorisch onderzoek

Leiden, november 2015

Dröge
BUREAU VOOR BOUWHISTORIE

bouwhistorie & bouwkunde
MoNed

Inhoud

2 Corps de logis 9

2.1 Inleiding 9

2.1.1 Vertreknummering 9

2.2 Bouwgeschiedenis 11

2.3 Bouwhistorische beschrijving 14

2.3.1 Exterieur 14
2.3.1.1 Straatmeubilair, bestrating, trap 14
2.3.1.2 Bouwmassa 14
2.3.1.3 Voorgevel (=zuidgevel) 14
2.3.1.4 Linker zijgevel (= westgevel) 18
2.3.1.5 Achtergevel (= noordgevel) 19
2.3.1.6 Rechter zijgevel (= oostgevel) 20
2.3.1.7 Dak 22
2.3.2 Constructie 26
2.3.2.1 Souterrain 26
2.3.2.2 Draagconstructie 26
2.3.2.2 Kapconstructie 26

2.4 Waardering 28

2.4.1 Exterieur/gevels 28
2.4.2 Souterrain 28
2.4.3 Bel-etage 28
2.4.4 Eerste verdieping 28
2.4.5 Tweede verdieping 29
2.4.6 Zolder/kap 29

2.5 Ruimteboek 31

2.5.1 Onderhuis/souterrain 31
Ruimte 100: Centrale hal 37
Ruimte 101/102: Reserve garderobe 41
Ruimte 103/103a/104: Herentoilet 41
Ruimte 105: Portaal confiturekelder 43
Ruimte 106: Confiturekelder van Koningin Mary 44
Ruimte 107/108: Gang naar de grot 46
Ruimte 109: Schelpengrot 47
Ruimte 110/111: Gang tussen grot en tuin 53
Ruimte 112: Nieuwe toegang tot de tuin 55
Ruimte 113/114: Passage 57
Ruimte 115: Dienstruimte 59
Ruimte 116/117: Gang 60

Ruimte 118: Gang 64
Ruimte 119/120: Magazijn 67
Ruimte 121: Toiletten Dames 69
Ruimte 122: Winkel 70
Ruimtenummers 143/144: Entree onderhuis 70

2.5.2 Bel-etage 73
Ruimte 200: Vestibule 79
Ruimte 201: Oude eetzaal 87
Ruimte 202: Ontvangstkamer 95
Ruimte 203: Garderobe 101
Ruimten 204/205: Badkamer 104
Ruimten 206/306/408: Diensttrap 107
Ruimte 207: Achtervestibule 113
Ruimten 208 en 209: Trapportaal 121
Ruimten 210/310/411: Diensttrappenhuis 125
Ruimte 213: Vertrek prinses Juliana 131
Ruimte 214: Garderobe prinses Juliana 135
Ruimte 215: Werkkamer Wilhelmina 137
Ruimte 216: Salon koningin Wilhelmina 141

2.5.3 Eerste verdieping 147
Ruimte 300: Audiëntiezaal 153
Ruimte 301: Kamer koning Willem I 165
Ruimte 302: Slaapkamer koningin Mary 172
Ruimte 303: Kleerkamer koningin Mary 181
Ruimte 304: Kabinet van koningin Mary 187
Ruimte 305: Bibliotheek van koningin Mary 191
Ruimte 307: Gang 191
Ruimte 308/309: De grote trap 192
Ruimte 311: Garderobe 209
Ruimte 311a: Kabinet Willem III 212
Ruimte 312: Slaapkamer Willem III 217
Ruimte 313: Salon Koning Willem II 225

2.5.4 Tweede verdieping 231
Ruimte 400: Dienstruimte/gangen 231
Ruimten 401-404: Dienstruimten 239
Ruimten 405-405a: Dienstruimte en gang 240
Ruimte 406: Dienstruimte 241
Ruimte 406a/412a: Badkamer 246
Ruimten 413-414, 415-419: Dienstruimten 246

2.5.5 Zolder 249

2 Corps de logis

2.1 Inleiding

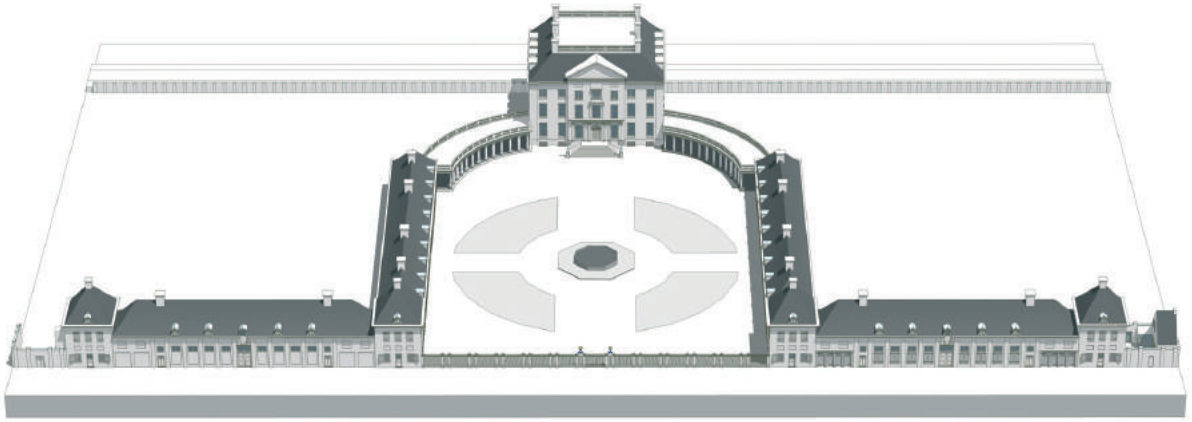
In deze rapportage, die is opgezet volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009, volgt na een resumé van de bouwgeschiedenis, de beschrijving van het exterieur en de constructie, een hoofdstuk met de interne waardering. Bij dit laatste onderdeel is ervoor gekozen deze in bondige paragrafen samen te vatten. Op deze manier wordt een herhaling van identieke formuleringen per onderdeel of ruimte voorkomen. Het laatste hoofdstuk bevat het ruimteboek, waarbij een indeling per bouwlaag is aangehouden. Voorafgaand aan de beschrijving van de ruimten zijn deelplattegronden aangebracht met de fasering en waardering. In een klein plattegrondje van het gehele complex is de positie van de betreffende ruimte aangegeven. Van alle vertrekken zijn de indertijd door Vis gemaakte tekeningen van vloer, wanden en plafonds opnieuw gebruikt. De deelplattegronden en de tekeningen hebben dezelfde schaal.

2.1.1 Vertreknummering

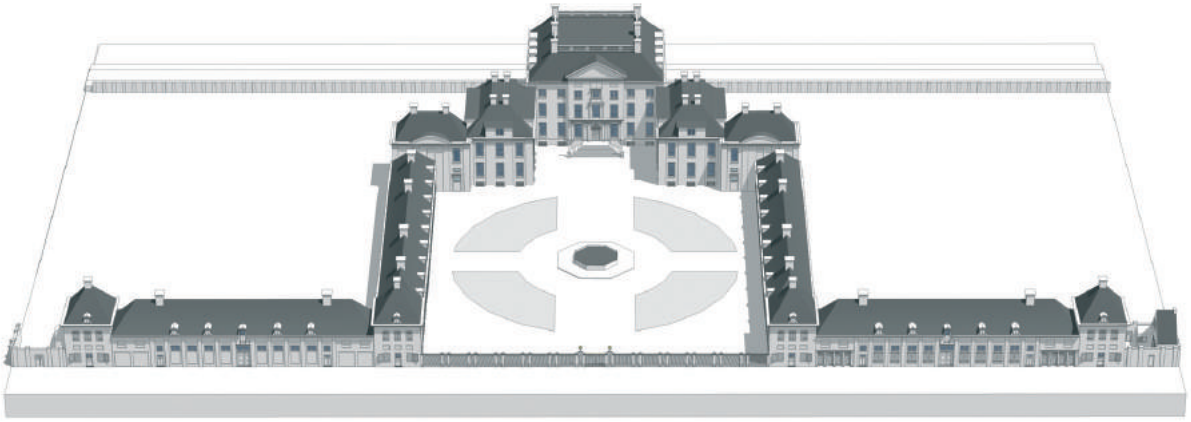
De bij de restauratie vastgestelde vertreknummering is in de verslaglegging aangehouden, om verwarring te voorkomen. Alle vertreknummers zijn opgebouwd uit een getal van drie cijfers, waarvan het eerste cijfer het verdiepingsniveau aangeeft en de twee volgende cijfers de opeenvolgende vertrekken, te beginnen in het midden van de zuidzijde en achtereenvolgens de oost-, noord- en westzijde.

Onderhuis = niveau 100	vertreknr. 100-144
Begane grond = niveau 200	vertreknr. 200-216
Eerste verdieping = niveau 300	vertreknr. 300-313
Tweede verdieping = niveau 400	vertreknr. 400-419

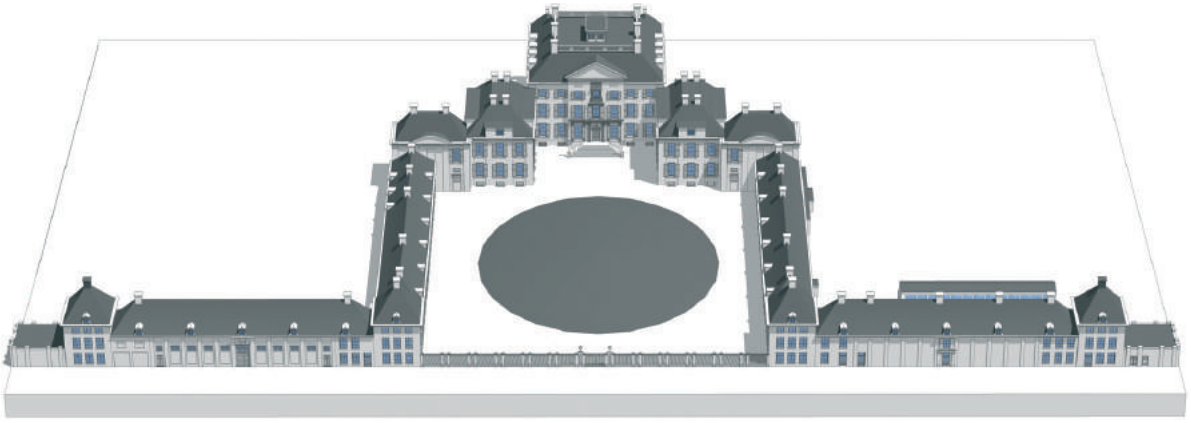
Ook bij de aanduiding van de afbeeldingen is de vertreknummering aangehouden, om een directe oriëntatie mogelijk te maken, bijvoorbeeld 201/4 = afbeelding 4 van vertrek nummer 201. De afbeeldingen van de zolder beginnen met 450/1.

Afb. 1. Vogelvlucht met een reconstructie van Het Loo in 1687
(Isometrie Moned, Leiden)

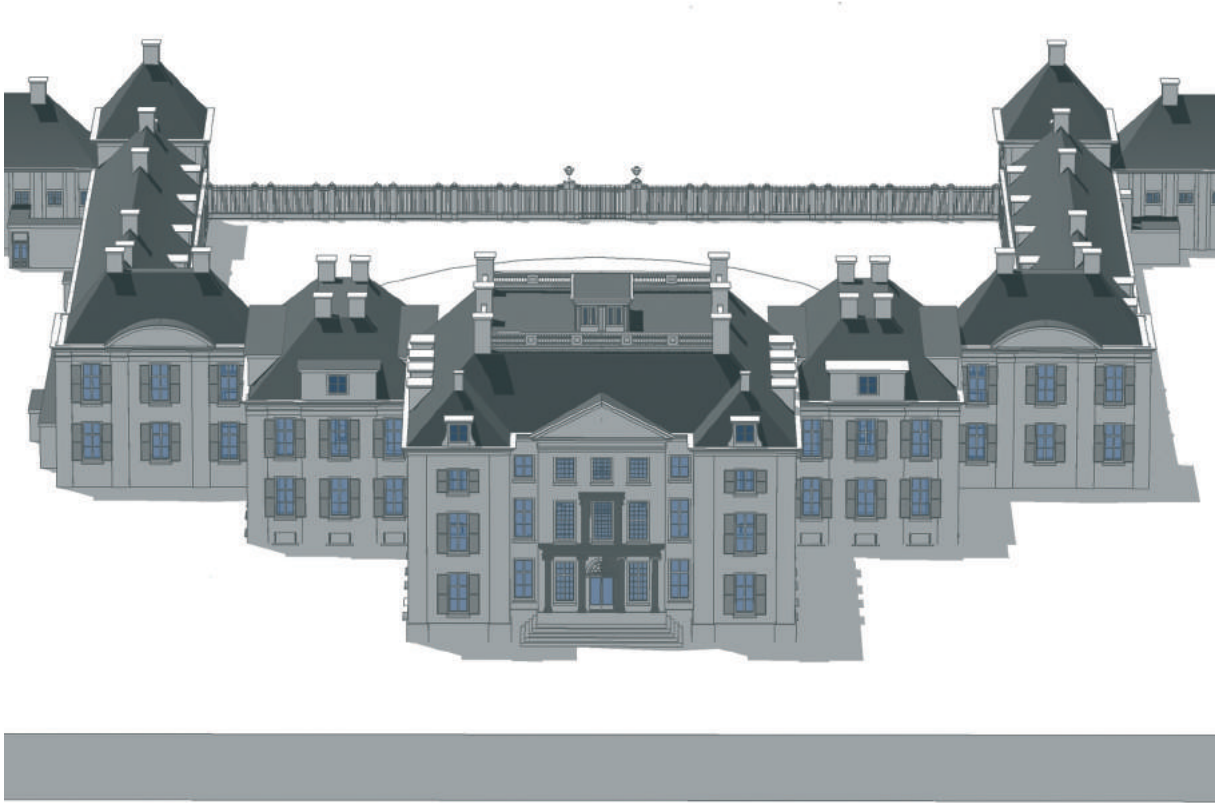
Afb. 2. Vogelvlucht met een reconstructie van Het Loo in de toestand rond 1700, na het gereedkomen van de paviljoens
(Isometrie Moned, Leiden)

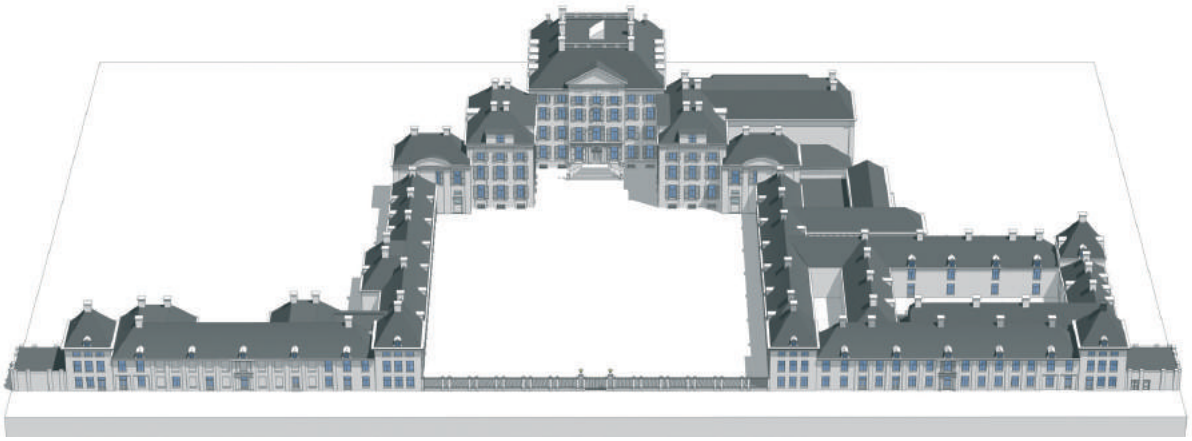
Afb. 3. Vogelvlucht van Het Loo met de toestand in 1894
(Isometrie Moned, Leiden)

2.2 Bouwgeschiedenis

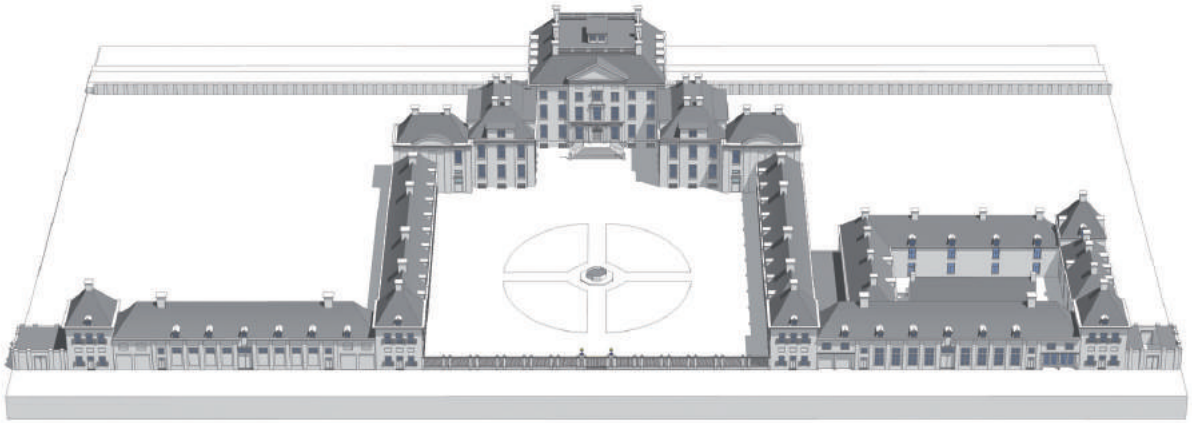
De bouwgeschiedenis van het corps de logis wordt uitvoerig beschreven in Deel I van de rapportage. Hier wordt daarom volstaan met een resumé.
Het corps de logis behoort tot de eerste opzet van paleis Het Loo uit 1686. Het was aan weerszijden met kwartcirkelvormige colonnades verbonden met de west- en de oostvleugel (afb. 1).
Deze situatie duurde slechts tot 1692, toen de beide colonnades plaats maakten voor dubbele paviljoens (afb. 2).
De uitwendige verschijningsvorm veranderde nauwelijks tot het aanbrengen van de bepleistering onder koning Lodewijk Napoleon. Op dat moment was vrijwel overal de indeling van de oorspronkelijke vensters gemoderniseerd.
Een eerste grote verbouwing met belangrijke consequenties voor het exterieur vond plaats in 1896. Toen kreeg het corps de logis aan de achterzijde over de volle hoogte twee flankerende uitbouwen waarin vooral sanitaire ruimten waren ondergebracht (afb. 3 en 4).
In de periode 1911-1914 onderging het gehele complex een zeer ingrijpende verbouwing en uitbreiding, waarbij het corps de logis samen met de voorgenoemde uitbouwen met een verdieping werd verhoogd (afb. 5).
Bij de restauratie van 1977-1984 werd voor wat betreft het corps de logis de oorspronkelijke zeventiende-eeuwse situatie hersteld. Daarbij verdwenen de in 1894 gerealiseerde uitbouwen (afb. 6).

Afb. 4. Reconstructie van de achterzijde van Het Loo na het gereedkomen van de uitbouwen van het corps de logis in 1894
(Uitsnede isometrie Moned, Leiden)

Afb. 5. Vogelvlucht van Het Loo na de verbouwing door C.H. Peters in 1914
(Isometrie Moned, Leiden)

Afb. 6. Vogelvlucht van Het Loo na het gereedkomen van de restauratie 1977-1984
(Isometrie Moned, Leiden)

2.3 Bouwhistorische beschrijving

2.3.1 Exterieur

2.3.1.1 Straatmeubilair, bestrating, trap

Volgens een bestek uit 1762 werd de huidige bordestrap vernieuwd in Bentheimer zandsteen.[1] Gezien de overige nog oorspronkelijke zandstenen trappen van het corps de logis zal ook de oorspronkelijke trap van zandsteen zijn gemaakt. De trap versmalt naar boven en voert via een kort bordes naar de deur van de vestibule. De negen verzakte en soms gebroken treden werden tijdens de restauratie gedemonteerd en stuk voor stuk gerepareerd. Nadat de gevel gereed was werden de treden opnieuw geplaatst. Optrede 15 cm, aantrede 30 cm.

Achter de trap bevinden zich twee trappen naar het onderhuis van ieder 11 treden. De zandsteen treden liggen op elkaar en zijn niet in de muur opgelegd. Optrede 17,5 cm, aantrede 30 cm. Een aantal treden zijn tijdens de restauratie hersteld, waarbij nieuwe stukken zijn ingezet. Aan beide zijden is een zwart geschilderde massief ijzeren leuning in de muur bevestigd, aan de uiteinden voorzien van een bol. Aan weerszijden van de trap staat een lantaarnpaal met ieder twee lantaarns op een hardstenen postament. De palen werden in 1940 vervaardigd door de Fa. R.J.C. Dettenhausen te Rotterdam, evenals de hekken van de trap en het bordes naar een ontwerp van Daniël Marot.

Al het ijzerwerk werd gerestaureerd door Kunstsmederij W. Jonkers. De in enkele beschrijvingen vermelde blauwe kleur werd hierbij teruggebracht, als laatste laag van een beschermend verfpakket.[2]

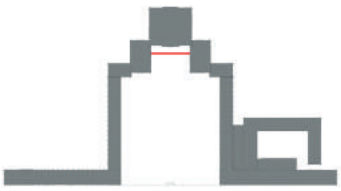
De bassecour voor de gevel is bestraat met klinkers in halfsteensverband.

2.3.1.2 Bouwmassa

Het centrale corps de logis heeft een vrijwel vierkante plattegrond en telt vier bouwlagen en een kap plat dak en omgaande dakschilden. De onderste bouwlaag is uitgevoerd als souterrain. Zowel de voor- als de achterzijde heeft een risalerende middenpartij bekroond door een fronton.

2.3.1.3 Voorgevel (=zuidgevel)

De oorspronkelijk door twee colonnades geflankeerde voorgevel werd zes jaar na de bouw ingeklemd tussen paviljoens. In 1911 werd een verdieping toegevoegd, welke bij de restauratie van 1977-84 weer werd verwijderd. Tegelijkertijd werd de gevel ontdaan van de sedert 1809 aanwezige witte pleisterlaag. De T-vensters werden vervangen

1 Volgens het bestek van Ravenschott werd in 1762 de stoep voor het huis vernieuwd in 'Bentemer steen'. NA, arch.inv. 1.08.11, Nassause Domeinraad, inv.nr. 6397.

2 Alle ijzerwerken werden gestaalstraald, geschopeerd met zink en bespoten met zinkijzerglimmer. Bestek voor de restauratie van Rijksmuseum Paleis Het Loo, fase 1.

Afb. 7. De voorgevel in 2008

door zorgvuldig gereconstrueerde schuifvensters met roedenindeling, die tot 1809 in de gevel waren opgenomen. De nog aanwezige oorspronkelijke kozijnen werden hersteld (afb. 7).
De voorgevel telt zeven vensterassen, verdeeld over een middenrisaliet en twee met hoeklisenen gemarkeerde zijvelden. Brede muurdammen tussen de vensters doen de rode baksteen overheersen en geven het corps de logis een robuust karakter. Op de bovenste verdieping onderscheiden de vensters zich van die der twee hoofdverdiepingen door de halve hoogte en een middenstijl. Het hoge, met leien gedekte dak wordt beëindigd door een balustrade met forse schoorstenen op de hoeken.

Entreepartij • In de gevelcompositie vraagt de middenrisaliet alle aandacht. Afgedekt door een tamelijk steil fronton kent deze zowel een horizontaal als een verticaal accent.[3] Het horizontale accent wordt gevormd door de ionische pilasters en het hoofdgestel van de beneden verdieping en wijst naar de hand van Jacob Roman, die deze orde in bijna al zijn gebouwen toepaste.[4] Doordat de toegangsdeur en de flankerende vensters ieder een eigen pilasterstelling hebben gekregen is een verdubbeling naar het midden ontstaan. Mogelijk vormde deze compositie een antwoord op de zuilen van de oorspronkelijk aanwezige colonnade, hoewel deze duidelijk lager waren geplaatst en er dus geen sprake was van een doorgaande lijn van zuilen en pilasters. Het hoofdgestel bezit een in baksteen uitgevoerd fries, overeenkomstig de andere friezen van de gevel, dat alleen ter plaatse van de risalering boven de voordeur in zandsteen is uitgevoerd. E. Elzinga maakt aannemelijk dat de bakstenen gedeeltes van het fries bij de restauratie ten onrechte geschilderd zijn.[5]
Het verticale accent wordt ingeleid door de zich vernauwende bordestrap en vangt aan bij de dubbele toegangsdeur met het ronde bovenlicht. De lichte risalering van de twee flankerende pilasters en het hoofdgestel zet zich voort in de zandstenen omlijsting van de vensters op de eerste en tweede verdieping. Een zonnewijzer, daterend uit de eerste bouwperiode, overbrugt de ruimte tot de kroonlijst van het fronton. De rijzigheid van de middenrisaliet wordt nog versterkt door de circa 130 cm hoger gelegen kroonlijst van het fronton ten opzichte van de ingekorte kroonlijst van het dak. In het bakstenen fries is in Romeinse cijfers van verguld lood het jaartal 1686 aangebracht.[6]
De in 1978 nieuw aangebrachte houten kroonlijst van het fronton is uitgerust met modillons en omvat het in zandsteen uitgevoerde beeldhouwwerk van het timpaan tegen een achtergrond van baksteen. Hierin is Diana afgebeeld, godin van de jacht en de maan, omgeven door jachtattributen tussen vangnetten en gestileerd blad, waaronder eikenloof. Haar hoofd wordt bekroond met een maan-

3 De verhouding van de hoogte tot de breedte van het fronton is niet juist volgens de in de zeventiende eeuw gangbare constructiewijze. Bijvoorbeeld in het boek van Symon Bosboom, *Cort onderwys van de vijf colommen* (Amsterdam 1694) 17 staat vermeld hoe juiste 'frontispissen' dienen te worden geconstrueerd: Deel de lengte tussen de uiteinden van de onderlijst door twee en pas de helft van deze lengte in het midden naar onder af. Omcirkel vanuit het gevonden punt de uiteinden met een passer en het hoogste punt van de cirkelboog bepaald de top van het fronton.

4 J. Terwen-de Loos, 'Jacobus Roman, architect 1640-1716', Bouw 1960, nr. 15. Genoemd kunnen worden de Boterwaag te 's-Gravenhage (1681), het hof Meermansburg te Leiden en Slot Zeist.

5 E. Elzinga, *Rapport betreffende de bakstenen friezen aan het Corps de Logis van Het Paleis Het Loo* (Apeldoorn, januari 1985).

6 Het jaartal is op een afwijkende manier geschreven en bestaat achtereenvolgens uit een C, een I en een omgekeerde C, die samen het cijfer M vormen; een I en een omgekeerde C, die het cijfer D vormen en verder uit de gebruikelijke schrijfwijze LXXXVI. Het jaartal 1681 op de voorgevel van het hof Meermansburg te Leiden, een ontwerp van Roman, is op dezelfde wijze geschreven.

sikkel.[7] In de ronde omlijsting van het voormalige venster bevindt zich een uit 1850 daterende klok.

Deur • De dubbele paneeldeur van drieduims wagenschot werd in 1809 vernieuwd. Boven het kalf bevindt zich een stralenraam uit dezelfde tijd.[8]

Vensters • De schuifvensters van de begane grond en eerste verdieping zijn gelijk en bezitten een indeling van 5x(5+5) ruiten. Het middenraam van de eerste verdieping is zes ruiten breed. De uit eiken en grenenhout samengestelde kozijnen konden nagenoeg allemaal opnieuw worden toegepast. De enige versiering bestaat uit de duivejagerprofilering op de hoeken. De onderdorpel is van hardsteen.

Ook op de tweede verdieping zijn de oorspronkelijke vensters gereconstrueerd, dankzij de sporen van een paar nog aangetroffen zeventiende-eeuwse kozijnen, waaruit bleek dat de vensters waren voorzien van een middenstijl.[9] De indeling is 2x(2+3).

In het onderhuis zijn de vensters voorzien van zes verticale diefijzers (diagonaal geplaatst) en een horizontale verbindingsstaaf in het midden. Hier waren zowel nieuwe ramen als kozijnen noodzakelijk. De ramen zijn gedetailleerd als naar binnen draaiend, maar kunnen niet worden geopend. Aan de bovenzijde loopt het kozijn evenwijdig aan de licht gebogen gemetselde toog. De ruiten zijn allen rechthoekig. Het raamhout is wit geschilderd, de kozijnen in Bentheimer kleur.

Metselwerk • Na het ontpleisteren kwam tamelijk gaaf metselwerk te voorschijn, gemetseld in kruisverband. De basementen van de gevels zijn afgehakt en opnieuw opgemetseld in bijpassende steen. Verder is metselwerk plaatselijk vernieuwd. Het steenformaat bedraagt 4,5 x 21-23 cm; tien lagen zijn 54 cm hoog.

Op de hoeken van de gevel en de middenrisaliet zijn klezoren toegepast. De strekken boven de vensters zijn vijf lagen hoog.

Voegwerk • Het voegwerk is nieuw aangebracht, met gesneden voegen en een holle dagstreep in de lintvoeg, geheel overeenkomstig het onder de stuclaag aangetroffen oorspronkelijke voegwerk. De voeg is van een tamelijk zachte en kalkhoudende samenstelling. Waar vochtophoping in het muurwerk optreed, bijvoorbeeld vlak boven

7 Zie voor een uitgebreide beschrijving van de timpanen L.R.M. van Everdingen, *Het Loo de Oranjes en de jacht* (Haarlem 1984) 70-77. In haar beschrijving van de timpanen oppert Van Everdingen de mogelijkheid dat het timpaan met Diana eerst tijdens het tweede stadium werd aangebracht, waarbij wordt afgegaan op de centrale positie van de godin en de afbeeldingen van enkele gravures, die een bekroond wapenschild vertonen op de plaats van de godin. Al deze afbeeldingen dateren overigens van na de tweede bouwfase. Uit de andere details van deze gravures blijkt dat deze afbeeldingen in details niet altijd betrouwbaar zijn. Bijvoorbeeld zijn kruiskozijnen afgebeeld in plaats van de schuifvensters.
De tijdens de restauratie zeer betrouwbaar gebleken en mogelijk door Jacob Roman vervaardigde vogelvluchtperspectief (omstreeks 1700) laat een rond venster zien, waarboven de mogelijke contouren van een borstbeeld valt te onderscheiden. Het beeldhouwwerk is helaas niet gedetailleerd genoeg weergegeven om hier een conclusie uit te kunnen trekken.

8 *'Twee nieuwe deuren op de stoep voor aen 't Paleijs met haar knieren en sleutinge van 3 d. wagenschot. Middenkalf en bovenligt f. 180,-'* (KHA. inv.nr. Egc-I-16).

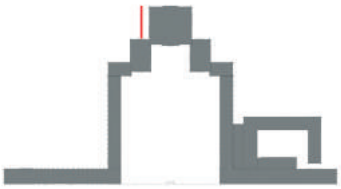
9 Zie het hoofdstuk over de vensters in deel I.

het basement, zijn de voegen reeds aan het verpulveren, vooral op de plaatsen waar de voegspecie buiten de steen is aangebracht.
Klok • Op de huidige plaats van de klok bevond zich tot 1850 een rond venster. In dat jaar werd een wijzerplaat met torenuurwerk aangebracht naar ontwerp van de Leidse hoogleraar F. Kaiser. De wijzerplaat is van Duitse makelij. Oorspronkelijke bevond de klok zich op een van de schoorstenen van de oostvleugel aan de bassecour. Als pendant daarvan bevond de zonnewijzer zich op een der schoorstenen van de westelijke vleugel. De oorspronkelijke wijzerplaat was van koper en bevatte het jaartal 1686. Het uurwerkmechanisme werd in 1980 vervangen door een synchroonmotor.[10]
Zonnewijzer • De bestaande zonnewijzer werd gerestaureerd, opnieuw geschilderd en met bladgoud verguld.

Afb. 8. De linker zijgevel

2.3.1.4 Linker zijgevel (= westgevel)

Bestrating • Voor de gevel bevindt zich een pad fijn grind. Ten behoeve van de vensters van onderhuis zijn ondiepe koekoeken uitgespaard, met een scheiding van steens metselwerk.
Westgevel • De westgevel (afb. 8) telde oorspronkelijk zes vensterassen, waarvan de meest zuidelijke as nu is verborgen achter de aansluiting met het westelijke binnenpaviljoen. Een getande kroonlijst accentueert de vier traveeën brede middenrisaliet en bestaat uit een volledig hoofdgestel met zandstenen architraaf, bakstenen fries en een door modillons ondersteunde houten kroonlijst. De brede

10 J .W. Niemeijer, 'Beschrijving van de slagklok van Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn', (Rijksgebouwendienst juli 1984). Hierbij werd gebruik gemaakt van gegevens uit het archiefonderzoek door L.R.M. van Everdingen-Meijer.

muurdammen zijn ongelijk van breedte. Hoeklisenen en een verkorte kroonlijst kenmerken de zijvelden.
De vensters zijn per verdieping gelijk aan die van de voorgevel; in het dakvlak worden de vensterassen van de middenrisaliet echter doorgezet in de vorm van vier dakkapellen. De kapellen staan in het gevelvlak, bezitten een ruitindeling van 5x3 + 5x3 en zijn voorzien van klauwstukken aan de zijkanten.
Een geprofileerde lijst beëindigd de platte daken. In de gepleisterde fase (1809-1977) is de pleisterlaag een aantal malen hersteld. Voor een betere hechting is het metselwerk plaatselijk opgehakt. De opgehakte gedeelten zijn bij de restauratie slechts op enkele plaatsen opnieuw ingeboet. In de hoeken van de middenrisaliet zijn nieuwe loden hemelwaterafvoeren geplaatst.

Afb. 9. De achtergevel van het corps de logis gezien vanuit de boventuin in 2008

2.3.1.5 Achtergevel (= noordgevel)

Bestrating • Voor de achtergevel bevindt zich een groot met klinkers bestraat terras, dat de overgang vormt tussen het museum en de tuin. Op de scheidingsmuur naar de Benedentuin bevinden zich de beelden van de stroomgoden 'Rijn' en 'IJssel' en vier tuinvazen. Met behulp van scepters en kettingen is een onopvallende afscheiding gemaakt.
Achtergevel • De opbouw van de achtergevel (afb. 9) is grotendeels gelijk aan die van de voorgevel. Door de smallere middenrisaliet zijn de zijvelden breder en bieden plaats aan een extra vensteras met een smalle raampartij [ruitindeling 2x(5+5)]. Het totaal aantal vensterassen bedraagt hierdoor negen, waarbij de tussengevoegde smalle ramen centraal in de zijvelden een nieuwe verticale as vormen, die zich doorzet tot en met de dakkapellen.

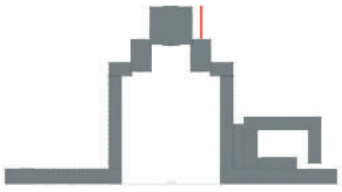

Afb. 10. De gereconstrueerde tuindeuren in de achtergevel van het corps de logis

Entreepartij • De middenrisaliet wordt op de begane grond geaccentueerd door vier pilasters met Ionische kapitelen, waarin twee vensters en de centrale toegang worden omsloten. Een getande kroonlijst en bakstenen fries kenmerken het hoofdgestel boven de pilasters. Op de eerste verdieping zet de ornamentering zich voort in een zandstenen omlijsting van het middenvenster. De kroonlijst wordt gedragen door twee slanke lijsten met omgehaalde voluten. Het venster is hier één ruit breder dan de overige vensters. Het grootste aandachtspunt is zonder meer de deurpartij (afb. 10), waarin zich twee verguld smeedijzeren panelen met een halfrond bovenlicht bevinden. De deuren werden bij de restauratie opnieuw vervaardigd naar een ontwerp van Daniël Marot. Bij vertrek 207 volgt een uitvoerige beschrijving van de smeedijzeren onderdelen. In de hoeken van de middenrisaliet en de lisenen zijn nieuwe hemelwaterafvoeren geplaatst.

2.3.1.6 Rechter zijgevel (= oostgevel)

De oostgevel (afb. 11) is nagenoeg gelijk aan de westgevel. Door een niveauverschil van de Konings- en de Koninginnetuin zijn de vensters aan de oostzijde geheel bovengronds gesitueerd. Aan de noordzijde is de grot gereconstrueerd (afb. 12), die zich van ongeveer 1690 tot 1807 tegen de oostgevel bevond. De beschrijving van zowel de gevel als het interieur komt aan de orde bij ruimte 109.

▶ Afb. 11. De rechter zijgevel van het corps de logis

▼ Afb. 12. De gereconstrueerde schelpengrot aan de buitenzijde van het corps de logis

2.3.1.7 Dak

Er bestaan een aantal vogelvluchten waarop het dak is afgebeeld, met het kenmerkende paviljoen in het midden en de schoorstenen op de hoekpunten.[11]
Vanaf de bouw was het schildvormige dak voorzien van een plat middengedeelte, afgezet met een forse eikenhouten balustrade, vanwaar men een uitzicht had over de tuinen, de bossen en de heuvels in de verte. Het paviljoen behoorde oorspronkelijk tot de vertrekken van koningin Mary en was behangen met goudleer.

Bouwkundige beschrijving

De schuine dakvlakken zijn aan vier zijden belegd met Katzenberger leien in Oud-Rijnse dekking, volgens het bestek van 1976 met een dikte tussen 5-7 mm en een lengtesortering van 17-26 cm. Het gewicht bedraagt ca. 35 kg/m². De leien zijn 'losvast' op het beschot bevestigd met drie roodkoperen leinagels per lei, voorzien van een platte kop en een dubbel gekartelde steel. De noord- en oostgevel zijn rechts dekkend gelegd, de zuid- en westgevel links dekkend. De hoeken zijn voorzien van met lood bedekte hoekkepers.
Aan de noordgevel is het dakvlak onderbroken door een fronton en twee dakkapellen. Het fronton is bekleed met lood van 30 kg/m², de zijwangen en het platte dak van de dakkapellen met lood van 40 kg/m².
Het hemelwater wordt via de achterzijde van de dakkapel naar het dakvlak afgevoerd.
Aan de oost- en westgevel bevinden zich vier gelijke dakkapellen, uitgevoerd met vleugels aan de voorzijde. De twee binnenste kapellen zijn aan de zijkanten voorzien van getrapte metalen roosters, de overige zijn van loden zijwangen voorzien. De dakvlakken zijn gelijk aan de kapellen van de noordgevel. Het fronton van de zuidgevel is op dezelfde manier afgewerkt als dat van de noordgevel. Het platte dak is bedekt met een loden bekleding van 40 kg/m². De driehoekige roeflatten lopen noord-zuid, zodat het regenwater via het noordelijk- en zuidelijk dakvlak wordt afgevoerd. Alleen bij de velden tussen de schoorstenen aan de oost- en westzijde stroomt het water weg langs de andere dakvlakken. De vierkante schoorstenen (hoogte 247 cm) zijn gemetseld in kruisverband. Deze worden beëindigd door een betondekplaat met een gegoten profilering (op enkele plaatsen reeds beschadigd) welke zijn geschilderd in zandsteenkleur. De platen zijn met lood afgedekt. oorspronkelijk liet Roman houten kappen vervaardigen op de schoorstenen van het huis.[12]
Rondom bevindt zich een zware balustrade, die bijna geheel uit oorspronkelijk materiaal bestaat (afb. 13). Aan de noord- en zuidzijde bevinden zich vijf vakken tussen verbrede stijlen met ieder tien of elf balusters. Tussen de schoorstenen zijn twee vakken aangebracht met ieder tien balusters. Tegen de stijlen met aan weerszijden een halve baluster is door middel van schoorstangen aan de zolderbalk-

11 Vogelvluchttekeningen van Het Loo, ca. 1700, door Isaac de Moucheron; door onbekende tekenaar (misschien Jacob Roman) en een door Romeyn de Hooghe.

12 Volgens een brief van Johan Vleugels aan Hans Willem Bentinck. Japikse, "Correspondentie V", 1689, 104.

Afb. 13. Overzicht van het dak met twee van de schoorstenen en de balustrade

Afb. 14. Het gereconstrueerde dakpaviljoen op het corps de logis

Afb. 15. De klokkenstoel met de slagklok op het platte dak van het corps de logis

laag extra stabiliteit verkregen. De balustrade wordt afgedekt door een geprofileerd potdeksel, dat aan de buitenzijde ter plaatse van de stijlen is gekornist.
De balusters met vierkante voet rusten op een nieuwe grenen bint (18x18 cm) die alleen ter plaatse van de stijlen met het dak is verbonden. De gehele balustrade is in zandsteenkleur geschilderd. Langs de balustrade en het paviljoen zijn vlonders van opepe bilinga aangebracht. Op het dak bevinden zich naast het paviljoen, een luidklok, een vlaggenstok en zeven metalen kasten ten behoeve van de luchtbehandelingsinstallaties.

Dakpaviljoen • De buitenkant van het paviljoen (afb. 14) is gebaseerd op de oorspronkelijke vormgeving, voor zover deze was af te lezen van enkele prenten. Het is opgebouwd uit Dorische pilasters, met daartussen schijnramen [indeling 2x(2+3) + 2x(2+3)]. De bovenkant wordt afgedekt door een eenvoudig geprofileerde kroonlijst. Slechts het middengedeelte, waarin de trap is opgenomen, is voorzien van een plat dak. De zijgedeeltes zijn open aan de onder- en bovenkant om voldoende luchtstroom te garanderen ten behoeve van de airconditioning.
Vlaggenstok • De vlaggenstokhouder rust op vier steunpunten. De circa 8 meter hoge vurenhouten vlaggenstok kan naar het westen toe worden neergelaten. De stok is aan de onderkant voorzien van een tegenwicht, het draaipunt ligt op ongeveer 80 cm hoogte. De onderkant en houder zijn geschilderd in zandsteenkleur, de stok zelf is boven 120 cm wit van kleur. De Nederlandse vlag wordt gehesen wanneer het museum is geopend.

Slagklok • Bronzen slagklok in een nieuwe houten klokkenstoel (afb. 15). De bronzen slagklok, volgens de inscriptie uit 1686, hangt in een nieuwe klokkenstoel. De heer J.W. Niemeijer, adviseur historische uurwerken en luidklokken van de Rijksgebouwendienst, heeft in juli 1984 een verslag geschreven over de door hem begeleide restauratie van de klok.[13] De navolgende gegevens zijn ontleend aan zijn verslag.

Oorspronkelijk bevond de klok zich op de zolder of 'houten gang' van de oostelijke vleugel aan de cour, met het uurwerk en de wijzerplaat op een der schoorstenen. Als pendant daarvan was een zonnewijzer geplaatst op een der schoorstenen van de westelijke vleugel. De wijzerplaat van het uurwerk droeg aan de achterzijde het opschrift 'Daventriae 1688'.[14] Het uurwerk is niet voorzien van een signatuur, maar volgens Niemeijer zijn de wijzerplaat en de luidklok beiden zeer waarschijnlijk vervaardigd door Gerhard (Gerrit) Schimmel, klokgieter te Deventer.

Vanaf 1850 gaat de klok fungeren als slagklok van het in dat jaar aangebrachte torenuurwerk. Het slagmechanisme werd bij de jongste restauratie vervangen door een synchroonmotor en elektrisch aangedreven slagwerk.

De hoogte van de klok bedraagt inclusief de zesarmige kroon 590 mm. De diameter aan de onderzijde bedraagt 564 mm, aan de bovenzijde 31cm. Aan de bovenzijde bevindt zich een 10 cm brede sierrand, opgebouwd uit een versiering met jachttaferelen, een band met opschrift en een tweede sierrand met motieven van bloem- en bladranken.[15]

De sierrand met jachttaferelen bestaat uit een zich vier maal herhalende voorstelling van jagers met honden, die zowel te voet als te paard de jacht bedrijven op herten, zwijnen hazen en vogels.

Hierboven bevindt zich een opschrift in Romeinse kapitalen: 'SI | DEUS | PRONOBIS | QIS | CONTRANOS | 1686'. (Als God met ons is, wie zal tegen ons zijn). De woorden 'PRONOBIS' zijn abusievelijk, of als gevolg van de gebrekkige kennis van het Latijn als een woord geschreven, terwijl in het woord 'QIS' de 'U' ontbreekt. Op de flank van de klok zijn een vijftal sierringen aangebracht, op de slagring een tweetal.

De houten klokkenstoel rust op vier met lood beklede verhogingen in het dak. Vier poten worden door middel van dwarsbalken in verband gehouden. De twee westelijke poten zijn demontabel. De stoel wordt afgedekt door een met lood bekleed zadeldakje.

13 J.W. Niemeijer, Beschrijving van de Slagklok van Rijksmuseum Paleis Het Loo te Apeldoorn (ongepubliceerd rapport; RGD, juli 1984).

14 Notitie van H.C.L. Avink, conciërge van Het Loo van 1852 tot 1894.

15 De slagklok van Het Loo en die van kasteel De Slangenburg te Doetinchem vertonen een identieke sierrand. Er bestaan meer overeenkomsten tussen Het Loo en de Slangenburg, vooral in het interieur. waarschijnlijk heeft Jacob Roman bemoeienis gehad met verbouwingen aan de Slangenburg in opdracht van de eigenaar Frederik Johan van Baer. Van Baer was generaal in het leger van de koning-stadhouder.

2.3.2 Constructie

2.3.2.1 Souterrain

Gezien de ondergrond zal het gehele paleis zijn voorzien van een fundering op staal. De opzet van het corps de logis kent drie van zuid naar noord lopende beuken waarbij de buitengevels en de tussenmuren als hoofdondersteuning fungeren. In het souterrain is in alle ruimten sprake van stenen kruisgewelven die soms van elkaar zijn gescheiden door brede bakstenen gordelbogen.

2.3.2.2 Draagconstructie

In de driebeukige opzet liggen de enkelvoudige balklagen van de verdiepingsvloeren op in de buitengevels en de twee doorlopende tussenmuren. Over het algemeen is voor de kortste overspanningsrichting gekozen. Bij de restauratie 1977-1984 zijn er, met het oog op de veel grotere vloerbelasting, op veel plaatsen extra stalen balken aangebracht. De balklagen in het corps de logis zijn vrijwel nergens in het zicht.

2.3.2.2 Kapconstructie

Het dak heeft altijd bestaan uit een carrévormig schilddak met plat middengedeelte. Volgens de plattegrond van Schonck bevonden zich in de kap de meubelzolder, de linnenzolder en een aantal kamers voor de knechten en lakeien. Bij de vergroting van het corps de logis met een verdieping werd de oude kap vervangen door een vuren kapconstructie. Bij de restauratie van 1977-1984 werd een kap van Noord-Europees grenenhout vervaardigd.
Er is toen gekozen voor een reconstructie van de oorspronkelijke kap, die viel te reconstrueren uit de bouwsporen van enkele oorspronkelijke gedeelten en de tekening van Schonck (1767). De verbindingen bestaan zowel uit de klassieke pen- en gatverbindingen als stalen platen met grote bouten. Door de vele installaties die in de kap een plaats moesten vinden, wordt de constructie op veel plaatsen aan het oog onttrokken en is er geen sprake van een ruimtelijk gave zolder.
Vijf primaire spanten (houtafmetingen 20x30 cm h.o.h., variërend van 400 tot 480 cm) overspannen in noord-zuidelijke richting het dak. Tussen de kapnokken van de noord- en zuidgevel worden deze spanten verbonden met negen spanten van dezelfde houtzwaarte, die in oost-westelijke richting zijn aangebracht. (h.o.h. 180 cm).
De negen spanten (in O-W richting) bestaan uit jukken, op twee plaatsen ondersteund door standvinken. De spantbenen van het onderstel zijn voorzien van korbelen, de standvinken bovendien van sleutelstukken. In het tweede juk zijn tussen de spantbalken diagonale schoren aangebracht (totaal acht stuks), waardoor een groot vakwerkspant is ontstaan. Op de knooppunten zijn bovendien stijlen aangebracht.
De vijf spanten in N-Z richting zijn op negen plaatsen door standvinken ondersteund, die eenzijdig zijn voorzien van korbelen. De standvinken rusten op de balklaag van de zolderverdieping. Door middel van kleine korbelen zijn de haaks geplaatste spanten gekop-

peld aan de standvinken, zodat een gelijkmatige ondersteuning is ontstaan voor de binten van het platte dak. Tussen de dakbalken (12,5 x 17,5 cm) en het beschot zijn dunne schegstukken aangebracht ten behoeve van het afschot.
De sporen van de dakvlakken rusten op een muurplaat van Oregon pine, die tevens als gootbodem fungeert, en worden ondersteund door de gordingen en de nokbalk van het tweede juk.
Aan de noordzijde is het dakvlak onderbroken door een naar voren springend fronton en twee dakkapellen, aan de oost- en westzijde door vier dakkapellen en aan de zuidzijde opnieuw door een fors fronton.

2.4 Waardering

2.4.1 Exterieur/gevels

Van de voor- en zijgevels van het corps de logis is het metselwerk vrijwel volledig oorspronkelijk (1686). Van de achtergevel is alleen de middenrisaliet oorspronkelijk. Bij de laatste restauratie zijn, na de sloop van de uitbouwen van 1894, de aangrenzende geveldelen zorgvuldig gereconstrueerd. Hetzelfde geldt voor alle vensters. Bijzonder zijn de timpaanvullingen van de frontons van de voor- en achtergevel. Het geheel heeft hoge monumentwaarden.

2.4.2 Souterrain

Van het souterrain bleef de oorspronkelijke indeling grotendeels bewaard. Bijzondere vermelding verdient de gereconstrueerde schelpengrot tegen de oostgevel. Bij alle ruimten is wat de opzet betreft sprake van hoge monumentwaarden. De nieuw gemaakte westelijke doorgang naar de tuin heeft een indifferente waarde. Bij de nieuwe inrichting van verschillende ruimten (toiletgroepen en museumwinkel) is eveneens sprake van indifferente monumentwaarden.

2.4.3 Bel-etage

In vrijwel alle vertrekken op de bel-etage waren bij de aanvang van de restauratie van 1977-1984 grote delen van de oorspronkelijke interieurs aanwezig. Deze zijn in een aantal gevallen aanvullend gereconstrueerd. Ter plaatse van de gesloopte uitbouwen, kwam op basis van de plattegronden van Schonck, de oorspronkelijke indeling terug. Bijzondere vermelding verdient de vestibule. Ook hier is sprake van een ingrijpende reconstructie. De zaal vormt nu een kenmerkend voorbeeld van de toen geldende restauratievisie en van het oeuvre van Van Asbeck. In vrijwel alle ruimten is sprake van een hoge zeldzaamheid en van hoge monumentwaarden.

2.4.4 Eerste verdieping

Bij alle vertrekken op de eerste verdieping is sprake van uitzonderlijke monumentale waarden. In een aantal gevallen gaat het om oorspronkelijke elementen uit de bouwtijd, zoals schouwpartijen, lambriseringen en plafonds. In veel van de ruimten zijn deze gecombineerd met elementen uit een latere periode. Ook is in een aantal ruimten sprake van een zorgvuldige reconstructie of aanvulling tijdens de laatste restauratie. Uitzonderlijk zijn de trapzaal en de grote audiëntiezaal aan de voorzijde van het corps de logis. In alle ruimten is sprake van hoge monumentwaarden.

2.4.5 Tweede verdieping

In een aantal vertrekken bleef de laat zeventiende- of vroeg achttiende-eeuwse aankleding bewaard. Deze is echter gezien de depotfunctie van die vertrekken op dit moment nauwelijks zichtbaar. De vertrekken aan de achterzijde ontstonden bij de restauratie van 1977-1984. De bewaard gebleven oorspronkelijke elementen hebben een hoge monumentwaarde.

2.4.6 Zolder/kap

Na de sloop van de in 1914 aangebrachte derde verdieping en nieuwe kapconstructie kwam bij de restauratie van 1977-1984 een reconstructie van de zeventiende-eeuwse kap tot stand op basis van de tekeningen van Schonck. Er bleven geen oorspronkelijke onderdelen bewaard. Er is daarom sprake van indifferente monumentwaarden.

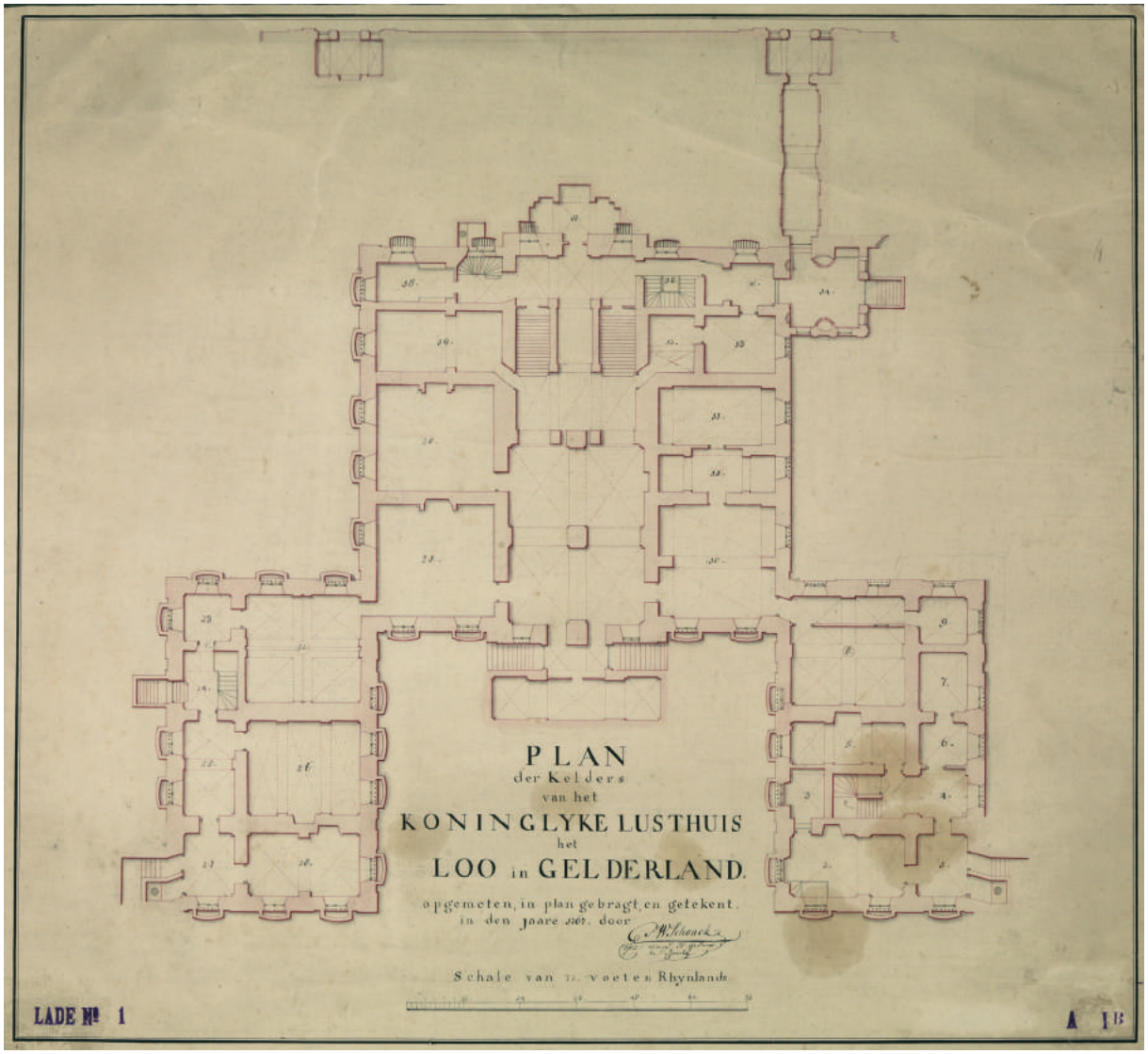
2.5 Ruimteboek

2.5.1 Onderhuis/souterrain

(Vis, II, 16)

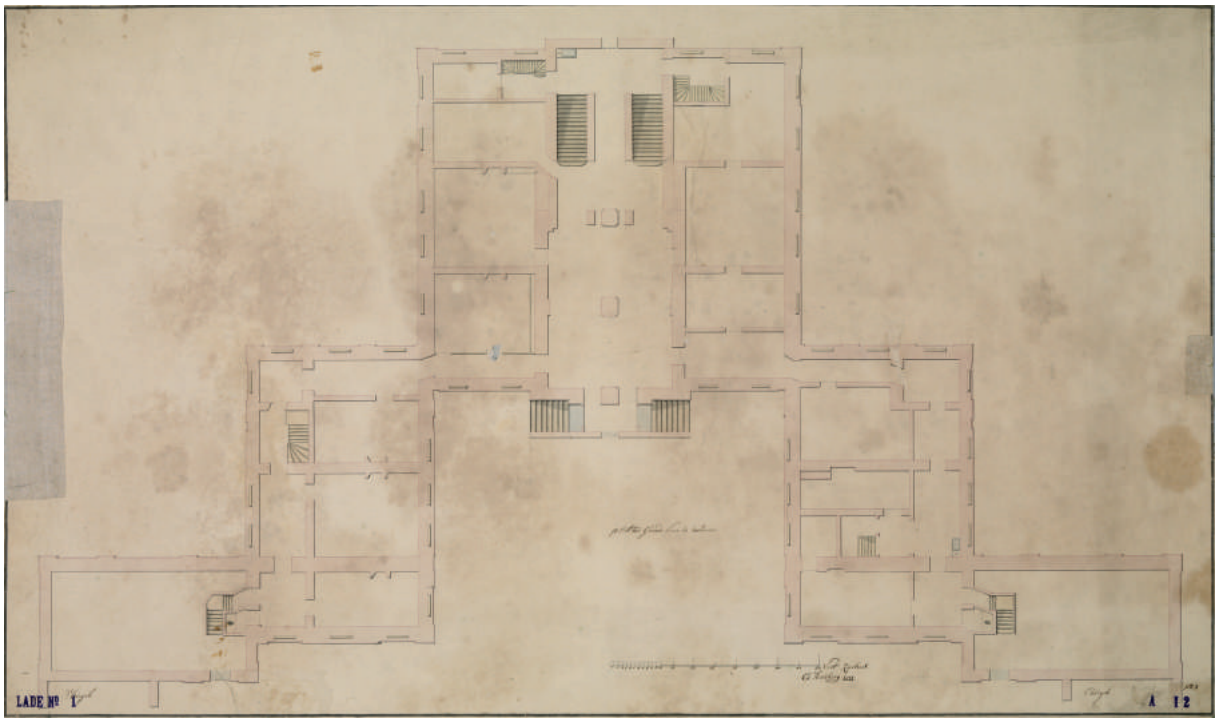
Restauratietekeningen: *daar van de meeste vertrekken in het onderhuis geen aparte tekeningen zijn gemaakt worden de belangrijkste tekeningnummers hier vermeld.*
0-1, 0-1a
B-1, B-2, B-21, -22, -23, -24, -25, -26
1307-C1
W-9, -18, -42, -114.

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De vroegst bekende plattegrond van het souterrain staat afgebeeld op een tekening van naar men vermoedt omstreeks 1730 van de tuin van Het Loo door Christiaan Pieter van Staden. De tekening is vooral gemaakt om de toestand van de beneden- en boventuin weer te geven, waarbij de plattegrond van het onderhuis een ondergeschikte rol vervult. Hiermee kan verklaard worden dat de plattegrond een aantal onnauwkeurigheden vertoont. De tekening komt grotendeels overeen met die van Schonck uit 1767. Opmerkelijk is dat de hoofdtrap en de trappen naar de bassecour niet zijn aangegeven, maar de diensttrap aan de oostzijde wel, namelijk op de oorspronkelijke plaats naast het keuken- of confiturenkeldertje. In vertrek 124 staat een put afgebeeld. Bij de restauratie werden echter geen sporen ontdekt die duiden op een vroegere waterput. Op de plattegrond van Schonck is de trap in noordelijke richting verplaatst. Schonck rept van een 'nieuwe trap', zodat de verplaatsing van de trap waarschijnlijk tussen circa 1730 en 1767 moet hebben plaatsgevonden. Volgens de inventaris van 1713 waren een drietal vertrekken ingericht voor koningin Mary, te weten het '*Keldertje van Haer Majt.*' (ruimte 108), het '*Keukenkeldertje*' (ruimte 106) en ''*t speelhuys van Haer Majt.*', waarmee de grot (ruimte 109) werd bedoeld, die toegang gaf tot de koninginne- en de benedentuin. Via de oostelijke diensttrap bestond een directe verbinding met de hoger gelegen vertrekken van Mary's appartement. De oostzijde van het onderhuis werd verder in beslag genomen door de wijn- en bierkelder, terwijl aan de westzijde enkele magazijnen en twee eetzalen voor de hofmeesters en het keukenpersoneel waren gesitueerd. Vanwege het gebruik door het personeel waren in de ruimten 121 en 122 stookplaatsen aangebracht. Bovendien waren alle vertrekken aan de westzijde voorzien van houten plafonds in plaats van gemetselde gewelven. Onder het koningschap van Lodewijk Napoleon werden de grot en de gang naar de Benedentuin tot aan het maaiveldniveau afgebroken, waarna de restanten werden bedolven onder puin en aarde. Uit de vergelijking van de

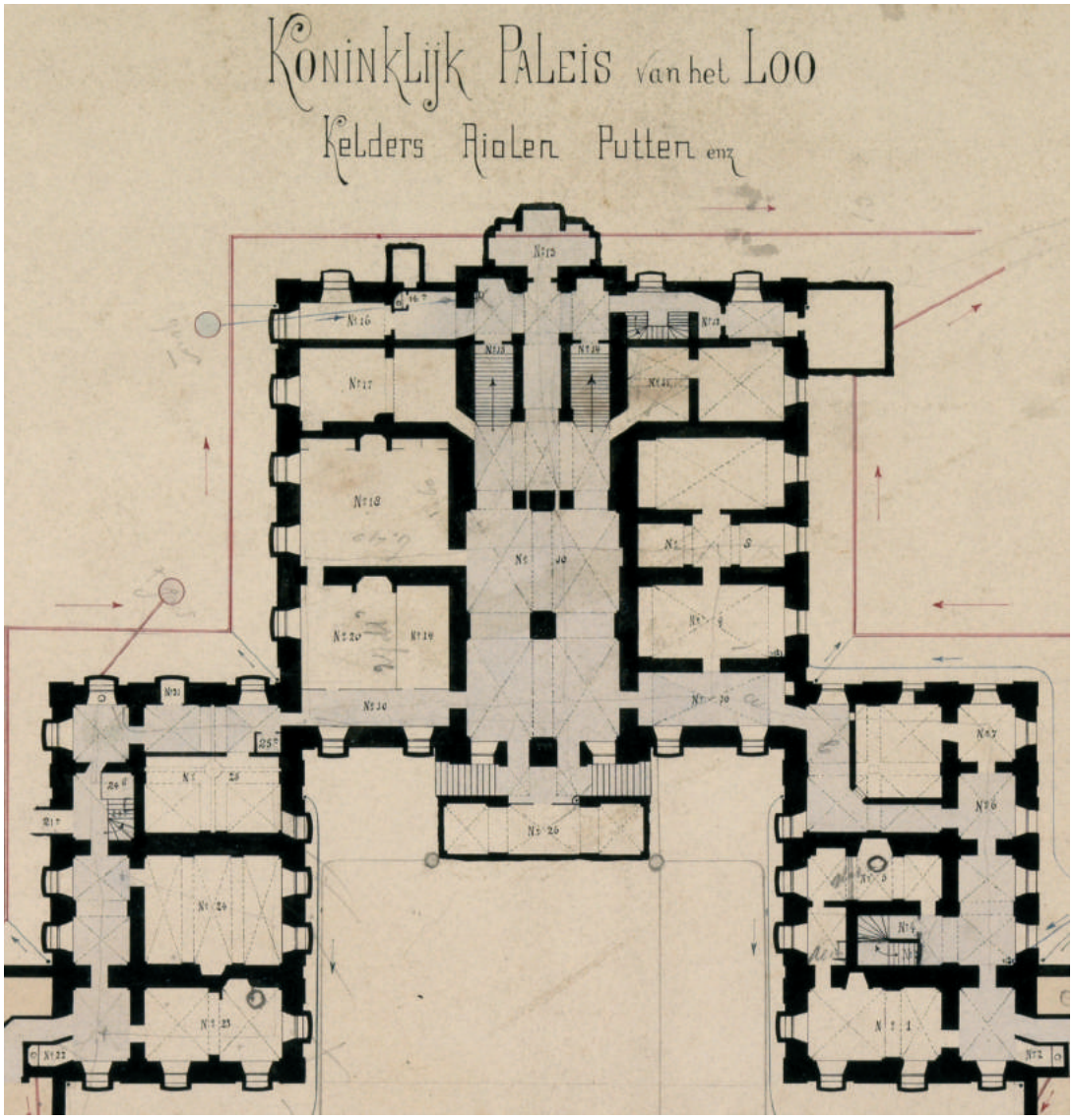

Afb. I 'Plan der kelders van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck'. Plattegrond van het souterrain, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3250)

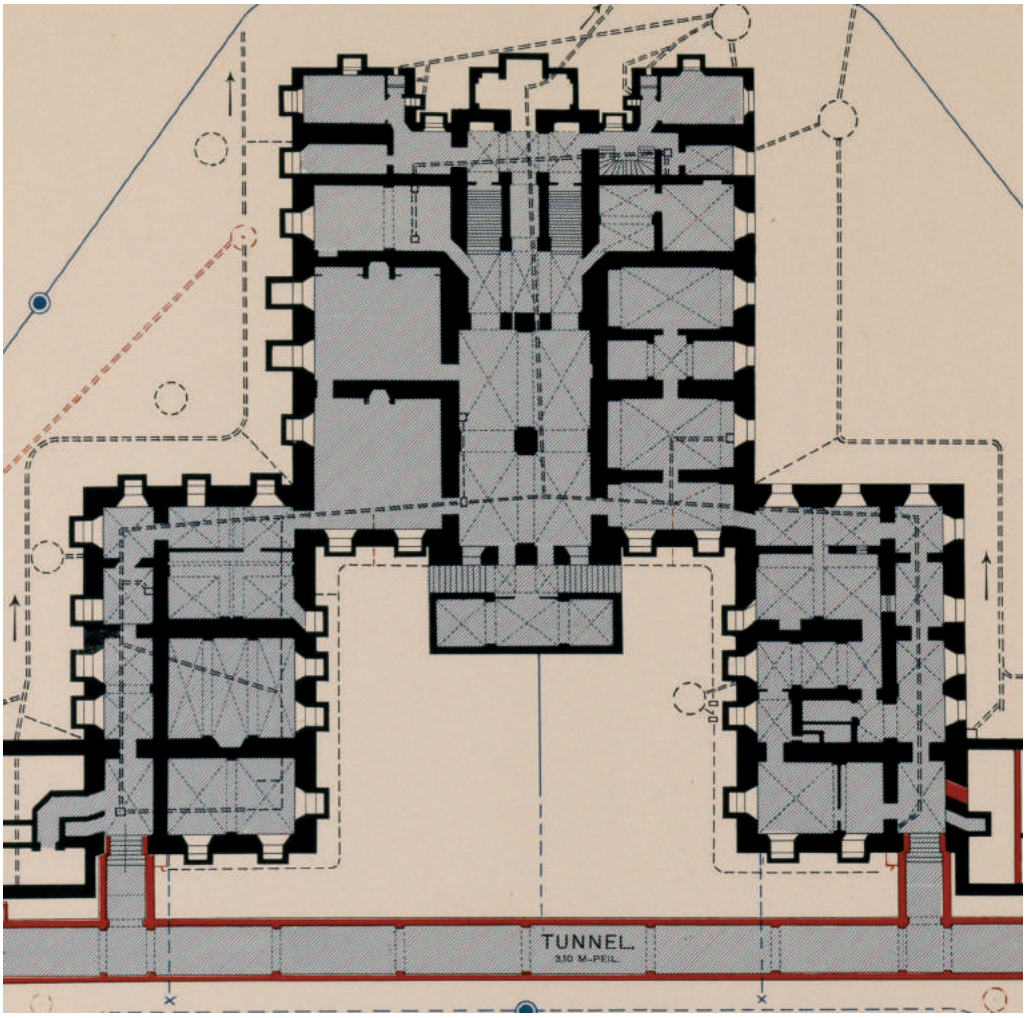
plattegrond van Schonck met de toestand vlak voor de restauratie blijkt dat de indeling nagenoeg ongewijzigd bleef. Tijdens de restauratie 1977-1984 werd veel in het onderhuis vernieuwd, zoals de vloeren, het pleisterwerk van de wanden en de gewelven en alle vensters met bijbehorende kozijnen. De eenvoudige maar karakteristieke deuren werden zoveel mogelijk gespaard. Door de bestemming na de restauratie 1977-1984 is het onderhuis een actief onderdeel van het museum geworden, waar vele voorzieningen zijn ondergebracht, via de trap aan de oostkant van de voorgevel komen bezoekers in de centrale hal terecht die toegang geeft tot de garderobe, de toiletten en de winkel. Hier kan reeds de keuze worden gemaakt of men het paleis dan wel de tuin wil bezichtigen. Tussen het onderhuis en het voormalige 'Koningsbad' werd tijdens de restauratie 1977-1984 een nieuwe verbindingsgang gebouwd, geschikt voor rolstoelgebruikers. Hoofdroute blijft de gang langs de confiturekelder en de grot, die in september 1987 voltooid werd.

Afb. II ‘Plattegrond van het souterrain van het corps de logis en de binnenpaviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3258)

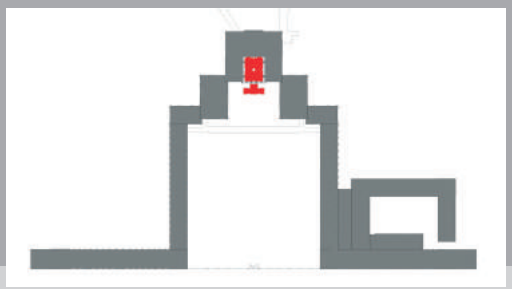

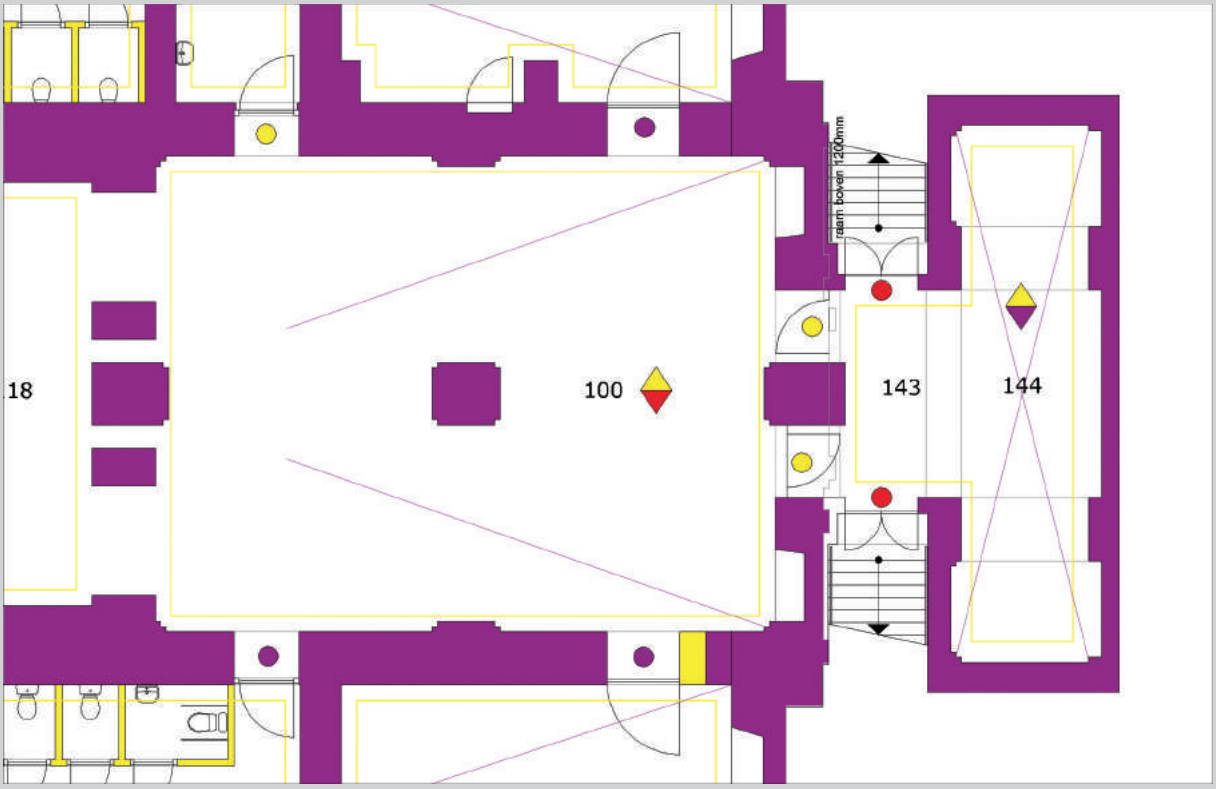
Afb. III Plattegrond van het souterrain van het corps de logis en de binnenpaviljoens. W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3279)

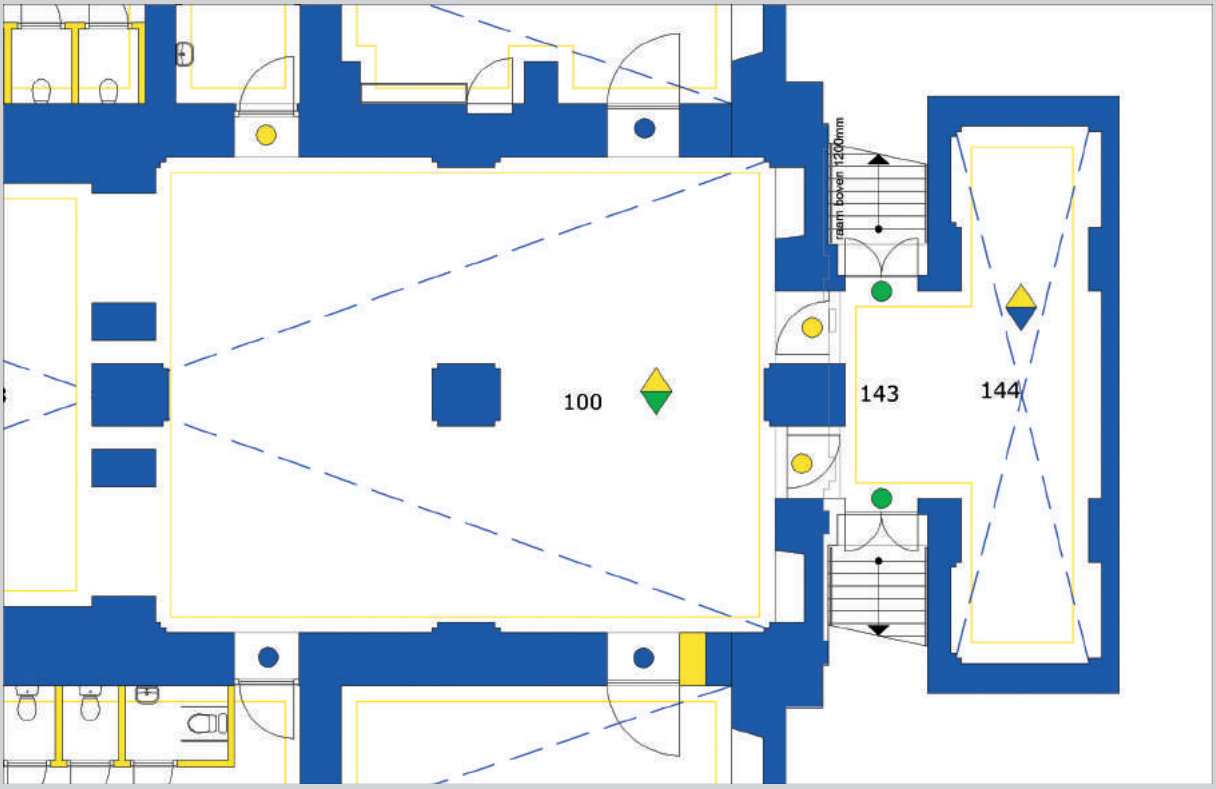
Afb. IV Tekening no. 1. Plattegrond van het paleis over de kelderverdieping betreffende de fundering en riolen. Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3335)

Ruimte 100

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 100: Centrale hal
(Vis, II, 19)

Bouw-, gebruiks- en gebruiksgeschiedenis
De indeling van het onderhuis valt direct af te leiden uit de bovenliggende verdiepingen en is hieraan grotendeels gelijk. De zware muren zijn waar nodig van doorgangen voorzien. De omvang van de centrale hal is in grootte gelijk aan de bovenliggende vestibule en audiëntie zaal. Voor het stenen gewelf was het noodzakelijk een zware kolom in het midden te plaatsen, zodat de ruimte kon worden overspannen door vier kruisgewelven. Bij het ontwerp werd het kennelijk wenselijk geacht tussen de hal en het trapportaal een zo open mogelijke verbinding te creëren, waartoe in de noordwand drie afzonderlijke kolommen werden aangebracht; de middelste kolom voor het gewelf, de twee kleinere ter ondersteuning van de bovenstaande kolommen tussen de vestibule (ruimte 200) en het trappenhuis (ruimte 209). Het resultaat werd een constructief logische doorbreking van de wand.
Ter voorkoming van optrekkend vocht is bij de restauratie 1977-1984 de gehele vloer van het onderhuis uitgegraven, waarna een ondervloer in beton werd aangebracht tot ca. 25 cm in het muurwerk. Tot een hoogte van ongeveer 35 cm werd het muurwerk uitgehakt en werd een betonnen rand gestort van ca. 30 cm hoog, die rustte op de betonvloer. Vervolgens werden de muren met bijpassende baksteen aangeheeld. Alle wanden en gewelven werden ontpleisterd en tijdens de restauratie 1977-1984 van een nieuwe pleisterlaag voorzien.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), halfsteens gemetseld; in de velden nieuwe hardsteen tegels (40x40 cm) dambordsgewijs gelegd, in tegenstelling tot de situatie voor de restauratie waar de tegels diagonaalsgewijs waren gelegd. Plint van nieuwe witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, gewelf- en gordelbogen in schoon metselwerk (23x4,5 cm), die tijdens de restauratie werden hersteld, gegritstraald en van nieuw voegwerk voorzien. De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.[1]
Deuren • Het portaal naar het bassecour (ruimte 143) is afgescheiden door twee automatische draaideuren van gehard glas, welke zonder sponning of kozijn in de gemetselde doorgang is geplaatst. De overige deuren bestaan uit opgeklampte grenen delen in grijze kleur.

1 De mortelsamenstelling van de raaplaag bestond uit 1 deel kalkdeeg op 5 delen rivierzand; op 50 liter kalk-zandmortel werd 3 liter Portlandcement A toegevoegd. De pleister was samengesteld uit 3 delen kalkdeeg op 2 delen gips.

Afb. 100-1 .
De linker beuk van de centrale hal gezien naar achteren. Links achterin de trap naar de bel-etage

Vensters • Twee tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe roedenramen aan de zuidwand (indeling 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van 6 mm. dik lexan in een aluminium raamwerk. Door middel van rubber profielen zijn de aluminium raamwerken luchtdicht afgesloten tegen het houten raam. De vensters zijn beglaasd met 'verre royal', dik 2 mm. Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met witte tegels (13x13 cm). Aan de buitenzijde is het venster voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal),

Gewelf • Vier kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk.

Verlichting • Tien ijzeren wandlantaarns met kaarslamp.

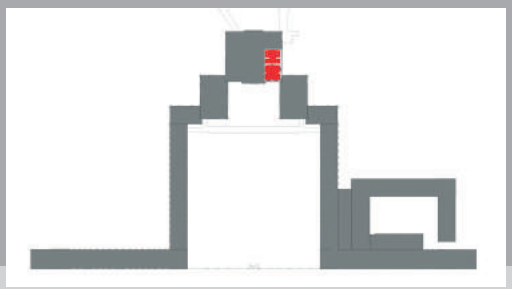

Afb. 100-2. De rechter beuk van de centrale hal gezien naar achteren. Rechts achterin de trap naar de bel-etage

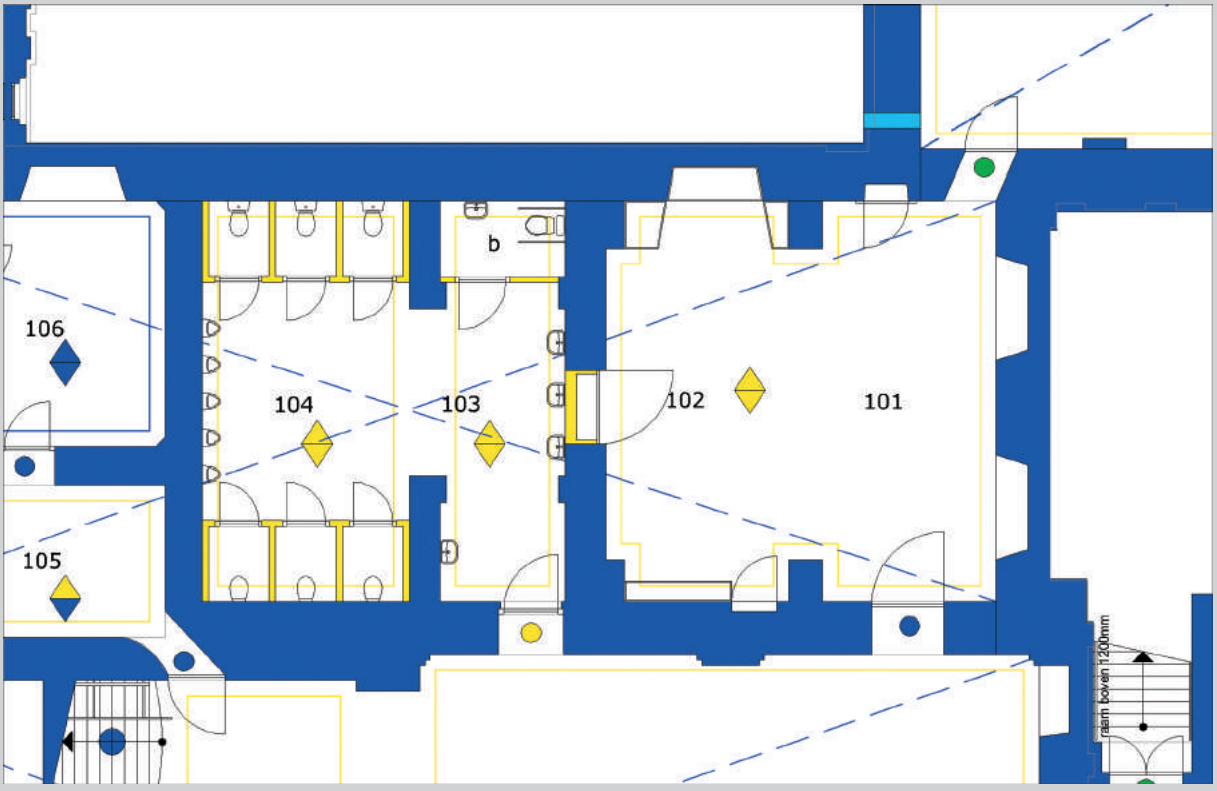
Afb. 100-3. De centrale hal gezien naar voren met deuren naar ruimte 143. Links de toegang tot de garderobe in ruimte 101/102

Ruimte 101-104

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 101/102: Reserve garderobe
(Vis, II, 19)

Benaming 1767 Bierkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Bij de restauratie is een later aangebrachte scheidingswand tussen de ruimten 101 en 102 verwijderd, waarmee de oorspronkelijke toestand werd hersteld.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), halfsteens gemetseld; in de velden hardsteen tegels (40x40 cm), dambordsgewijs gelegd. Voor de restauratie was de vloer bestraat met klinkers.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, gewelf bogen en muraalbogen in schoon metselwerk (23x4,5 cm) De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.
Deuren • Opgeklampte eiken deuren met smeedijzeren gehengen. De grendel valt in een zandstenen grendelsteen.
Vensters • Twee roedenramen aan de zuidwand, een aan de oostwand (indeling 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaanplaat in aluminiumprofiel. Aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met witte tegels (13x13 cm)
Gewelf • Twee kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk, gescheiden door een gewelfboog.
Verlichting • Drie ijzeren wandarmaturen met kaarslamp.

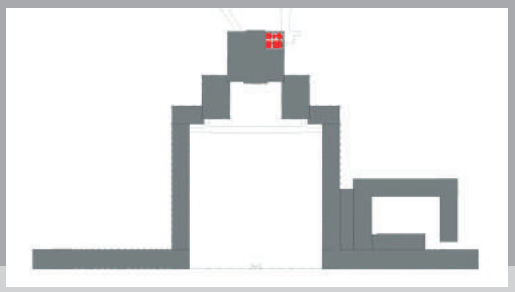
Ruimte 103/103a/104: Herentoilet
(Vis, II, 21)

Benaming 1767 Wijnkelder
1960 Wijnkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Vanaf de bouwtijd dienden deze ruimten als wijnkelder. Vóór de restauratie waren langs de wanden van ruimte 104 vakken gemetseld ten behoeve van de opslag van flessen wijn en andere dranken. Tussen de ruimten 103 en 104 bevond zich een deur. De voornaamste toegang tot de kelder was de deur tussen de ruimten 102 en 103. De vloer was geplaveid met gele klinkers.
Bij de restauratie is een deur tussen de ruimten 103 en 104 verwijderd, waarmee de oorspronkelijke toestand in ruimtelijke zin werd hersteld. Langs de oost- en westwand zijn toiletten geplaatst.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Hardsteen tegels (40x40 cm, dambordverband, afwerking gezoet).

Ruimte 105-108

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

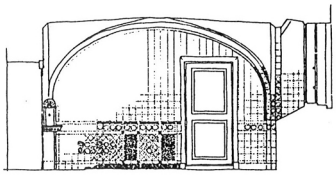
Wanden • De noord- en zuidwand zijn geheel betegeld met witte tegels (13x13 cm), daarboven wit pleisterwerk. De wanden van de toiletten zijn betegeld tot de bovenkant van de deuren, van binnen echter tot aan het (verlaagde) plafond, met uitzondering van het invalidentoilet (tegels tot 170 cm hoogte).
Deuren • Tussen de ruimten 100 en 103 bevindt zich een opgeklampte eiken deur met bestaande gehengen van de restauratie 1977-1984. Voor de toiletten zijn tijdens de restauratie 1977-1984 paneeldeuren aangebracht, voorzien van messing hang en sluitwerk.
Vensters • De twee vensters aan de oostwand zijn van binnen dichtgezet, maar aan de buitenzijde als schijnraam gehandhaafd.
Gewelf • Twee kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk, gescheiden door een gewelfboog. De verlaagde plafonds in de toiletten zijn afgewerkt in wit pleisterwerk.
Verlichting • Tien witte matglazen wandarmaturen; in de toiletten ieder een witte glazen bol.
Sanitair • Eenvoudige wit-aarden toiletpotten, urinoirs en wastafels.

Ruimte 105: Portaal confiturekelder
(Vis, II, 21)

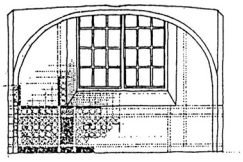
Benaming 1767 Hok of passage naar de wijnkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk bevond zich hier de trap van het appartement van Mary (tot XVIIIb) en stond volgens de plattegrond van Van Staden de ruimte tevens in verbinding met de passage (ruimte 107) naar de grot. De deur naar ruimte 118 is eerst door Schonck in 1767 aangegeven.

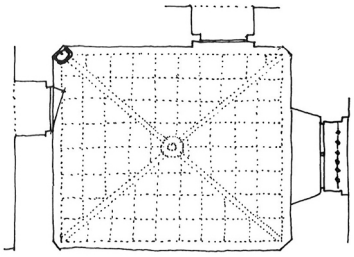
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Roodbruine Ölandtegels (46x46 cm), afgewisseld met 15 cm brede wit marmeren tegels langs de wanden.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgang naar ruimte 106 in schoon metselwerk (23x4,5 cm); de wandvlakken, gewelven en de doorgang naar ruimte 118 in wit pleisterwerk.
Deuren • Opgeklampte eiken deur naar ruimte 118 met smeedijzeren gehengen. De grendel valt in een grendelsteen, vermoedelijk Obernkirchener zandsteen. Vlakke paneeldeur naar ruimte 106.
Gewelf • Twee kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk, gescheiden door een gepleisterde gewelfboog.
Verlichting • Twee ijzeren wandarmaturen met een kaarslamp.

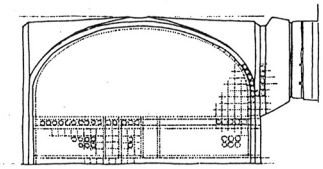
noordwand

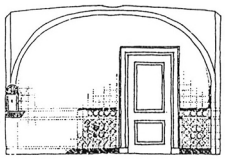
oostwand

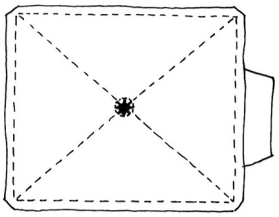
plattegrond

zuidwand

westwand

plafond

Ruimte 106: Confiturekelder van Koningin Mary
(Vis, II, 23)

Benaming	1713	Keukenkeldertje
	1767	Postelijnkelder
	1807	Confiturenkamer
	1893	Melkkelder

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Volgens Harris (1699) was de kelder 'adorned all over with abundance of Porcelaine, or China', wat wordt bevestigd door de inventaris van 1713.[2] In haar beschrijving van de kelder schrijft C.H. de Jonge onder meer: 'De meeste indruk maken de blauwe bloemvazen in verschillende vorm, met en zonder hengsel, eveneens met barokke boeketten smaakvol geschikt tegen een witte achtergrond, die omsloten is door donkermangaan vulling met vier zorgvuldig uitgespaarde kleine witte Franse lelies in de hoeken. Geflankeerd door één rij marmertegels volgen zij de gewelfribben tot aan de sluitsteen, terwijl in twee der hoeken van de kelder een kleine versierde marmeren nis uit dezelfde periode is aangebracht. Hierboven vier kleine rankentegels als beëindiging van de gewelfversiering'.[3] Gezien de hoge kwaliteit van de beschilderingen neigt De Jonge ertoe de vervaardiging van de tegels toe te schrijven aan de Delftse plateelbakkerij 'De Grieksche A', waarvoor ook Daniël Marot ontwerpen heeft gemaakt. In haar artikel 'Delfts aardewerk op Het Loo', onderschrijft A.M.L.E. Erkelens deze vermoedens en zij acht een datering van vóór 1686 waarschijnlijk. In dat jaar overleed Samuel van Eenhoorn, de eigenaar van 'De Grieksche A' en werd zijn plateelbak-

2 S.W.A. Drossaers en Th.H. Lunsingh Scheurleer, *Inventarissen van de inboedels van de verblijven van de Oranjes, 1567-1795* (Den Haag, 1974) 658-659.

3 C.H. de Jonge, *Nederlandse tegels* (Amsterdam 1971) 79-80.

Afb. 106-1.
Overzicht van de confiturekelder

kerij voortgezet door zijn schoonzoon Adriaen Kocks.[4] Door deze vroege datering kan het 'Keldertje van Haere Majesteit' als een voorloper worden beschouwd van vele soortgelijke vertrekken, vooral in Duitsland, waar vorstelijke personen zich met huishoudelijke werkzaamheden konden bezighouden.
Bij de restauratie zijn de tegelwanden gerestaureerd. De foto's van vlak voor de restauratie laten zien dat hier en daar tegels ontbreken, vooral bij het raam. De doorgang naar ruimte 108 werd hersteld. De ontbrekende tegels werden tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw bij gemaakt door de Firma Tichelaar uit Makkum. De vochtdoorslag van de muren en de daarbij behorende zoutafscheiding blijft nog steeds een bron van aantasting.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Ölandtegels in dambordverband (46,5 x 46,5 cm = 1,5 Rijnlandse voet). Langs de wanden een 15 cm brede strook van wit marmeren tegels. Een kruis van hetzelfde materiaal is aangebracht volgens de projectie van de graten, met een achthoekig middenveld als sluitsteen.
Wanden • De wanden zijn geheel betegeld met geglazuurde tegels in verschillend patroon (13x13 cm), afgewisseld met smalle tegels (13x6,5 cm). Door middel van donkere, mangaan tegels (13x6,5 cm) is een lambrisering aangegeven, onderverdeeld in een aantal vakken. In vele variaties wisselen velden van bloemvazen, landschappen

4 A.M.L.E. Erkelens, 'Delfts aardewerk op Het Loo', *Nederlands Kunsthistorisch Jaarboek 31* (Haarlem 1980) 263-272.

en geometrische figuren zich af met een zeer fijne nabootsing van goudbruine marmertegels. De tegels, waarschijnlijk in de zeventiende eeuw vervaardigd in Delft, werden door Koninklijke Tichelaar te Makkum hersteld en aangevuld. In de noordwesthoek is een roodmarmeren fonteintje aangebracht, met een bak en schelpornament in Lodewijk XIV detaillering.
Deuren • Eenvoudige eiken paneeldeuren in forse eiken kozijnen. De deur en het kozijn naar ruimte 105 zijn van de restauratie 1977-1984.
Vensters • Roedenraam aan de oostwand (indeling 3x4 + 3x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaan-plaat in aluminiumprofiel. Aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het muurvlak ter plaatse van het raam is geheel betegeld.
Gewelf • De graten van het kruisgewelf zijn geaccentueerd door bruine mangaantegels. Op de kruising van de graten is met tegels een kompasroos aangebracht in bruine en donkerbruine mangaantegels.

Ruimte 107/108: Gang naar de grot
(Vis, II, 25)

Benaming	1713	Keldertje van Haer Majt (ruimte 107)
	1767	Nieuwe trap (ruimte 107)/Vestibule voor de grot (ruimte 108)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Ruimte 108 was in de vroegste bouwfase slechts toegankelijk via de betegelde kelder 106. Bij de beschrijving van de grot vermeldde Walter Harris in 1699 drie ingangen: 'The third goes into a little Room, where a Couch is placed for repose and thence we go into another Room adorned all over with abundance of Porcelaine or China'. De inventaris van 1713 bevestigt zijn beschrijving en noemt onder meer een '*rustbed op zijn Engels, twee notenbomen armstoelen en een swart marmerde ingelegde tafel op een houten voet*'. Op de meubelzolder bevond zich volgens dezelfde inventaris '*een behangsel voor d'Alcove in Haer Majits. keldertje bestaende in vier stucken Indiaens rood, geel en paars satijn*'. Bij het verplaatsen van de trap naar ruimte 107 is de tweede doorgang naar ruimte 108 aangebracht en werd ruimte 108 het toegangsportaal voor de grot. De deur aan de oostwand werd omstreeks 1809 dicht gemetseld, toen de grot werd afgebroken. In 1894 werd in ruimte 107 een doorgang gemaakt naar de uitbreiding aan de noordzijde, waarvoor het venster in ruimte 107 moest worden verplaatst en dat in ruimte 108 werd gedicht.
In verband met een goede bereikbaarheid van de te reconstrueren grot werd het bij de restauratie noodzakelijk geacht de trap in ruimte 107 te verwijderen, zodat een doorgang van voldoende breedte ontstond. Aan de noordwand werden de vensters op de oorspronkelijke plaats hersteld en de doorgang naar de grot opengelegd.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), halfsteens gemetseld; in de velden hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, penanten en gewelfbogen in schoon metselwerk (23x4,5 cm). De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.
Deuren • eiken paneeldeur naar 106, opgeklampte dubbele deur naar 109 in een grijze kleur geschilderd en voorzien van een smeedijzeren kruk.
Vensters • Twee roedenramen aan de zuidwand (indeling 3x4 + 3x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaan-plaat in aluminiumprofiel. Aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met witte tegels (13x13 cm)
Plafond • Plafond van houten delen in ruimte 107; ruimte 108 is aan de westzijde overspannen door een wit gepleisterd tongewelf, aan de oostzijde door een kruisgewelf.
Verlichting • Vier wandlantaarns met kaarslamp.

Ruimte 109: Schelpengrot

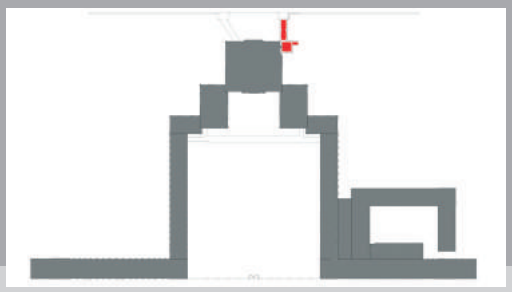
(Vis, II, 26)

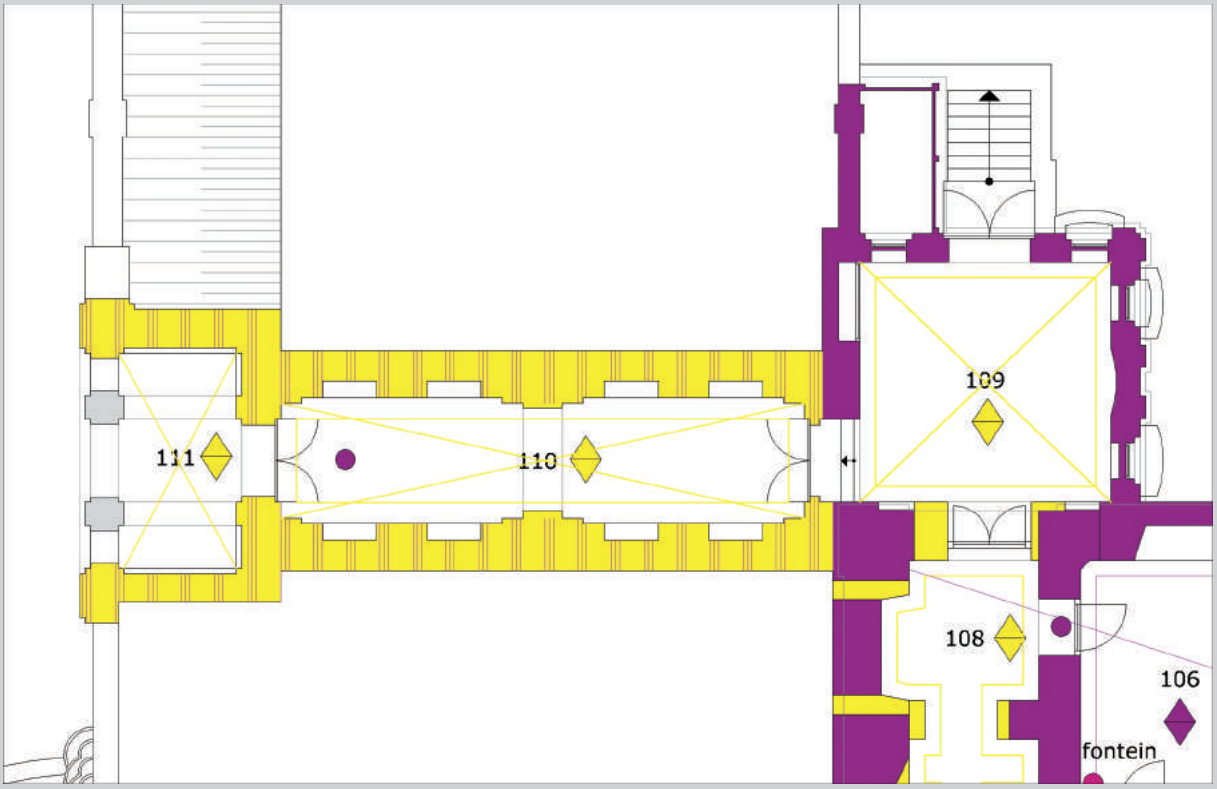
Benaming	1699	Grotto
	1767	Grot

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

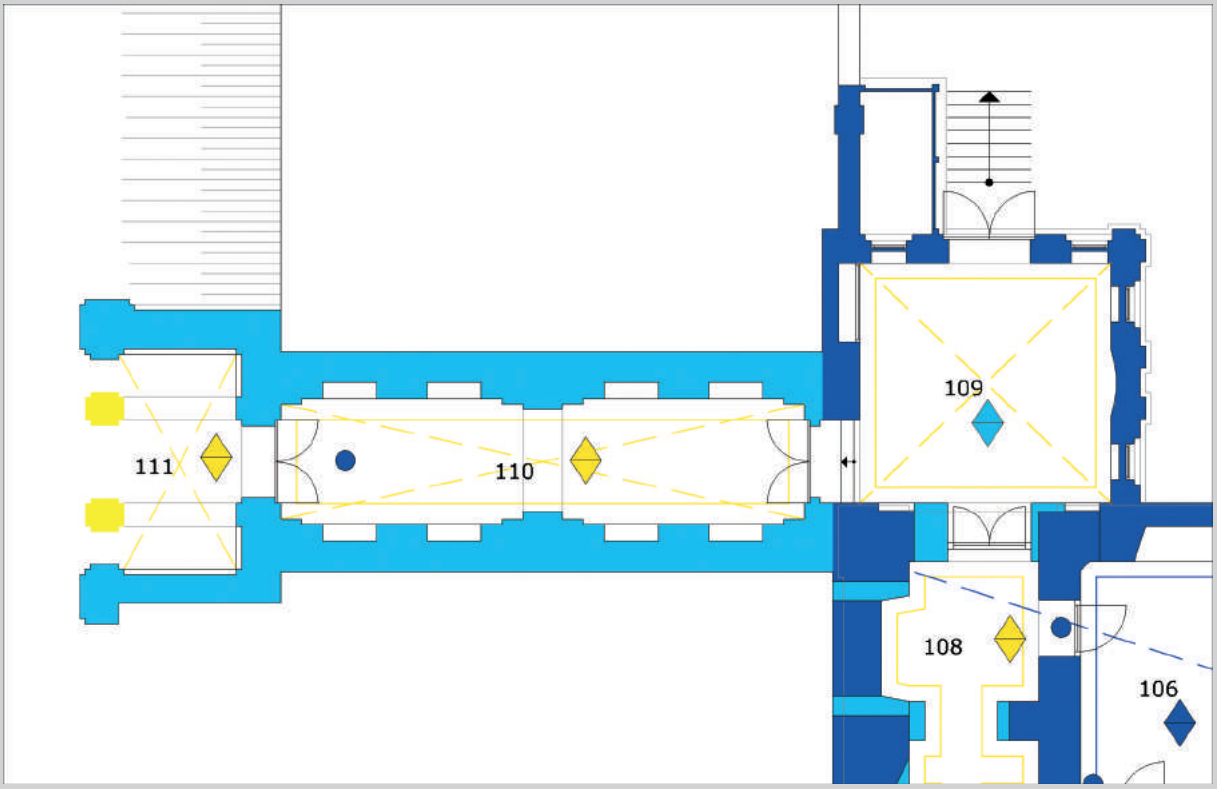
Tot de vertrekken ingericht ten behoeve van Mary hoorde een schelpengrot, gelegen in de Koninginnetuin tegen de noordoosthoek van het corps de logis en via de diensttrappen direct bereikbaar vanuit haar appartement. In 1699 schreef Walter Harris over 'a fine Grotto', uitgevoerd in een 'rough Grotesco manner' met 'Roots of Trees, Flints and Shells' In een hoek bevond zich een volière die door middel van een smalle opening in de muur in verbinding stond met een buitenvolière. Tegenover elkaar bevonden zich twee fonteinen, waarbij het hoog opspuitende water in een boog tegen de achterwand klaterde. Ongeveer één voet boven de wit- en zwart marmeren vloer werd het water in twee bekkens opgevangen. De wanden waren versierd met mozaïeken van witte marmeren steentjes en zwarte kiezels. De raam en deurlijsten waren versierd met verschillende soorten schelpen. Uit rekeningen is bekend dat de vloer in 1689 nog moest worden gelegd en dat de *grotmeester en fonteinier* Rutger van Cleeff in 1691 315 gulden werd betaald '*om te copen alerhande schelpen en zeehoorns, nodigh tot het maken van de grotte*'. Een grot hoorde tot de vaste rekwisieten van een vorstelijke tuin en was in de Nederlanden al verschillende keren toegepast. Het geruis van het water en het getjilp van de vogels waren bedoeld om het natuurlijke effect te verhogen. De grillige vormen moesten de grot op een onderaardse spelonk te laten lijken en zo op allegorische wijze het element 'aarde' verbeelden.

Ruimte 109-111

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Bij de herinrichting van de tuin in 1807 werden de grot en de gang tot aan het maaiveld afgebroken en met een laag aarde bedekt. Een gedeelte van de muren en de vloer met restanten van de schelpversiering werden in 1975 bij het ontgraven ten behoeve van de restauratie teruggevonden. In 1980 volgde de volledige ontgraving en kon het onderzoek naar de restanten beginnen. Tot ongeveer een meter boven het vloerniveau waren de muren blijven staan, inclusief de aanzetten van nissen en penanten. In de grot zelf kwamen restanten van de schelp- en wandversiering te voorschijn, evenals enkele traptreden. Uit 1789 bestaat een ontwerptekening van W. Schonck, waarop de toegang tot de Benedentuin onder het bordes staat afgebeeld. Daar de afmetingen en opzet van de getoogde deur met aan weerszijden een venster gelijk is aan die van de grot is deze tekening een goede bron geweest voor de detaillering van de grot. Dankzij deze tekening, de bouwsporen en de beschrijving van Harris kon door K.J. van Nieukerken een nauwkeurige reconstructie gemaakt worden, die in een aantal gedetailleerde tekeningen werd vastgelegd. In bouwhistorische beschrijving van de schelpengrot door Vis staat alleen de bouwkundige reconstructie. Met de restauratie van het interieur van de schelpengrot werd in het voorjaar van 1986 begonnen. Het maken van een waarheidsgetrouwe reconstructie op basis van de gevonden fragmenten en de beschrijvingen van William Harris bleek echter niet eenvoudig. Na jarenlang overleg (sedert 1983) van alle betrokken partijen, waaronder architect, directie, Rijksgebouwendienst en verschillende specialisten, kreeg het atelier van J. Otter de opdracht. Deze deed eerder ervaring op bij de reconstructie van de schelpengalerij van kasteel Rozendaal.
Bij de restauratie is het muurwerk vanaf de raamdorpels opnieuw opgemetseld en is een kruisgraatgewelf aangebracht. Enkele gravures van de grot laten een plat dak zien, soms met vazen op de hoeken. Een vogelvlucht van Romeyn de Hooghe (in zijn prentserie over Het Loo bouwkundig niet erg betrouwbaar), toont de grot met ronde vensters en een steil tentdak. Bij de restauratie is gekozen voor een tamelijk vlak tentdak, met loden dekking. De restauratie werd in september 1987 voltooid.[5]

Bouwkundige beschrijving

Vloer • De afmetingen en plaats van de tegels kon worden gereconstrueerd uit de teruggevonden mortelafdrukken. Van het vloerpatroon van de tegels is een nieuw ontwerp gemaakt in witmarmer en Naamse steen, waarbij er gekozen is voor een wit ruitpatroon, gelegd in concentrische kringen, op een donkere achtergrond. Afmetingen van de tegels: 29x29 cm. Voor de deur naar ruimte 110 liggen twee hardsteentreden, (niveauverschil -35 cm), gevolgd door een ruim 40 cm brede mozaïekvloer van witte marmerslag en zwarte kiezels. Naar de Benedentuin is een hardstenen trap gemaakt van acht treden (niveauverschil -127 cm), waarvoor een vloertje van acht witte marmeren tegels is aangebracht. Oorspronkelijk was de trap in zandsteen uitgevoerd. De dorpel in het muurvlak bestaat uit zwarte

5 Vliegenthart 2006, 193.

Afb. 109-1. De zuidwand van de schelpengrot

kiezels, waarbinnen een perk van witte marmerslag. Onder de vloer werden gemetselde goten aangetroffen (inwendige maat ca. 10x10 cm) voor de afvoer van het water uit de fonteinbassins, het drinkbekken van de volière, twee afvoerputjes en de hemelwaterafvoer aan de westwand. De volière in de noordwand, ook bekleed met witte marmerslag en zwarte kiezels, is gesitueerd in een nis rechts naast de fontein, waardoor de symmetrie ook in deze wand bewaard is gebleven.

Wanden • De gevonden mozaïekpatronen beneden de raamdorpels maakten een betrouwbare reconstructie mogelijk van de wandafwerking. Dankzij de tekening van Schonck kon de vorm van de ramen en deuren exact worden bepaald. Vanaf de raamdorpels werden de wanden opnieuw opgemetseld. Op de achterwand van de fonteinen werden tijdens de ontgraving stukjes witte koraal, schelpen sintels en flintsteen aangetroffen, en bij de reconstructie zijn deze materialen ook weer gebruikt, samen met het gefossiliseerde riet, dat ook

Afb. 109-2. Overzicht van de schelpengrot met links de doorgang naar de tuin

bij de bekleding van het plafond werd toegepast. De schelpen die voor de wanden, het plafond en de fonteinen zijn gebruikt, kwamen hoofdzakelijk uit West-Indië, en de witte en zwarte marmer- en kiezelsteentjes, gebruikt voor de vlakvulling en randaccentuering aan de wanden, zijn afkomstig uit Italiaanse marmergroeven. Onder elk venster bevinden zich op de wand tweedimensionale consoles - twee gespiegelde dubbele voluten in lapis lazuli met sierschelpen, met hiertussen gecentreerd een rijksappel in rode en groene siersteen. Bij de ontgraving werden ook delen van een terracotta putto, een schildpad en een dolfijn met opengesperde bek gevonden, waarin precies een eveneens gevonden spuitkop van een van de fonteintjes bleek te passen.

Deuren • Naar ruimte 110: naar buiten draaiende dubbele, opgeklampte eiken deur. Naar de Koninginnetuin: smeedijzeren hek, bestaande uit twee naar buiten draaiende deuren en een vast, korfboogvormig bovenlicht. Aan de binnenzijde is in de dag een tocht-

Afb. 109-3. Het gewelf van de schelpengrot

Afb. 109-4. Detail van het gewelf van de schelpengrot

deur geplaatst van gehard glas. Naar ruimte 108: Naar binnen draaiende dubbele opgeklampte eiken deur. Het houtwerk van beide opgeklampte deuren is voorzien van gemalen marmersteen en de profilering/lijstwerk met gemalen zwarte kiezel. Ten behoeve van een betere loop is de deur onlangs in westelijke richting verplaatst.
Vensters • Twee roedenramen aan de oost- en zuidwand met ronde bovenkant (indeling 4x8). Bij de definitieve inrichting werden de vensters geblindeerd. Tijdens de onderzoeks- en opgravingswerkzaamheden vóór de restauratie werden stukjes loodstrip en groen glas gevonden, op grond waarvan verondersteld kan worden dat oorspronkelijk glas in lood was toegepast.
Gewelf • Nieuw gemetseld kruisgewelf waarvan de ribben zijn geaccentueerd met achtereenvolgens een rij schelpen, een band wit marmerslag en een band zwarte kiezel, ten tijde van de verslaglegging door Vis nog onafgewerkt. Bij de ontgraving werd een fragment van wit marmer en zwarte kiezels aangetroffen, dat opnieuw werd aangebracht boven de doorgang naar de Benedentuin.
Verlichting • De grot wordt verlicht door 6 kaarsen in tinnen kandelaars, geplaatst voor de met spiegels beklede vensters.
Dak • Boven het gemetselde gewelf is een tentdak aangebracht met een flauwe helling. Constructie van hoekkepers en gordingen in hetzelfde vlak, waarop dakbeschot en een loden dekking. De top is voorzien van een loden piron; op de zuidoosthoek boven de pilasters van de gevel is de voet voor een tuinvaas aangebracht.

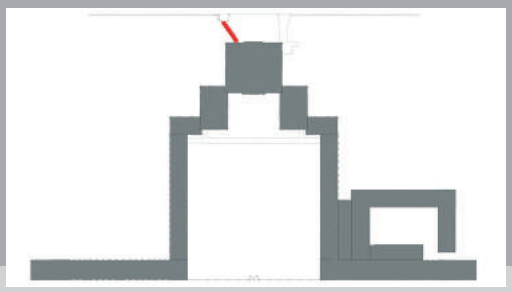
Ruimte 110/111: Gang tussen grot en tuin
(Vis, II, 29)

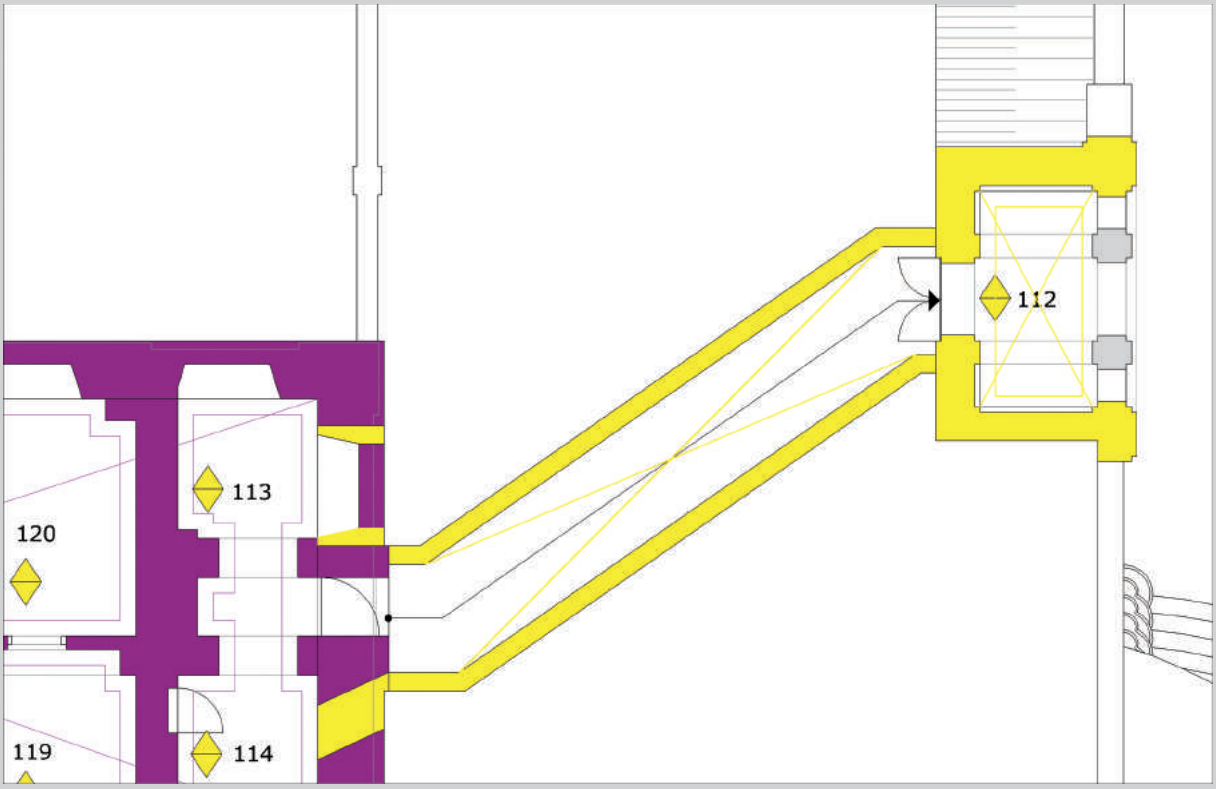
Benaming 1699 Passage

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De gang naar de Benedentuin werd in 1807 tot ongeveer één meter boven het vloerniveau afgebroken en volgestort met puin en aarde. In 1975 werd de gang ontgraven. De gevel van de tuintoegang is in 1789 door Schonck afgebeeld op een 'Concept tekening tot het maaken ener ijzere Balustrade achter het Lusthuys het Loo na de Tuynzyde'. Dankzij deze tekening kon de tuingevel van het toegangsportaal zeer nauwkeurig worden gereconstrueerd.

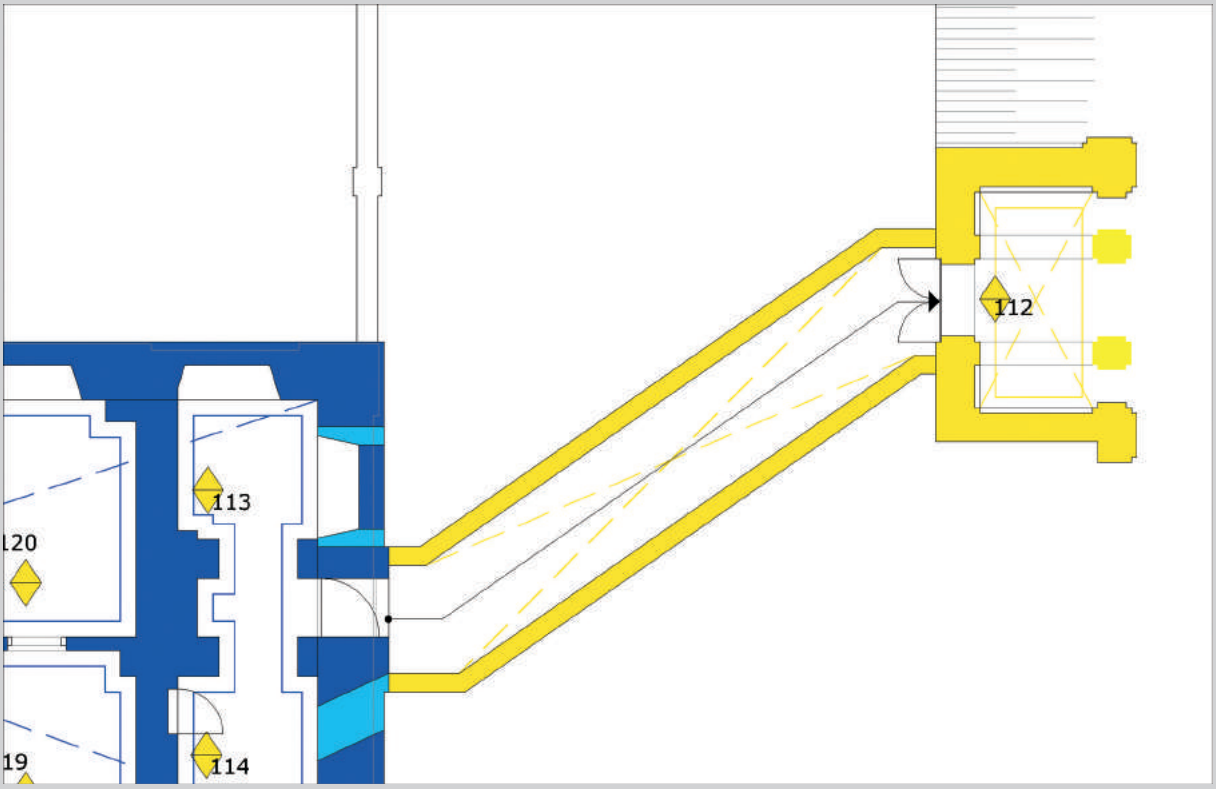
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Sierbestrating in geelrode ijsselsteen (18x4 cm), gemetseld in rechthoekige velden in halfsteensverband. Het niveauverschil met de grot bedraagt +15 cm, met de tuin -3 cm.
Wanden • Wanden in schoon metselwerk (23x4,5 cm). De achterzijde van de getoogde nissen in wit schuurwerk. De dorpels van de nissen in kalksteen, met gefrijnde voorkanten en een roodbruin geschilderde bovenzijde. De gesneden voegen zijn voorzien van een holle dagstreep in de lintvoegen.

Ruimte 112

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Deuren • Dubbele eiken paneeldeuren naar de grot en de tuin, voorzien van smeedijzeren gehengen en deurknoppen, donkergroen geschilderd.
Vensters • Aan weerszijden van de ingang van het toegangsportaal bevinden zich een vensteropening met halfcirkelvormige bovenzijde. Ramen met ruiten ontbreken.
Gewelf • Geheel tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw opgemetselde gewelfbogen in schoon metselwerk; de gewelfvlakken van het tongewelf zijn van dun wit schuurwerk voorzien.
Verlichting • Vier wandlantaarns met kaarslamp.

Ruimte 112: Nieuwe toegang tot de tuin
(Vis, II, 29)

Restauratietekeningen *W-201, -201a*

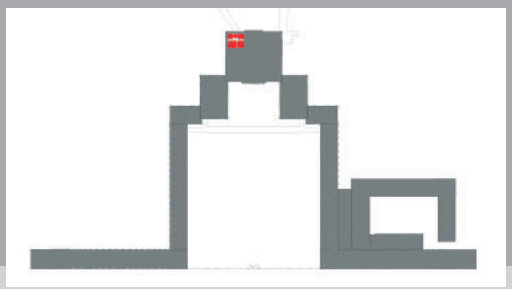
Benaming 1702 Koning's bad[6]

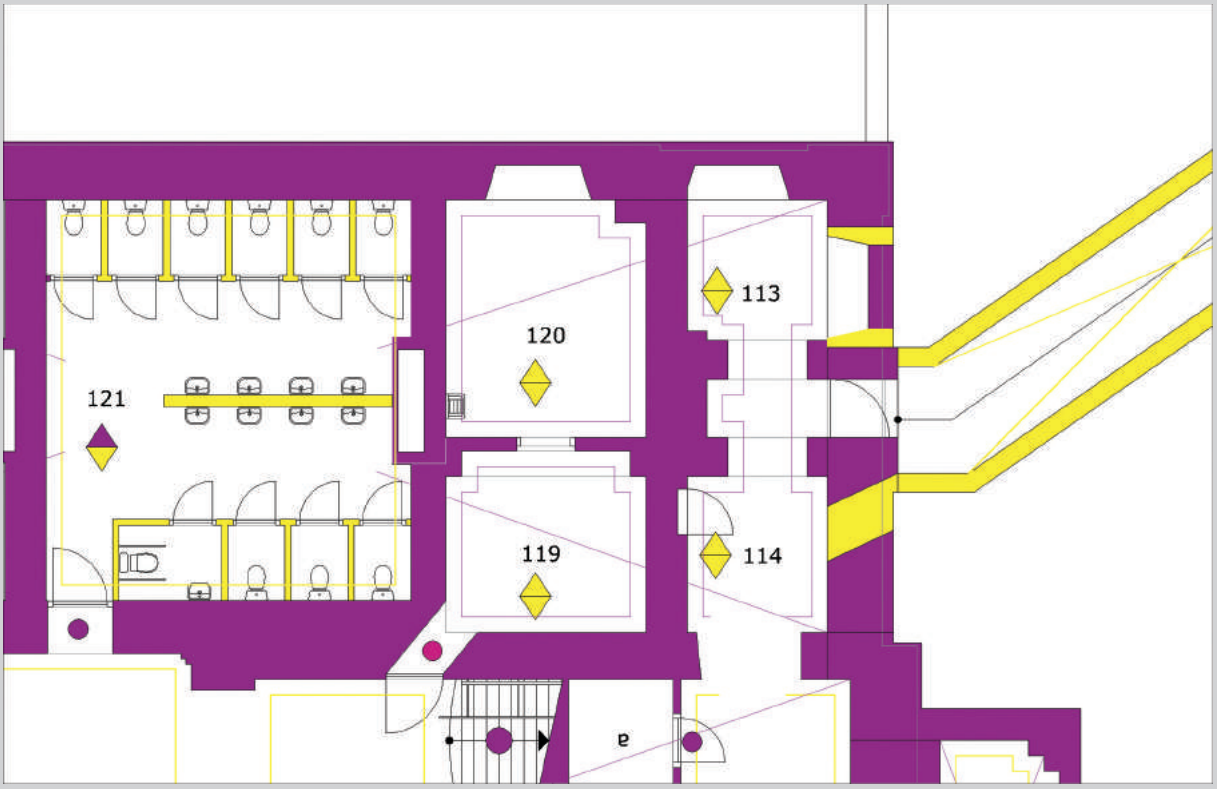
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe geplaatste gang naar de Benedentuin werd bij de restauratie aangelegd ten behoeve van mindervaliden. Het 'Konings bad' werd vanaf de gevonden restanten opnieuw opgebouwd. Het toegangsportaal ligt gespiegeld ten opzichte van de toegang tot de grot en is hieraan gelijk.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Sierbestrating in gele ijsselsteen (18x4 cm), gemetseld in halfsteensverband. Naar de tuin toe loopt de gang schuin op en overbrugt hierbij een hoogteverschil van circa 60 cm. In het laatste portaal is de vloer in drie velden bestraat met rode baksteen.
Wanden • Wanden in schoon metselwerk (23x4,5 cm; kruisverband).
Deuren • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe geplaatste dubbele eiken paneeldeuren naar de tuin, voorzien van smeedijzeren gehengen en deurknoppen, donkergroen geschilderd. Aan de zuidzijde zijn twee dubbele automatische draaideuren van gehardglas aangebracht.
Vensters • Als in de ruimten 110/111.
Gewelf • Vlak betonplafond in ruimte 112a; drie kruisgewelven in ruimte 112, afgewerkt in wit schuurwerk.
Verlichting • Vier ijzeren wandlantaarns met kaarslamp in 112a.

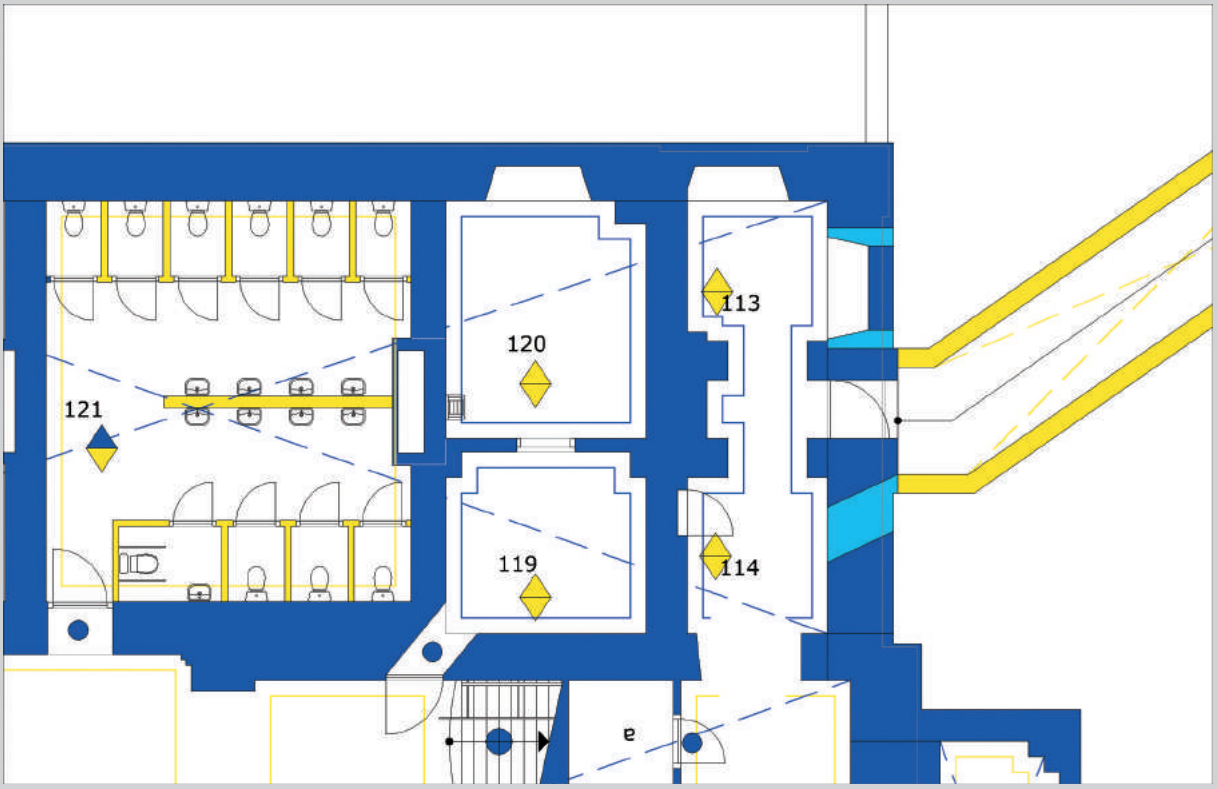
6 Op een gravure van Romeijn de Hooghe is het overkluisde vertrek aangeduid als 'Koning's baden'. Het is niet bekend of het ooit als zodanig heeft dienst gedaan.

Ruimte 113-114

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

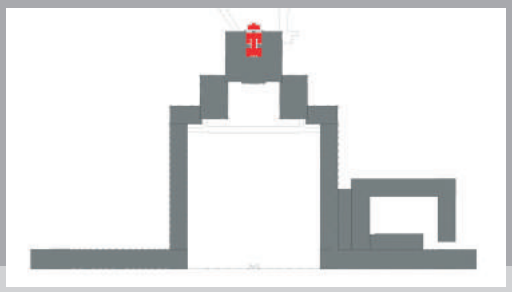
Ruimte 113/114: Passage
(Vis, II, 30)

Benaming 1767 Mondschenkerskamertje

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De diensttrap van de westelijke appartementen voerde oorspronkelijk tot het onderhuis. De eerste veranderingen vonden plaats in 1894, toen de uitbreiding aan de noordzijde werden gerealiseerd. Een gedeelte van de oude trapboom werd bij de restauratie aangetroffen en als bouwspoor in het zicht gelaten. Sporen van het oorspronkelijke 'gemak', dat onder de trap buiten het corps de logis was gesitueerd, zijn bij deze uitbreiding uitgewist, toen een nieuwe toegang werd gemaakt.
Nadat in 1977 vaststond dat de formele tuin kon worden gereconstrueerd, werd het restauratieplan hieraan aangepast. Aan de noordzijde van deze passage werd een gang aangelegd voor minder valide bezoekers.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), gemetseld in halfsteensverband; in de velden hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, penanten en gewelfbogen in schoon metselwerk (23x4,5 cm) De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.
Deuren • De toegang tot de tuin is afgescheiden door twee dubbele automatische draaideuren van gehard glas, welke koud tegen de wanden zijn geplaatst.
Vensters • Aan de west- en noordwand een roedenraam (indeling 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaanplaat in aluminiumprofiel. Aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met witte tegels (13x13 cm), die gedeeltelijk tijdens de restauratie 1977-1984 met nieuwe tegels zijn aangevuld.
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 aangebracht nieuw plafond van geschilderde eiken delen in wisselende breedte. Een gedeelte van 114 is overspannen door een wit gepleisterd kruisgewelf.
Verlichting • Drie ijzeren wandlantaarns met kaarslamp.

Ruimte 115-118

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 115-1. De onder het achterterras uitgebouwde dienstruimte

Ruimte 115: Dienstruimte
(Vis, II, 30)

Benaming 1767 Schoonmaakstershok

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Deze ruimte heeft sedert de bouw geen veranderingen ondergaan. Door de uitwendige ligging onder het terras is het hier altijd zeer vochtig en voor weinig meer geschikt dan de opslag van schoonmaak of ander materiaal. Bij de ontgraving van de fundamenten bleek de buitenzijde uit massief metselwerk te bestaan, uitgevoerd in een halve cirkelvorm. Mogelijk dat in 1685 het achterterras veel kleiner was uitgevoerd en dat dit bestond uit een half cirkelvormig terras ter breedte van de middenrisaliet met een rondlopende trap naar de tuin.
De toegangsdeur is bij de restauratie verwijderd. De ruimte wordt tegenwoordig afgesloten door een dubbel spijlenhekwerk, zwart gelakt, voorzien van twee rijen ingelaste ringen waarboven sierpunten in de vorm van een Franse lelie zijn aangebracht.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Hardsteen tegels (25x25 cm, gedeeltelijk gefrijnd) zijn tijdens de restauratie 1977-1984 opnieuw gelegd in dambordverband.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De wandvlakken, doorgangen, penanten en gewelfbogen in wit pleisterwerk.
Plafond • Centraal een kruisgewelf, de overige velden zijn tongewelven.

Afb. 116-1. De achtergang gezien naar het oosten met op de achtergrond de schelpengrot met de uitgang naar de tuin

Ruimte 116/117: Gang
(Vis, II, 30)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Tot aan de restauratie onderging deze ruimte geen verandering.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), gemetseld in halfsteensverband; in de velden tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband, in tegenstelling tot het diagonale patroon van voor de restauratie.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, gewelfbogen en penanten in schoon metselwerk (23x4,5 cm) De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.

Afb. 116-2. De achtergang gezien naar het westen. Het piëdestal met de vaas staat in ruimte 113

Deuren • Opgeklampte eiken deuren naar de ruimten 116a en 116b in een grijze kleur geschilderd.
Vensters • Twee roedenramen aan de zuidwand (indeling 2x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaanplaat in aluminiumprofiel. Aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (2 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met gedeeltelijk oorspronkelijke witte tegels (13x13 cm)
Gewelf • Drie kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk in ruimte 116, een tongewelf in ruimte 117.
Verlichting • Twee ijzeren wandlantaarns met kaarslamp in ruimte 116, vier stuks in ruimte 117.

Afb. 117-1. De doorgang vanuit de centrale hal naar de achtergang. Op de achtergrond het nieuwe spijlenhek van ruimte 115

Afb. 117-2. De doorgang vanuit de achtergang gezien in de richting van de centrale hal

Afb. 118-1. De rechter zandstenen trap naar de bel-etage

Ruimte 118: Gang
(Vis, II, 31)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De doorgang naar ruimte 105 is pas na de verplaatsing van de trap gerealiseerd (XVIIIb). Ruimtelijk is de gang sinds de bouw niet veranderd.

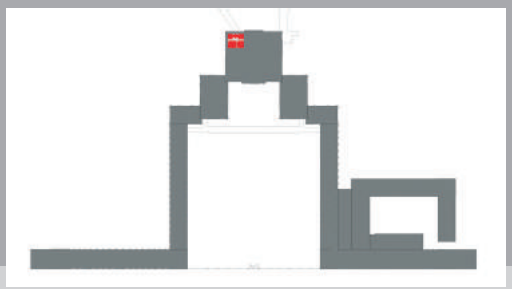
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), gemetseld in halfsteensverband; in de velden hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband, in tegenstelling tot het diagonale patroon van voor de restauratie.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De doorgangen, gewelfbogen en muraalbogen in schoon metselwerk (23x4,5 cm) De wandvlakken en gewelven in wit pleisterwerk.

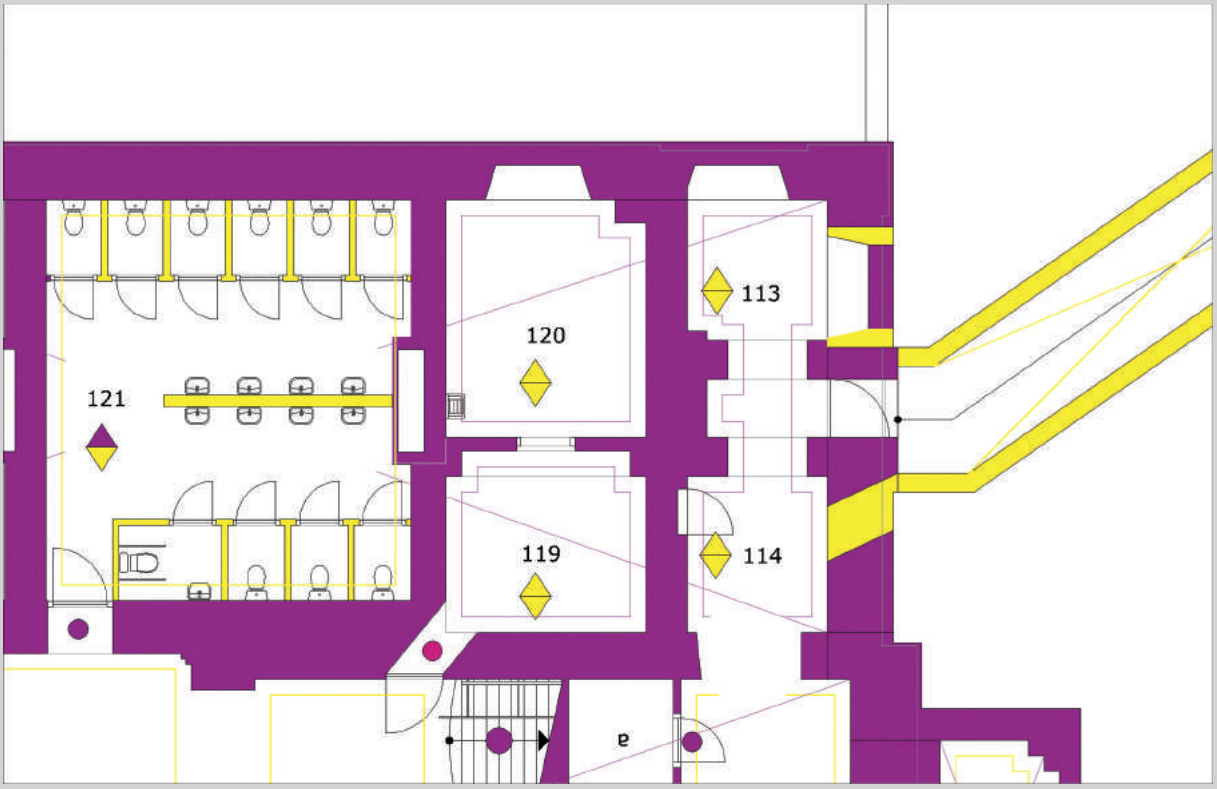

Afb. 118-2. De doorgang naar gang 117 richting achtergang

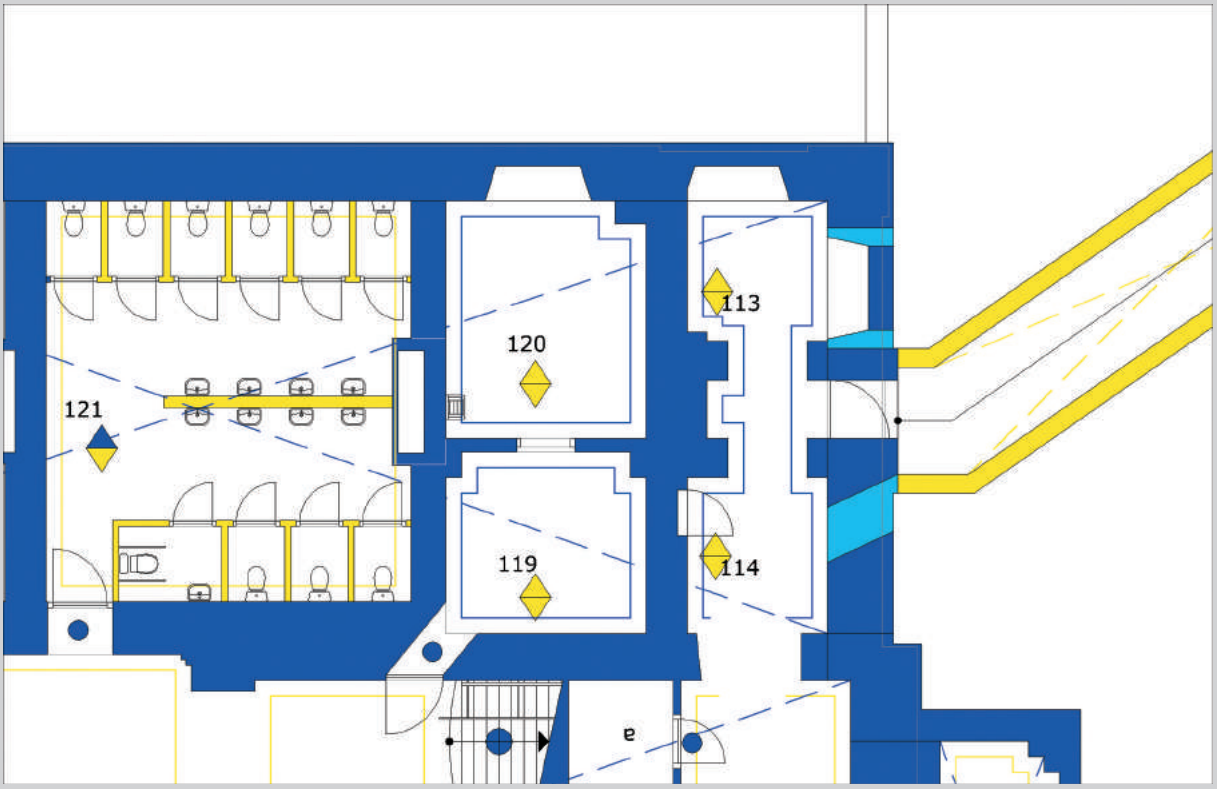
Deuren • De bestaande opgeklampte eiken deuren naar 105 en119zijn toegepast, geschilderd in grijze kleur, met smeedijzeren gehengen en een zandsteen blok ter plaatse van de grendel.
Trappen • Aan weerszijden van de noordwand voeren twee trappen van zandsteen treden naar de begane grond. 18 treden (optrede 18 cm, aantrede 29 cm) rusten op elkaar en zijn in de muur opgelegd. De treden zijn voorzien van een geprofileerde neus. De onderste trede is naar voren voorzien van een zeeg. Houten leuningen, los van de muur, begeleiden de trap omhoog. Ter hoogte van het lichtarmatuur is op de leuning een smeedijzeren band aangebracht om de lamp te ontwijken. Een band van hetzelfde materiaal voert van de leuning tot het deurkozijn boven aan de trap.
Gewelf • Drie kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk.
Verlichting • Twee ijzeren wandlantaarns met kaarslampen.

Ruimte 119-120

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

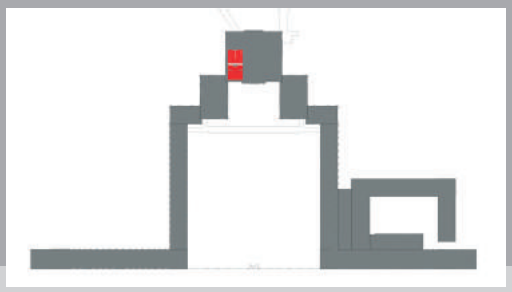
Ruimte 119/120: Magazijn
(Vis, II, 31)

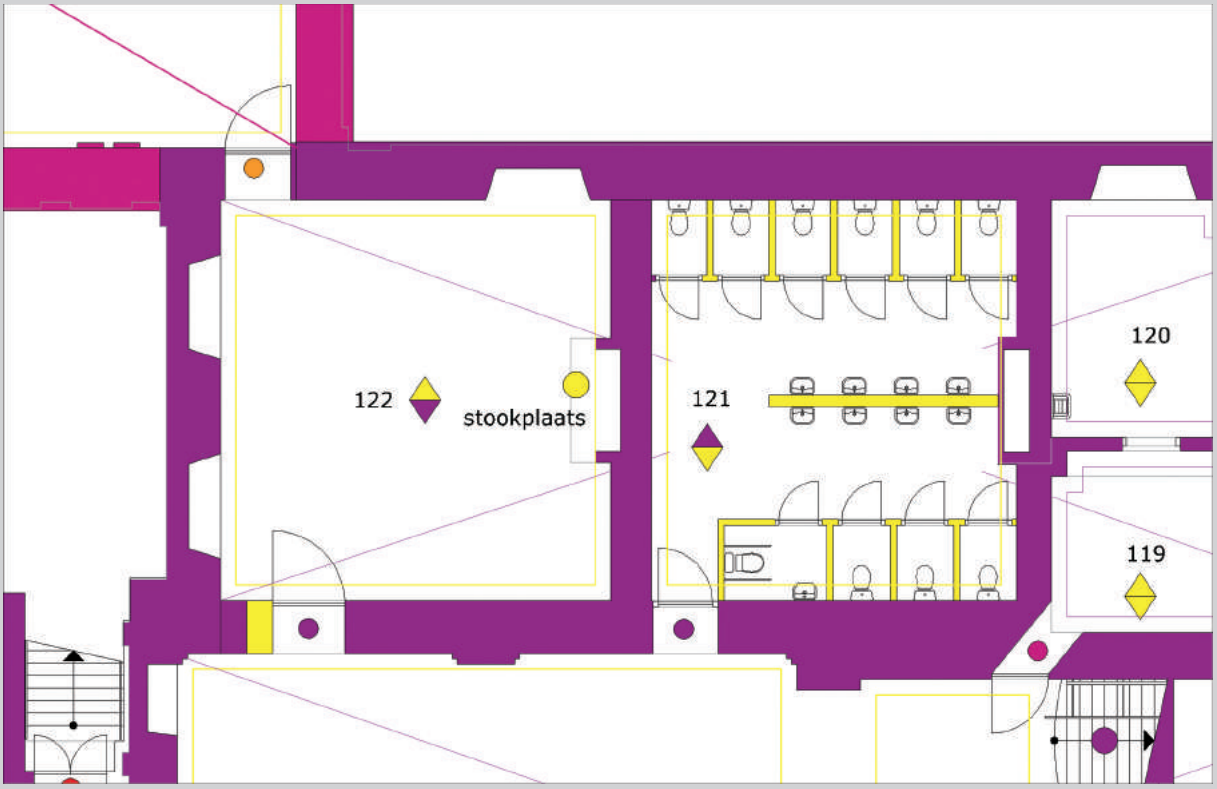
Benaming 1767 Vaathok van de Linnemeid
1960 Kolenhok

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Het is de vraag of de doorgang tussen de ruimten 118 en 120 er altijd is geweest; mogelijk bevond deze zich oorspronkelijk tussen de ruimten 114 en 120. Ruimtelijk is het vertrek sedert de bouw niet veranderd.

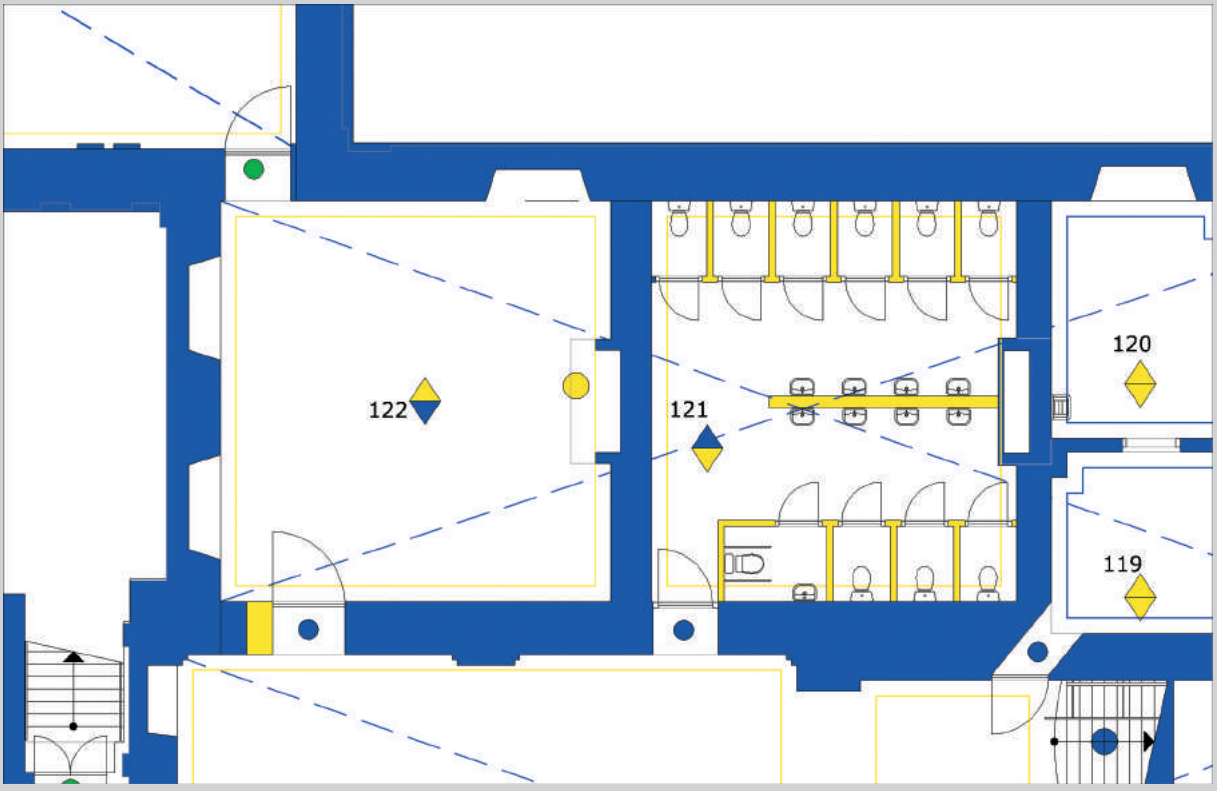
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Hardsteen tegels (40x40 cm) in dambordverband, afwerking gezoet.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), daarboven wit pleisterwerk. Sinds de restauratie en de bouwhistorische beschrijving van Vis is dit voor ruimte 119 gewijzigd: tegenwoordig zijn daar alle wanden vlakvol voorzien van witte tegels (13 x 13). De doorgang naar ruimte 118 is schoon metselwerk (baksteenformaat 23 x 4,5 cm).
Deur • (naar ruimte 118) Opgeklampte eiken deur, met smeedijzeren gehengen.
Vensters • Twee roedenramen aan de westwand (indeling: 3x4+3x4), aan de binnenzijde voorzien van een lexaanplaat in aluminium frame, aan de buitenzijde voorzien van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het raam is betegeld met gedeeltelijk oorspronkelijke witte tegels (13x13).
Plafond • De tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe eiken delen van wisselende breedte, langs de wanden met een lat afgetimmerd, in grijze kleur geschilderd.
Verlichting • Drie peerlampjes.

Ruimte 121-122

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 121: Toiletten Dames
(Vis, II, 31)

Restauratietekeningen *W-198, -198a*

Benaming 1767 Hofmeesterseetzaal
1960 Kolenhok

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Vanaf de bouwtijd diende deze ruimte als eetzaal voor de hofmeesters. Op de vloer lagen hardstenen tegels, de wanden waren gepleisterd. Aan de noordwand bevond zich een eenvoudige rechthoekige schouw met houten lijst en een gepleisterde boezem. Vanwege het gebruik als eetzaal is bij de bouw al besloten hier een balkenplafond aan te brengen en zo een aantrekkelijker binnenklimaat te scheppen. Door de geheel andere bestemming werd de schouw verwijderd.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Hardsteen tegels (40x40 cm in dambordverband, afwerking gezoet).
Wanden • De noord- en zuidwand zijn geheel tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw betegeld met witte tegels (13x13 cm), daarboven wit pleisterwerk. De wanden van de wc's zijn betegeld tot de bovenkant van de deuren, van binnen echter tot aan het (verlaagde) plafond, met uitzondering van het invalidentoilet (tegels tot 170 cm hoogte)
Deuren • Tussen de ruimten 100 en 121 bevindt zich een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe aangebrachte opgeklampte eiken deur met oorspronkelijke smeedijzeren gehengen. Voor de toiletten zijn tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe paneeldeuren aangebracht, voorzien van koperen hang- en sluitwerk.
Vensters • De twee vensters aan de westwand zijn van binnen dichtgezet, maar aan de buitenzijde als schijnraam gehandhaafd. Detaillering als in ruimte 101.
Gewelf • (door de balklaag aan het oog onttrokken) Twee kruisgewelven met licht geaccentueerde graat in wit pleisterwerk.
Plafond • Houten balklaag, N-Z aangebracht, met een raveling tussen de drie midden balken aan de noorden zuidzijde. Tussen de balken wit pleisterwerk, (verzwaarde) balklaag uit 1686. In de huidige situatie is het plafond voorzien van wit pleisterwerk met accentuerend kader.
Verlichting • Witte matglazen wandarmaturen; in de toiletten ieder een witte glazen bol.
Sanitair • Eenvoudige toiletpotten en wastafels van wit aardewerk.

Ruimte 122: Winkel
(Vis, II, 33)

Benaming 1767 Keukenschrijverseetzaal

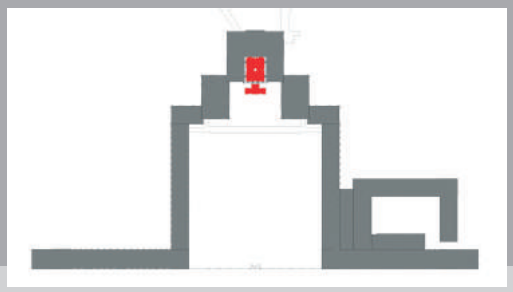
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In 1692 werd in de westwand een toegang gemaakt tot de nieuw aangebouwde paviljoens. Ruimtelijk is dit vertrek nooit veranderd. Door de functie als eetzaal voor het personeel was een stookplaats opgenomen. Sinds 1991 doet deze ruimte, samen met 124, dienst als museumwinkel .

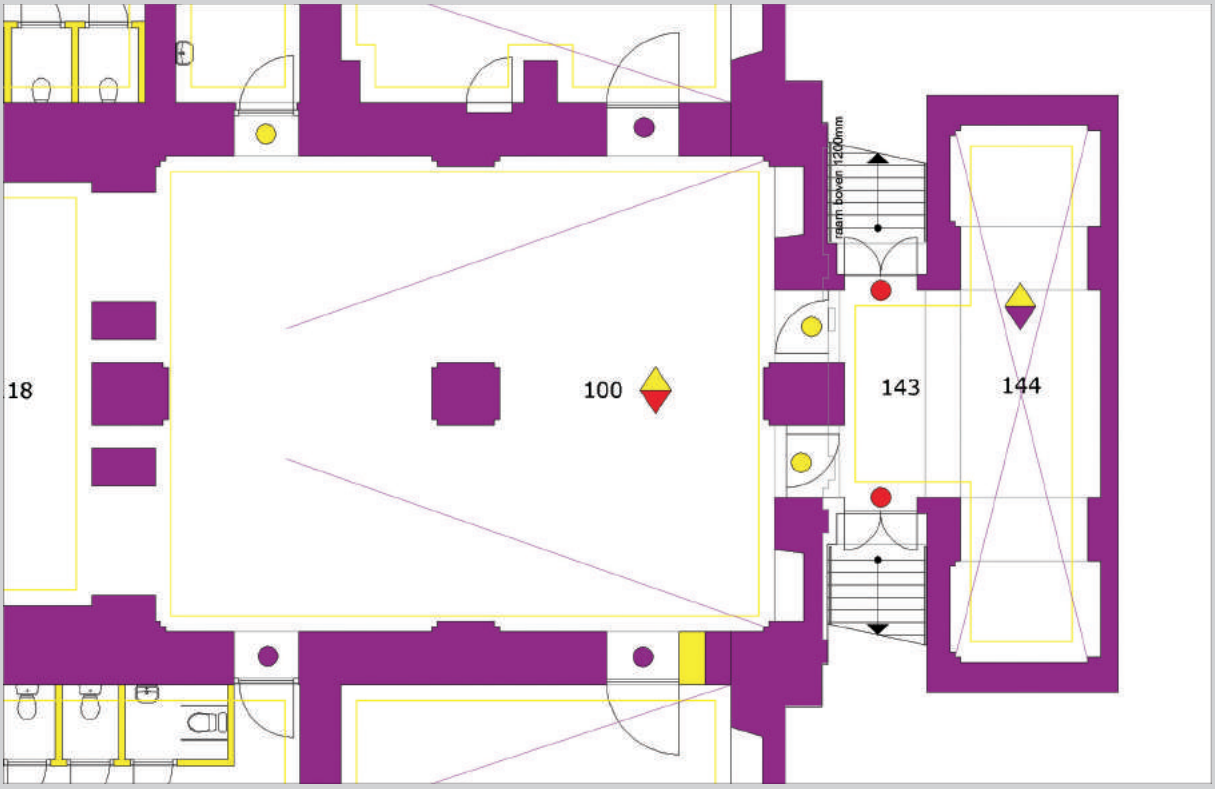
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Ölandtegels in dambordverband (50x50 cm). De bestaande vloer werd opnieuw gelegd.
Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm), daarboven wit pleisterwerk.
Deuren • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe opgeklampte eiken deuren met smeedijzeren gehengen. De oorspronkelijke duimen en gehengen konden worden gebruikt.
Vensters • Twee roedenramen aan de zuidwand, één aan de westwand (indeling 3x4+3x4). Aan de binnenzijde voorzien van een lexaanplaat in aluminiumprofiel en aan de buitenzijde van smeedijzeren tralies (6 verticaal, 1 horizontaal). Het schuin aflopende muurvlak onder het venster aan de westzijde is betegeld met grotendeels oorspronkelijke witte tegels (13x13 cm). De schuine vlakken onder de vensters aan de zuidzijde zijn afgedekt door vitrines.
Stookplaats • Rechte keukenschouw op gepleisterde schoorstenen. De boezem is voorzien van een geprofileerde houten lijst, op de hoeken gekornist. Boven de lijst is de boezem glad gepleisterd. De schouw is aan de binnenzijde betegeld met oude grijze en beige tegels, waartussen een omstreeks 90 cm brede strook mangaan spattegels (13x13 cm). De plinttegel is eveneens in mangaankleur.
Plafond • Vlak plafond van tijdens de restauratie 1977-1984 aangebrachte nieuwe grenen delen in wisselende breedte, grijs-beige geschilderd.
Verlichting • Vier kaarsenstandaards gedragen door faunen met ieder zes kaarsen.

Ruimtenummers 143/144: Entree onderhuis
(Vis, II, 33)

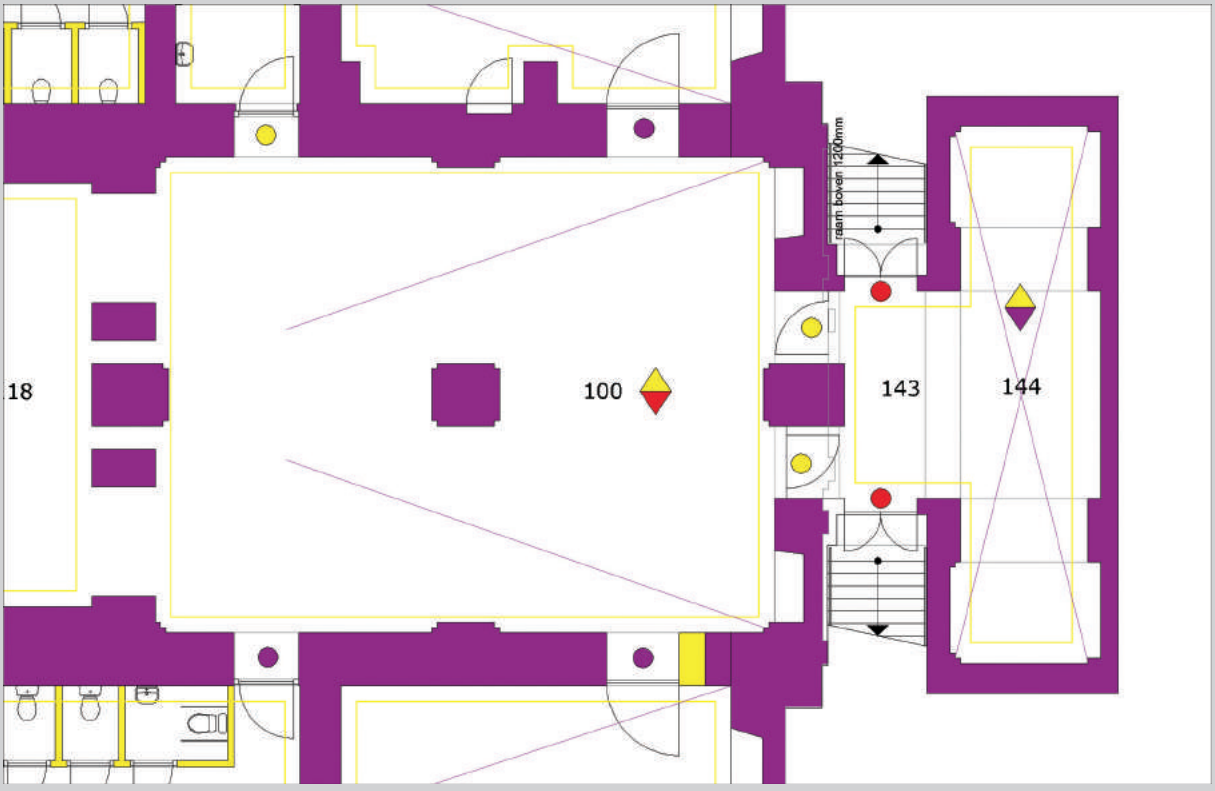
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Van oudsher was dit de entree die door het personeel werd gebruikt en waar goederen het corps de logis werden binnengebracht. De ruimte onder de trap (ruimte 144) zal wellicht als berging hebben gediend. Door de ligging in de as van het gebouw zijn twee gelijkwaardige doorgangen gemaakt, waardoor de symmetrie behouden bleef. Ruimtelijk hebben nooit veranderingen plaatsgevonden.

Ruimte 143-144

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 144-1. De ruimte onder het trapbordes

De oostzijde van deze als tochtsluis fungerende ruimte is de ingang van het museum. Via een automatische draaideur kan de centrale hal (ruimte 100) worden betreden. De uitgang van het museum bevindt zich aan de westzijde.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Onder de gewelfbogen en de doorgangen gele ijsselsteen (18x4 cm), op z'n kant gemetseld; in de velden van 144 gefrijnde hardsteen tegels (25x25 cm) in blokverband. Ruimte 143 is belegd met een kokosmat.

Wanden • Plint van witte tegels (13x13 cm). De noordwand en de doorgangen tussen 143 en 100 zijn van schoon metselwerk (23x4,5 cm) De wandvlakken en gewelven geheel in wit pleisterwerk.

Deuren • De toegang tot de centrale hal (100) bestaat uit twee automatische draaideuren van gehard glas, welke zonder sponning of kozijn in de gemetselde doorgang is geplaatst. Voor de buitendeuren zijn de bestaande, naar binnen draaiende deuren toegepast (ruitindeling 2x4+2x4).

Gewelf • Ruimte 143 bestaat uit twee kruisgewelven, waartussen een tongewelf. Ruimte 144 is voorzien van drie kruisgewelven in een glad gepleisterde afwerking. In 1986 werden de wanden en het gewelf opnieuw geïnjecteerd en gepleisterd.

Verlichting • Drie spotlampen, één peertje.

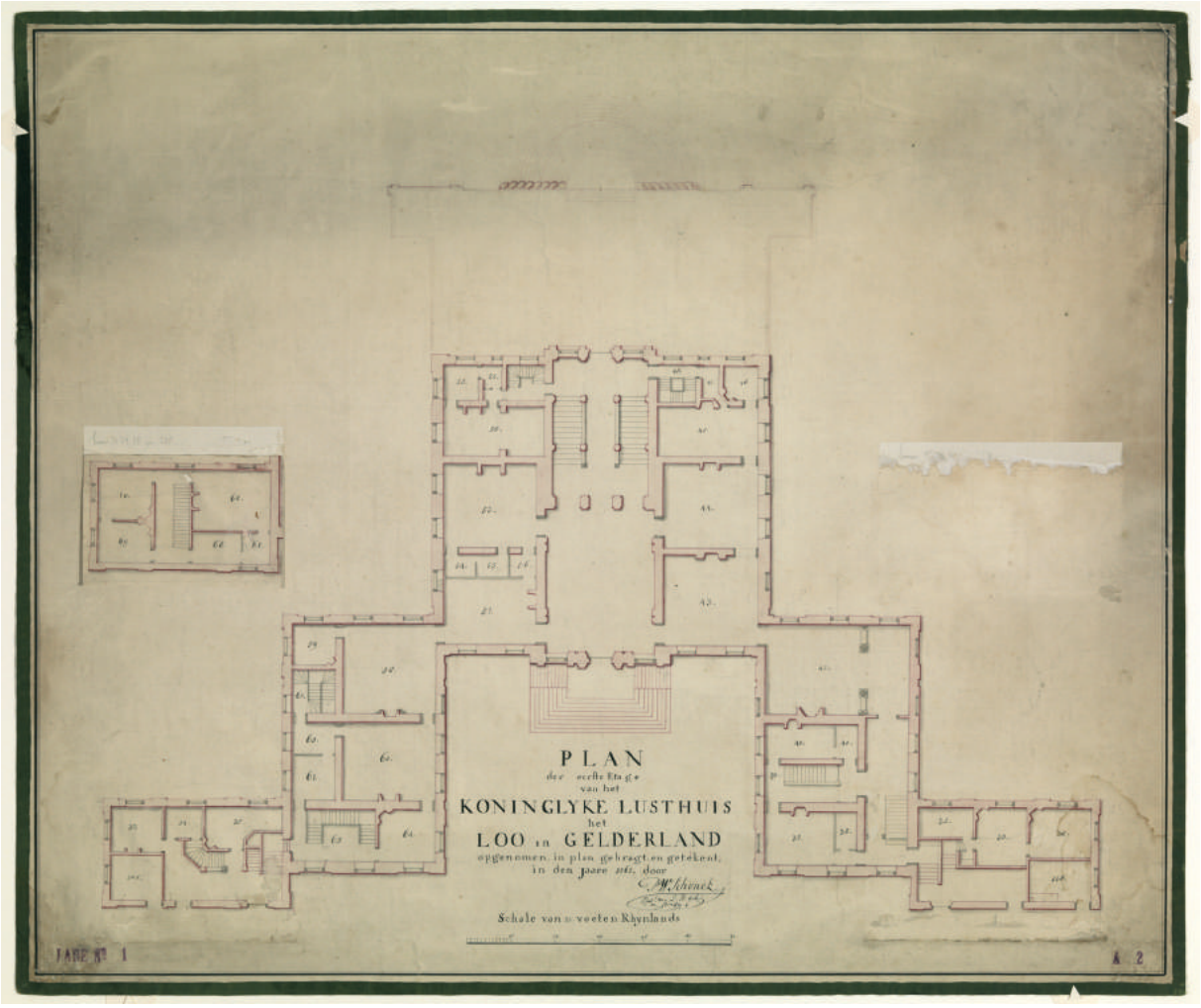
2.5.2 Bel-etage

(Vis, II, 35)

Algemeen

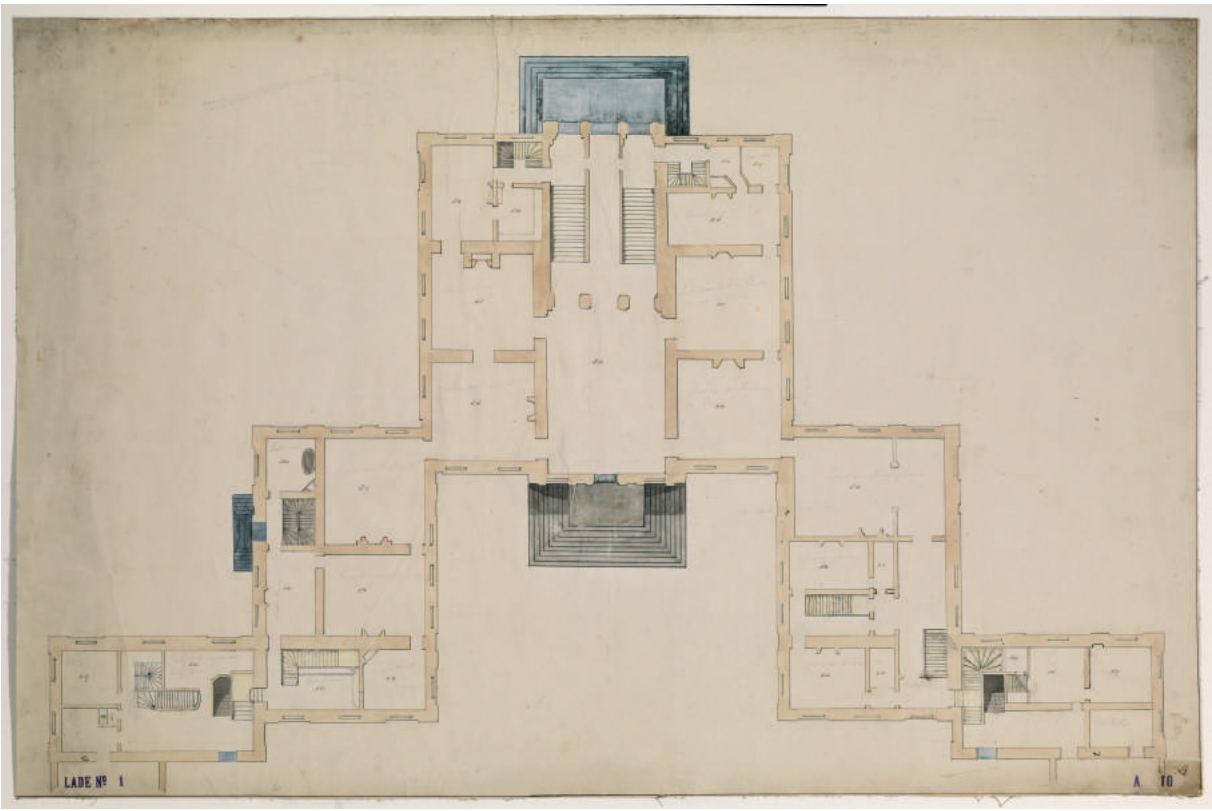
Bij de bouw van zijn nieuwe jachtslot had stadhouder Willem III een huis voor ogen dat geschikt moest zijn om met enkele vrienden te kunnen jagen, maar dat klein genoeg was om het merendeel van zijn uitgebreide hofhouding in Den Haag achter te laten.
Naast de appartementen voor Willem en Mary op de eerste verdieping, bood alleen de begane grond plaats voor enkele van zijn naaste adviseurs en vrienden, die hier hun vaste vertrekken bezaten. In de vroegste plattegrond staan hun namen in de vertrekken geschreven.
Kleine appartementen waren hierin ondergebracht, zoals die voor Hans Willem Bentinck en zijn echtgenote Anne Villiers, tevens hofdame van prinses Mary. Het appartement bestond uit een voorkamer, een bedkamer, twee garderobes en twee kabinetten. Aan de westzijde bevonden zich de vertrekken voor Sidney, Vaudemont en Ouwerkerk. Ieder had de beschikking over een ruime kamer en een kabinetje, dat soms slechts door een houten wand van de kamer was gescheiden. Voor meer belangrijke personen was eenvoudig geen plaats, al konden deze in eventueel worden ondergebracht in het 'Oude Loo'.
Na zijn kroning tot koning van Groot-Brittannië volgde toch de uitbreiding met de paviljoens, die doorgangen vereisten in de zuidelijke vertrekken. In de achttiende eeuw werd de oostelijke diensttrap verplaatst, terwijl enkele interieurs werden gemoderniseerd.
Ten tijde van Lodewijk Napoleon vonden opnieuw veranderingen plaats, waarvan het pleisteren van de gevels het meest opvallend was.
In 1894 werden aan de noordgevel twee aanbouwen gerealiseerd, ten behoeve van toiletten, badkamers en enkele vertrekken voor bedienden. De relatie tussen huis en tuin ging hierdoor verder verloren.
De uitbreiding van 1911 had voor de indeling van deze verdieping weinig gevolgen.

Belangrijke uitgangspunten van het restauratieplan waren de reconstructie van de vestibule met de overgang tot het grote trappenhuis en de versterking van de symmetrieas door het midden van het huis. De aan het einde van de negentiende eeuw aangebrachte deuren tussen de vestibule en het trappenhuis werden verwijderd, waardoor de trappen en het bij de restauratie gereconstrueerde vergulde hek ook vanuit de vestibule zichtbaar werd. Drie andere vertrekken zijn op deze verdieping voor het publiek opengesteld, te weten de 'Oude Eetzaal' (ruimte 201) en de werkkamer (ruimte 215) en salon (ruimte 216) van koningin Wilhelmina. De overige vertrekken aan de oostzijde zijn wel gestoffeerd en ingericht, maar vallen buiten de routing; aan de westzijde moet de restauratie van een tweetal vertrekken (213 en 214) nog worden afgerond.

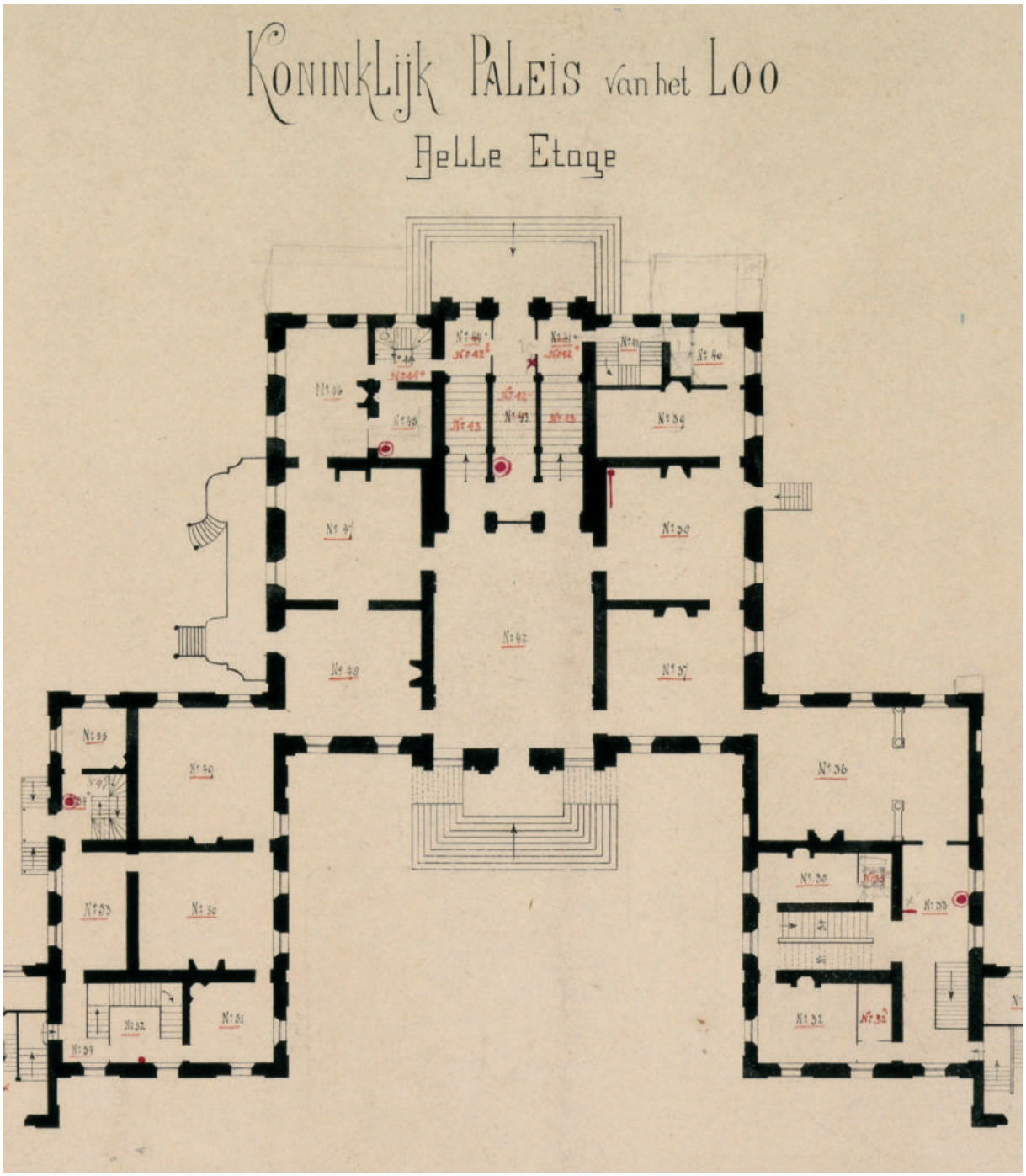
Afb. I ‘Plan der eerste etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck’. Plattegrond van de bel-etage, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3251)

Bouwkundig gezien is de restauratie ingrijpend geweest. Naast het afbreken van de noordelijke aanbouwen werden alle vertrekken grondig aangepakt.
Alle lambriseringen werden verwijderd, opgeslagen en gerestaureerd. Ten behoeve van de luchtbehandelingsinstallatie en de elektraleidingen werden talloze leidingkokers in het muurwerk uitgefreesd. De vloeren bleken in verband met de museumfunctie niet aan de huidige normen te voldoen en dienden te worden verzwaard. Aan de westzijde werden de bestaande balklagen in het midden doorgezaagd en aan weerszijden met balken verstevigd. Haaks op de balklaag werd in het midden een stalen I-balk aangebracht (HE 240 m), waarin de nieuwe balken konden worden opgelegd. Het doorzagen van de bestaande balklaag bood het voordeel dat de oplegging in de muur verbeterd kon worden. Door uitdroging waren de oude balken centimeters gekrompen, waardoor de oplegging op enkele plaatsen kritiek was geworden.
Aan de oostzijde werden de gewelven na blootlegging eerst aan de bovenzijde schoongemaakt en volgewassen met cementspecie. Met lichtbeton werden de gewelven uitgevuld, waarna een 8 cm dikke gewapende betonvloer werd gestort. Hierop werd de afwerkvloer aangebracht.

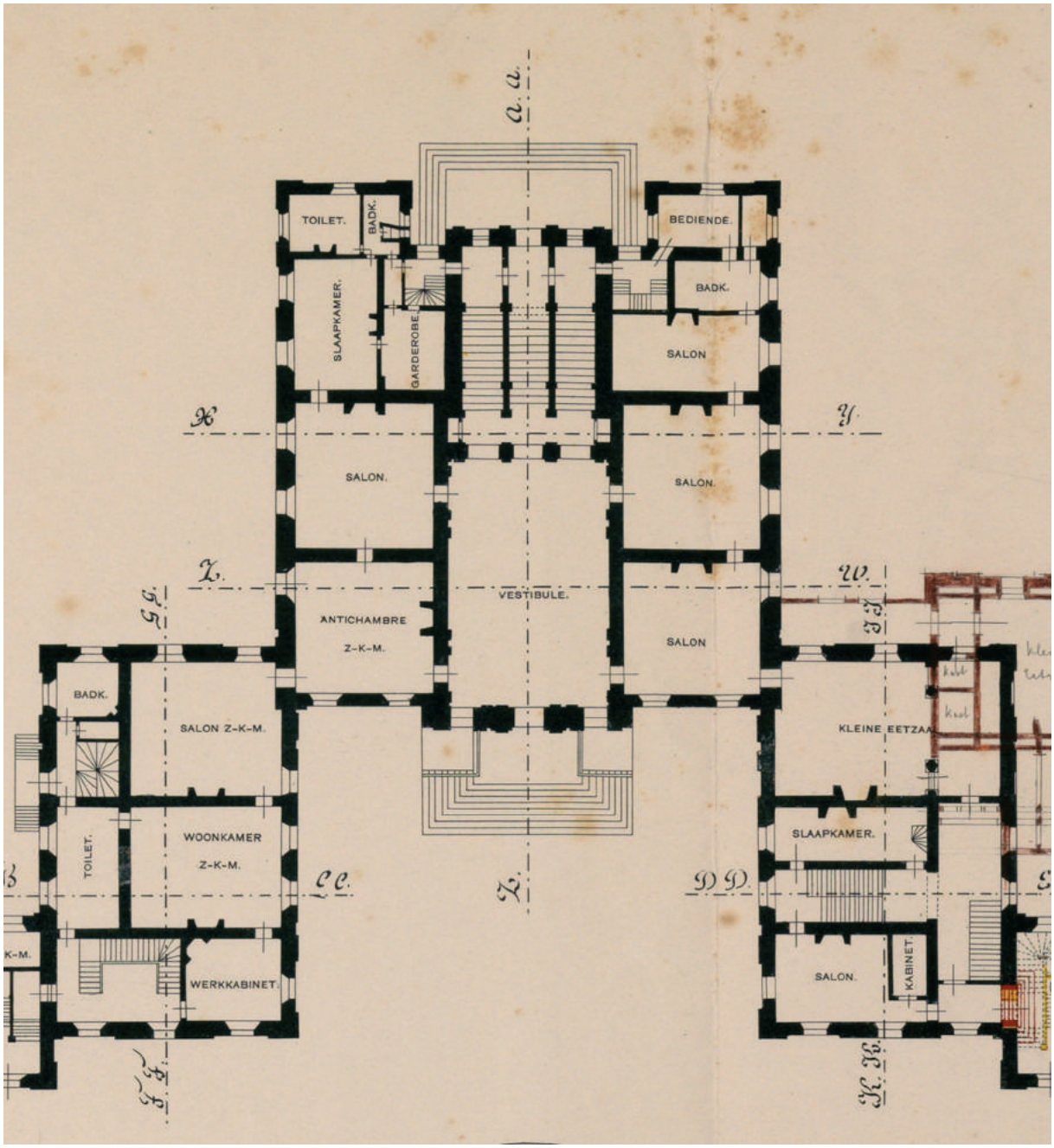

Afb. II Plattegrond van de bel-etage van het corps de logis en de binnenpaviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3261)

Behalve in ruimte 215, waar een beschilderd plafond aanwezig was, werden alle houten plafonds uitgenomen. Bij demontage van de plafonds in de ruimten 201 en 202 bleken de delen aan de bovenzijde geschilderd te zijn. Bij een latere verbouwing zijn de aanwezige delen omgekeerd tegen de balklaag bevestigd, waarna een stuc- cq. linnen plafond werd aangebracht. Ook de in vertrek 216 aangetroffen beschilderde delen werden gerestaureerd.
Onder de vensters werden inductiekasten aangebracht voor de verwarming en conditionering van de vertrekken. Door inbouw achter de bestaande zitbanken werden deze aan het oog onttrokken. Het zitgedeelte werd hierbij van uitblaasopeningen voorzien. De afzuiging vindt plaats door sleuven tegen het plafond. Na montage van alle bouwkundige voorzieningen volgde het aanbrengen van de gerestaureerde lambrisering en konden de vertrekken worden ingericht.

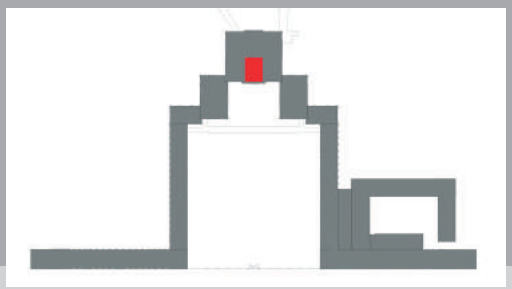

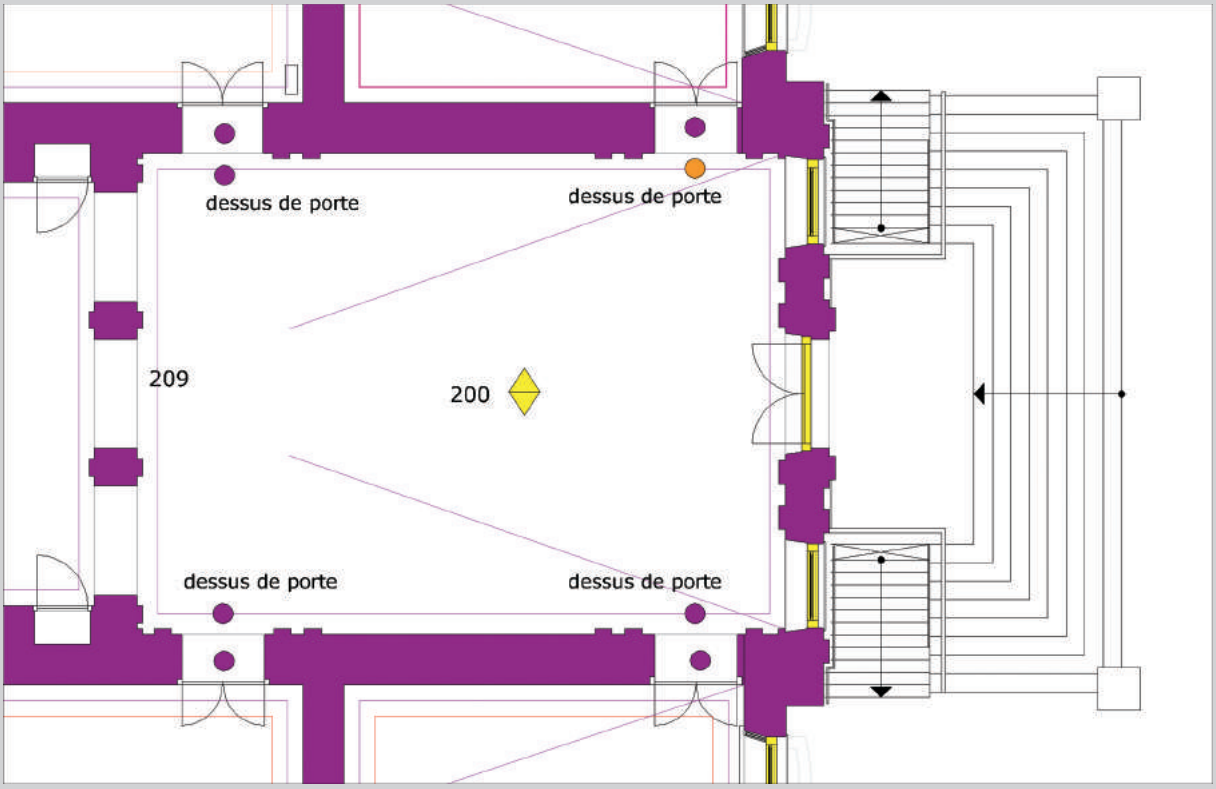
Afb. III. Plattegrond van de beletage van het corps de logis en de binnenpaviljoens (uitsnede). W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3279)

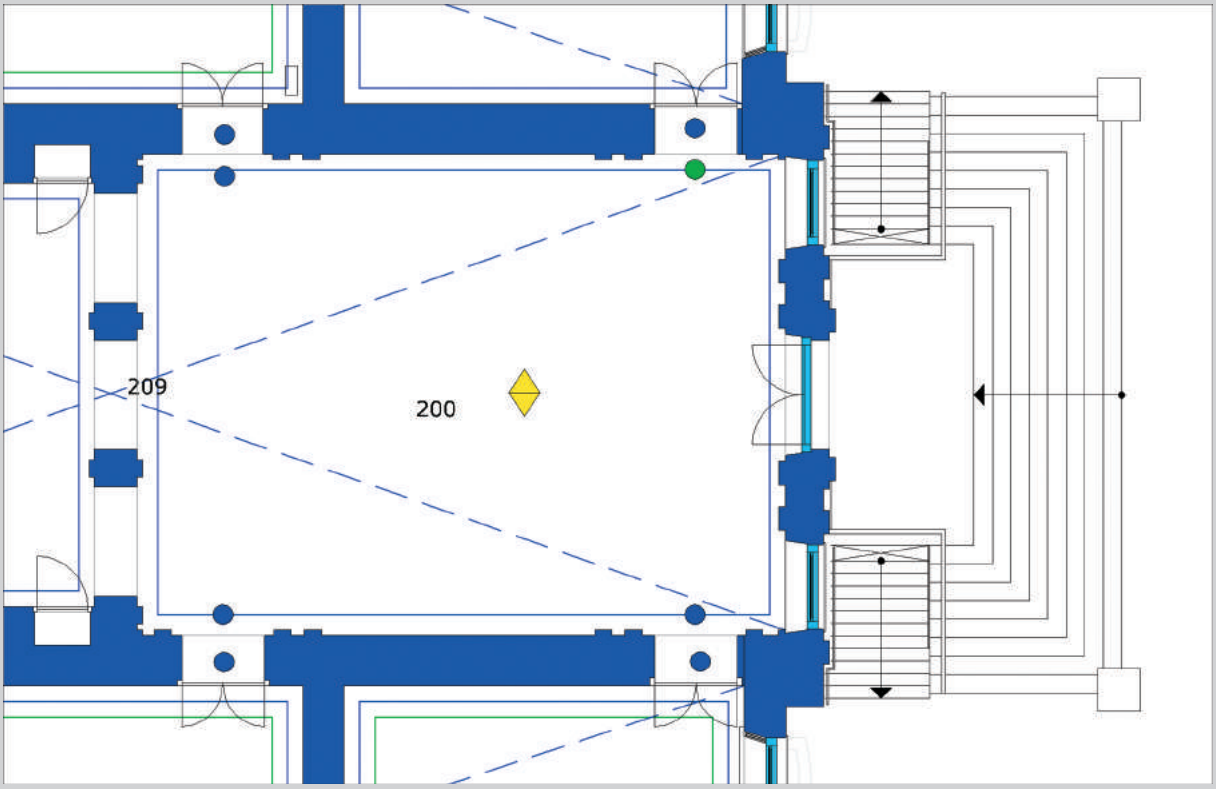
Afb. IV. Tekening no. 2. Plattegrond van het paleis over de begane grond(uitsnede). Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur met notities in inkt
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3337)

Ruimte 200

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 200: Vestibule
(Vis, II, 37)

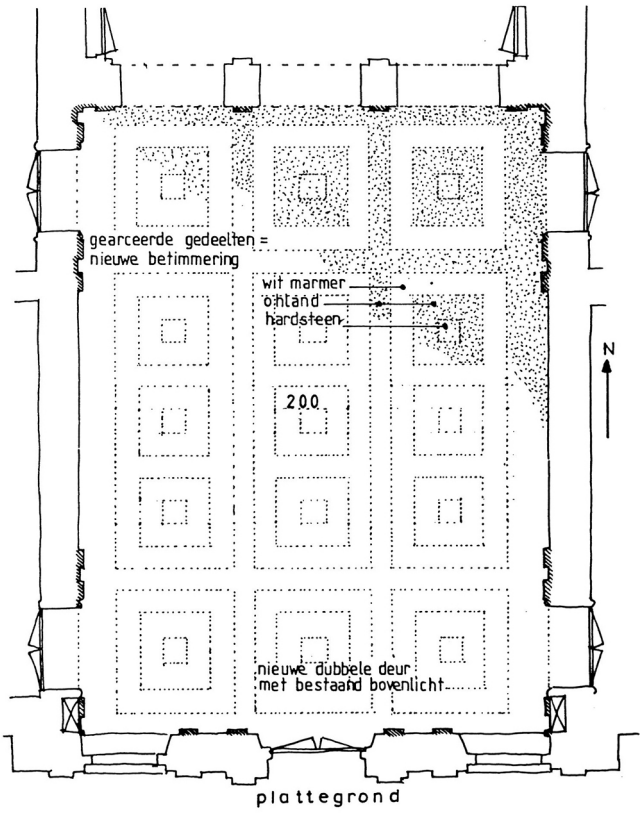
Restauratietekeningen *Vloer: O-232, 270, W 212*
Wanden: O-185 t/m 189, W-214, 214a t/m 214g
Plafond: W-213
Details: W-307

Benaming

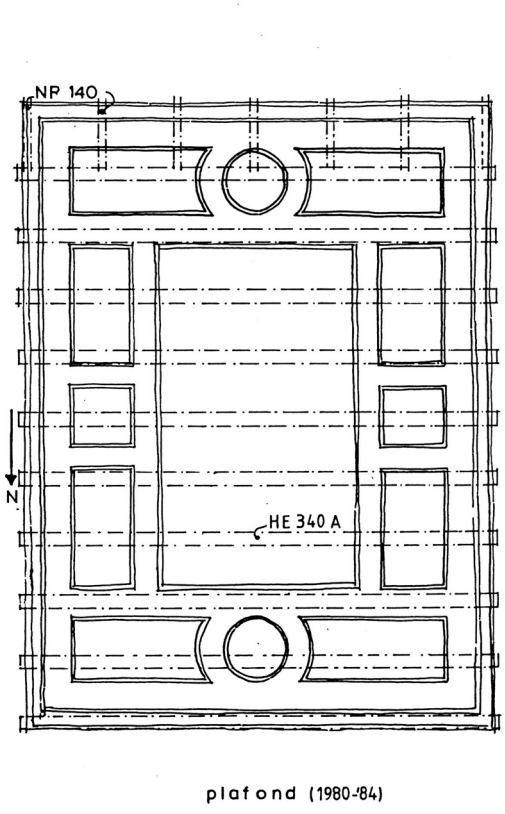
1702	Voorsael
1767	Voorhuys
1807	Grand vestibule
1817	Groote voorhuys
1893	Vestibule
1960	Vestibule

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Direct achter de voordeur ligt de vestibule, oorspronkelijk de 'voorsael' geheten; een rechthoekige ruimte met een wandgeleding van pilasters met Korintische kapitelen, zonder cannelures. Tot 1898 waren het plafond en de wanden grijs gemarmerd. In 1882 werd de vloer van witmarmeren en roodbruine Öland tegels vervangen door een parketvloer. Ten tijde van koning Willem III werd het vertrek eveneens gebruikt als eetzaal. Tussen 1898 en 1902 vond een verbouwing plaats onder leiding van architect Van Nieukerken, waarbij een lambrisering werd aangebracht en aan de westwand een schouw naar ontwerp van Marot werd toegevoegd. Aan de oostwand werd een borstbeeld in een nis aangebracht, welke sedert 1863 op Het Loo aanwezig was. De in 1823 aangebrachte glasdeuren met empireverdeling werden ten tijde van Willem III vervangen. Bij de restauratie in 1900 door Van Nieukerken werden de ruiten vervangen door spiegels.
Boven de deuren werden ronde decoratieve ornamenten aangebracht. W.A. Fabri vervaardigde tevens de wandschilderingen, waarbij hij zich liet inspireren door oude gravures van Scherm uit 1699/1700. Achtereenvolgens schilderde hij aan de westzijde links: 'Gezicht van 't ampitheater over de groote tuin naar 't hof.' De westzijde rechts: 'De fontein van Hercules, met die van de groote sprong voor 't ampitheater.' De oostzijde links: ''t Koningshuis op 't Loo, door de laan komende van Apeldoorn gezien.' De oostzijde rechts: 'De fontein van de Koninklijke dooreengevlochte naam, voor de vijver.' Het plafond werd door Fabri geschilderd op doek, naar voorbeelden van Daniel Marot; het beeld- en snijwerk was van Augustus Alexander; het schrijnwerk werd uitgevoerd door de firma Eckhart.

Bij de restauratie 1977-1984 werd de oorspronkelijke toestand van de late zeventiende eeuw gereconstrueerd. Het gehele door Van Nieukerken ontworpen interieur werd verplaatst naar ruimte 715 in de westvleugel aan de Koningslaan, inclusief de door hem aangebrachte profilering op de deuren. De betimmering en lambrisering van de zuidwand, uitgezonderd de pilasters, bleek uit oorspronkelijk werk

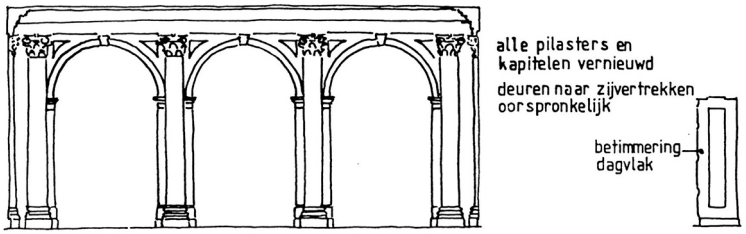

plattegrond

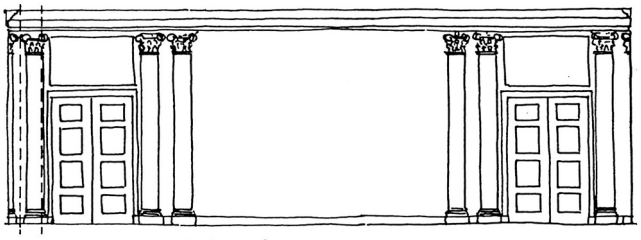

plafond (1980-'84)

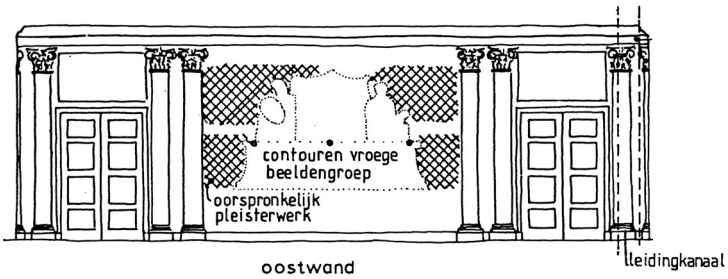
te bestaan, herkenbaar aan het marmerwerk op de eiken delen. Al in 1687 noemde Tessin de eiken pilasters van de vestibule. De aquarel van Schönstedt uit 1857 vormde een belangrijke bron voor de reconstructie. Aan de oostwand werden enkele gedeeltes van het oorspronkelijke pleisterwerk en de beschildering teruggevonden en na conservatie in het zicht gelaten. Tussen de beide delen werd een ruwe pleisterlaag aangetroffen, wat een afdruk moet zijn geweest van een vroegere beeldenpartij. Naast het centrale deel, waarin een gedrapeerd voorwerp kan worden herkend, kan de afdruk van twee figuren worden waargenomen, in compositie ongeveer gelijk aan de beeldenpartij van de kleine eetzaal. Mogelijk is hier sprake geweest van een reliëfstuk van Marot en vormden de beelden een eenheid met een van de gemarmerde banken die werden vermeld in de inventaris van 1713. De verlichting bestond in die tijd uit acht vergulde lantaarns. Sturm vermeldde over de vestibule dat zich aan de zijwanden tussen de pilasters perspectivische schilderingen bevonden, waarop twee zuilengangen naar achteren schenen te buigen. De pilasters werden geheel vernieuwd tijdens de restauratie 1977-1984 en uitgevoerd zonder de niet oorspronkelijke cannelures. De Composiete kapitelen werden vervaardigd naar het voorbeeld van de kapitelen in ruimte 209. De bogen van de noordwand werden ontdaan van de deuren, waardoor het open contact tussen vestibule en de grote trap werd hersteld. In de kleine eetzaal (ruimte 233-234) werden tijdens de restauratie drie dessus de porte's aangetroffen,

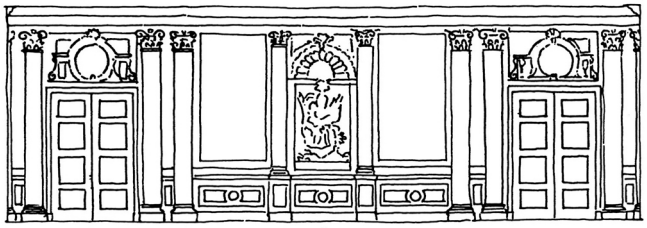
noordwand

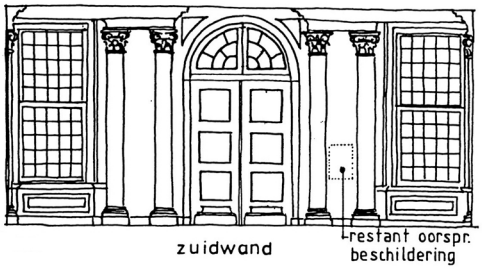
westwand

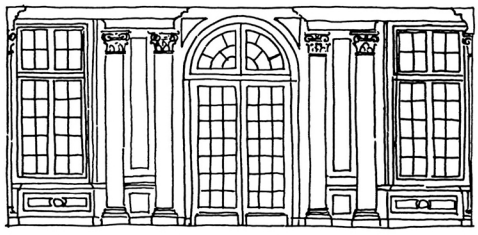
oostwand

oude toestand oostwand (1898-1977)

zuidwand

oude toestand zuidwand (1898 1977)

Afb. 200-1. De centrale hal gezien in de richting van het achterbordes

Afb. 200-2. De noordwesthoek van de hal met de doorgang naar ruimte 215

Afb. 200-3.
De zuidwesthoek van de centrale hal

die in de vestibule gehangen kunnen hebben. Twee schilderstukken hingen aan de oostwand, de andere aan de zuidwand. Het laatste doek werd in 1913 geschilderd door W.A. Fabri, toen door de verplaatsing van de eetzaal nog een schilderstuk nodig was boven een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe deur. De schilderingen vertonen allemaal ongeveer dezelfde heraldische voorstelling. Aan de oostwand bleken op ieder spieraam twee doeken over elkaar te zijn bevestigd. De onderliggende doeken waren van een grijs-witte marmerschildering voorzien, die waarschijnlijk uit de tijd van Lodewijk Napoleon dateert. Onder deze doeken kwamen twee interessante schilderingen te voorschijn. De maten van de doeken kwamen overeen met de oorspronkelijke spieramen, zodat het hier vermoedelijk originele stukken van de kleine eetzaal betrof. De doeken worden verder beschreven bij vertrek 233/234. Voor de vestibule zijn echter de bovenliggende doeken van belang. Deze bleken andere afmetingen te hebben, 168 x 108 cm in plaats van 161 x 118 cm en moeten uit een andere ruimte afkomstig zijn geweest. Daar zij op grof en zwaar linnen zijn geschilderd, overeenkomstig andere originele beschilderde doeken in het huis, zijn deze waarschijnlijk oorspronkelijk. Op zolder werd nog een doek met eenzelfde voorstelling aangetroffen, zodat samen met het doek van Fabri er nu in totaal vier overeenkomstige doeken waren, waarvan de drie oudste doeken hoogstwaarschijnlijk deel uitmaakten van de oorspronkelijke inrichting van de vestibule. De doeken bevonden zich in een zeer slechte staat, met scheuren en gaten, van het omgevouwen gedeelte was alle verf verdwenen, evenals ter plaatse van de andere vouwen. Na het verdoeken werden de schilderstukken zorgvuldig gerestaureerd. Uit het

Afb. 200-4. De vloer van de centrale hal met grijs geaderde marmeren tegels afgewisseld met Ölandsteen

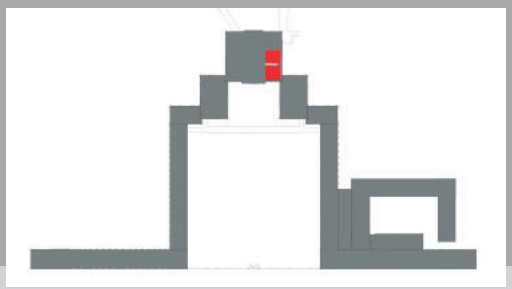
Afb. 200-5. Detail van de gemarmerde wandafwerking rechts van de hoofdingang

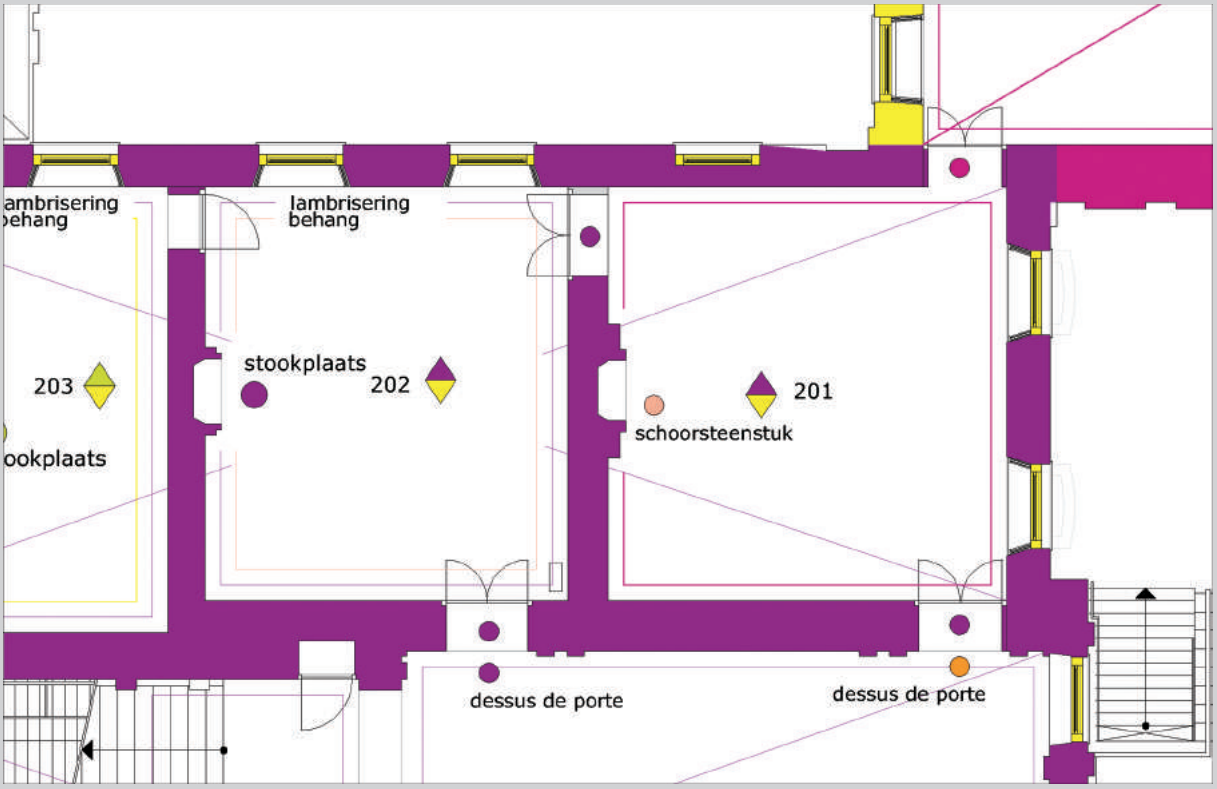
onderzoek voorafgaand aan de restauratie door Atelier J. Otter bleek dat de heraldische voorstellingen 'origineel' waren en dat later de blauwe verf aan het fond was toegevoegd. Bij de reconstructie bleek dat de lichtval van de doeken overeenkwam met hun plaats in de vestibule. Het stralenraam uit 1900 werd gehandhaafd, daar er geen betrouwbare gegevens bekend waren van een vroegere toestand. Het plafond en de vloer werden vernieuwd tijdens de restauratie 1977-1984 volgens enkele bouwsporen en de aquarel uit 1857.

Bouwkundige beschrijving

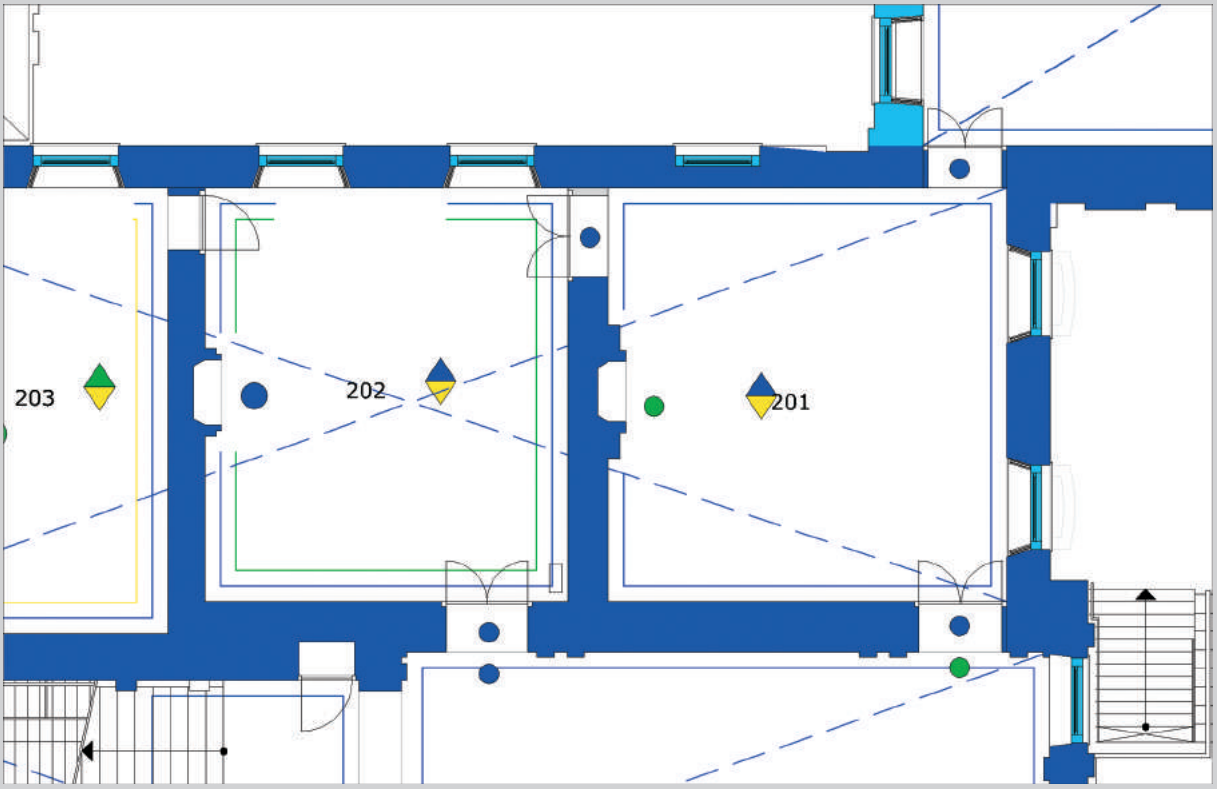
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe tegels (46 x 46 cm) van roodbruin Öland, wit marmer en grijze hardsteen, gelegd in blokken en witte banden, op een betonnen dekvloer.
Wanden • Wit marmeren plint, hoog 18 cm. Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe eiken pilasters (grijs gemarmerd), waartussen grijs gemarmerd pleisterwerk is aangebracht. Aan de oostwand zijn enkele oorspronkelijke gedeelten zichtbaar.
Deurkozijnen • Deze zijn verdiept in de wand opgenomen.
Deuren • Dubbele paneeldeuren. De in 1901 aangebrachte betimmering is met de restauratie weer verwijderd. Boven de deuren bevinden zich een viertal dessus de porte's in grijs en wit met een blauwe ondergrond, die tijdens de restauratie zijn gerestaureerd.
Vensters • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe roedenramen, indeling 5x(5+5) egaal grijs geschilderd, waartegen aan de binnenzijde een lexaanplaat in metalen frame is aangebracht. De binnenluiken ontbreken. Hang- en sluitwerk Messing deurkrukken (XIX?).
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebrachte eiken delen; indeling volgens aquarel 1857. De vakken tussen de lijsten zijn gemarmerd, de overige delen zijn egaal grijs geschilderd. Plafondlijst tijdens de restauratie 1977-1984 voorzien van nieuwe profilering, met modillons.
Verlichting • Acht lantaarns, opnieuw vervaardigd tijdens de restauratie 1977-1984 naar een zeventiende-eeuws origineel.

Ruimte 201-202

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 201: Oude eetzaal
(Vis, II, 43)

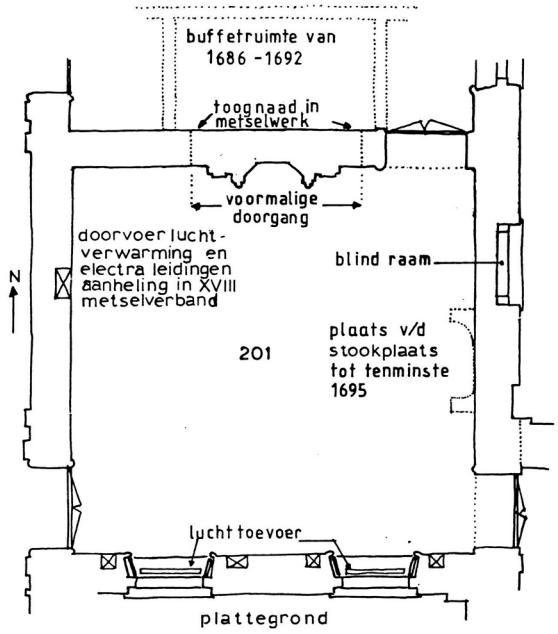
Restauratietekeningen *Wanden: O-207, W-216*
Plafond: W-215, W-216a

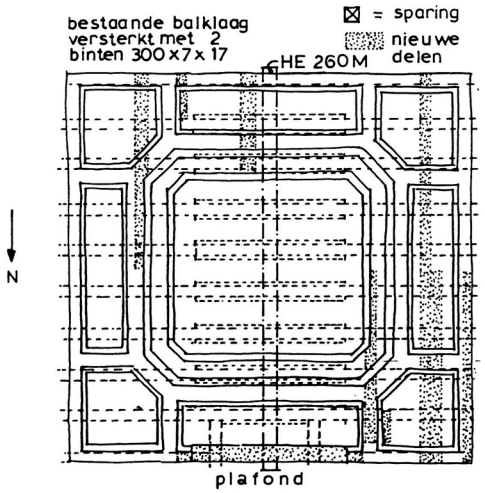
Benaming

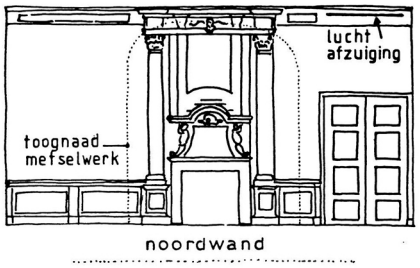
1685	Oude eetsael
1702	Eetsael
1767	Marchalseetzaal
1807	Billard
1817	Eetzaal maarschalk
1893	Rode salon/voorheen bibliotheek
1960	Theesalon

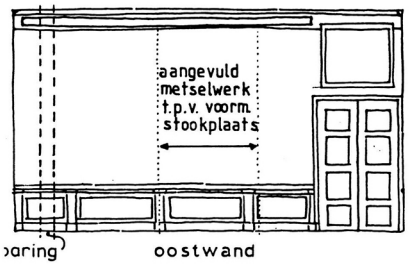
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Ten tijde van de colonnade was hier de eetzaal gesitueerd, met aan de noordzijde een erker die als buffet fungeerde. De boogvormige doorgang werd tijdens de restauratie in het metselwerk aangetroffen. Met de vergroting van 1691 moet de nis zijn gedicht, zonder dat direct de stookplaats naar de noordwand werd verplaatst. Op de plattegrond van 1695 is de stookplaats nog aan de oostwand geplaatst. De plattegrond van Schonck laat de situatie zien zoals deze tot voor de restauratie bestond. De stookplaats moet omstreeks 1700 naar de noordwand zijn verplaatst. Restanten van het rookkanaal werden tijdens de restauratie teruggevonden. Van 1900 tot 1903 werd door architect Van Nieukerken een nieuwe inrichting aangebracht, waarbij ook de schouw werd aangepast. De mogelijkheid is geopperd dat deze schouw afkomstig is uit het huis van Fagel aan het Noordeinde te 's-Gravenhage. Uit een vergelijking van twee foto's vóór en na de restauratie blijkt echter dat de mantel werd gehandhaafd. Waarschijnlijker is dat Van Nieukerken gebruik maakte van een gravure van Marot en een nieuwe boezem inpaste tussen de pilasters en deze wellicht door de beeldhouwer Alexander liet vervaardigen. Op het houtwerk werd tijdens de restauratie geen oude verflagen of marmerwerk aangetroffen, zodat het middendeel rond 1900 te dateren valt. Volgens de inventaris van 1713 hingen aan de wanden zeven jachttaferelen, die in 1797 verloren zijn gegaan. In de negentiende eeuw is de inrichting zeer vaak gewijzigd. In 1903 schilderde W.A. Fabri de dessus de portes, het schoorsteenstuk en de plafondschildering. De op doek vervaardigde plafondschildering werd direct op het toen aanwezige stucplafond gelijmd. Tijdens de restauratie werden beschilderde eiken delen van het oorspronkelijke plafond (vóór 1692) omgekeerd achter het stucplafond aangetroffen. Na reconstructie en conservering kon dit plafond opnieuw worden aangebracht.

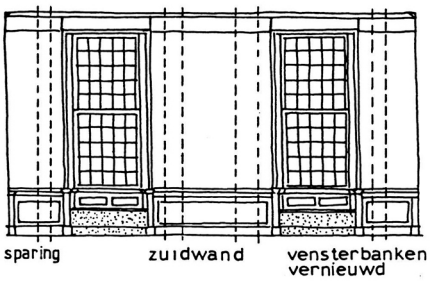
Bouwkundige beschrijving
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm (N-Z), blank gelakt. De onderliggende balklaag is verstevigd met IPE-profielen.

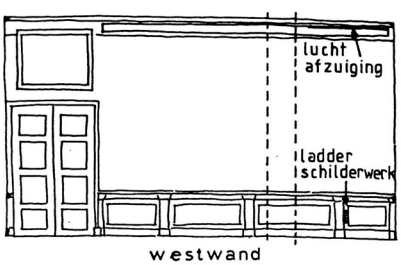

buffetruimte van
1686 -1692
toognaad in
metselwerk
voormalige
doorgang
doorvoer lucht-
verwarming en
electra leidingen
aanheling in XVIII
metselverband
blind raam
N
201
plaats v/d
stookplaats
tot tenminste
1695
lucht toevoer
plattegrond

bestaande balklaag
versterkt met 2
binten 300x7x17
HE 260M
= sparing
nieuwe
delen
N
plafond

lucht
afzuiging
toognaad
metselwerk
noordwand

aangevuld
metselwerk
t.p.v. voorm.
stookplaats
oostwand

sparing
zuidwand
vensterbanken
vernieuwd

lucht
afzuiging
ladder
schilderwerk
westwand

Afb. 201-1. De west- en de noordwand in 2014

Wanden • De eiken lambrisering werd omstreeks 1690 vervaardigd door W. Bernarts. Het oorspronkelijke marmerwerk van de lambrisering werd tijdens de restauratie vrij gelegd en geretoucheerd door E. Jetter. De panelen zijn wit/grijs gemarmerd, overige delen in appelbloesemkleur. Boven de lambrisering hangen tapisserieën, vermoedelijk vervaardigd door Jan Frans Cornelissen (Antwerpen, 1678?) welke tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw zijn aangekocht ter vervanging van de in 1797 verloren gegane wandtapijten. Hierop staan een aantal jachttaferelen afgebeeld met Meleager, Atalante, Cephalus en Procris, ontleend aan de Metamorfosen van Ovidius. De bestaande kooflijst is opnieuw toegepast en bevestigd op spaanplaat. Onder de kooflijst is een ca. 30 cm brede betimmering in het zicht gelaten, waar onder andere afzuigopeningen van de luchtbehandelingsinstallatie zijn opgenomen. Al het voor de restauratie benodigde houtwerk is in de stijl van de lambrisering gemarmerd. De lambrisering stamt uit 1690.

Deuren • Drie paar paneeldeuren met vier panelen per deur, waarvan de deur naar ruimte 233 eerst na 1691 in dezelfde stijl werd bijgemaakt. De onderste verflaag werd teruggebracht, een egale appelbloesemkleur. In 1903 zijn de panelen beplakt met op linnen geschilderd ornamentwerk, welke werden gerestaureerd. De deur naar ruimte 202 heeft per kant van de kamer een verschillende paneelindeling (twee panelen aan de kant van ruimte 202 en vier aan de kant van ruimte 201). Om dit mogelijk te maken is de deur “dubbel” uitgevoerd. Hoewel zelden toegepast komt deze detaillering tot in de twintigste eeuw voor.

Afb. 201-2. De noordwand met de schouwpartij in 2014

Afb. 201-3. De noordwand met de schouwpartij in 2014

Deurkozijnen • Het snijwerk van de kozijnen bestaat uit okerkleurige lijsten van door linten bijeengehouden eikenloof en oranjeblad met bloemen. Hetzelfde snijwerk wordt ook aangetroffen in andere vertrekken van het corps de logis die oorspronkelijk tot de appartementen van Willem III en Mary behoorden (ruimten 301, 302, 312 en 313).
Vensters • De bestaande kozijnen zijn hersteld en voorzien van tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe roedenramen [indeling 5x(5+5)], wit geschilderd. Aan de binnenzijde zijn afneembare lexaanplaten in een aluminium frame aangebracht. De betimmering van de oorspronkelijke vensterbank werd gehandhaafd en gebruikt om de convectiekasten van de luchtbehandelingsinstallatie in op te nemen. De luikvleugels en de paneelindeling stroken niet met de oorspronkelijke raamindeling 5x(5+5). De verticale maat van de panelen verhoudt zich als la:3a: la:3a: la, waarbij a ongeveer gelijk is aan de hoogte van één ruit. In het vervolg zal de indeling worden aangegeven met 1-3-1-3-1. De luikvleugels of blinden zijn egaal geschilderd in appelbloesemkleur met grijze panelen. De tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe vensters zijn aan de binnenzijde voorzien van een afneembare lexaanplaat in een aluminium frame (roede-indeling 5x(5+5), kleur wit).
Hang- en sluitwerk • Messing sloten en deurkrukken van vóór de restauratie werden toegepast.
Stookplaats • De rechthoekige mantellijst bezit een zware Lodewijk XIV- profilering en staat iets voor het tussenveld opgesteld. Op de foto van 1895 zijn de pilasters en de marmeren mantel reeds te zien, waaruit blijkt dat mantel en pilasters al voor de veranderingen van 1900 aanwezig waren en vermoedelijk reeds omstreeks 1700 werden aangebracht. De grote spiegel ter plaatse van de boezem werd waarschijnlijk in 1807 aangebracht en omstreeks 1900 gewijzigd overeenkomstig een stookplaatsontwerp van Daniël Marot. Voor het trapeziumvormige grondvlak ligt een grijs marmeren plaat van 154x54 cm. Het rugvlak is zwart beroet en voorzien van een haardplaat met de beeltenis van Willem III. Het is een kopie van een haardplaat die aan het begin van de restauratie werd aangetroffen in de stookplaats van de zitkamer van Koningin Wilhelmina. Er werden een aantal afgietsels van gemaakt, die in diverse vertrekken werden opgesteld. De stadhouder is gekroond met de Engelse koningskroon en draagt om zijn hals de keten van de Orde van de Kousenband. Het voetstuk vertoont het monogram WR (William Rex). Links en rechts is het portret omgeven door takken met oranjeappels, aan de bovenzijde zweeft de figuur van de faam. Het portret is ontleend aan een gravure van John Smith (1654-1720), naar een portret van Godfrey Kneller (1646-1720) uit ca. 1690. De haardplaat zou afkomstig kunnen zijn uit Doetinchem, waar zich sedert 1689 een ijzergieterij bevond. Waarschijnlijker is dat de haardplaat werd besteld in Siegen. De plaat is gesigneerd met AO AL. Het tussenveld van de boezem bestaat uit een spiegel, geflankeerd door houten putti en wordt beëindigd door een gesneden lijst in de vorm van een spiegelboog. Hierop zijn negen voetstukken aangebracht, waarop porselein kan worden uitgestald. Hierboven bevindt zich een schilderstuk van

Afb. 201-4. De schouwpartij in 2014

Fabri in een vergulde lijst, met aan weerszijden drie vergulde consoles voor porselein. Behalve de witte putti, voetstukken en kapitelen van de pilasters werd al het houtwerk in rode kleuren gemarmerd, in combinatie met vergulde lijsten.

Plafond • Van het oorspronkelijke, uit eiken delen bestaande plafond is 70% teruggevonden onder de vloer van ruimte 301 en 302. De indeling kon worden gereconstrueerd, waarna de delen werden gemerkt en naar het atelier van E. Jetter werden vervoerd. Uit andere vertrekken afkomstige oude eiken delen zijn ter beschikking gesteld aan de restaurateur Jetter om het plafond aan te vullen en opnieuw te beschilderen. Bij de restauratie bleek het een van de fraaiste beschilderde zeventiende-eeuwse plafonds van Het Loo te betreffen. Zoals uit een van de afbeeldingen blijkt zijn uiteindelijk toch tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe delen toegepast, die pas werden beschilderd nadat de oorspronkelijke delen waren geconserveerd, geretoucheerd en aangevuld. De geschilderde hemel van het mid-

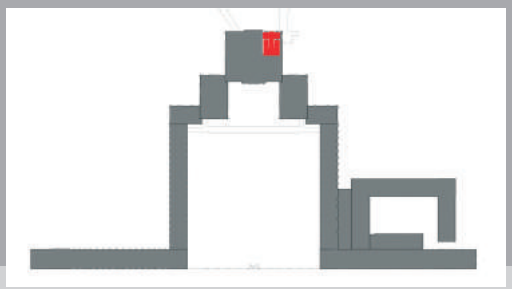

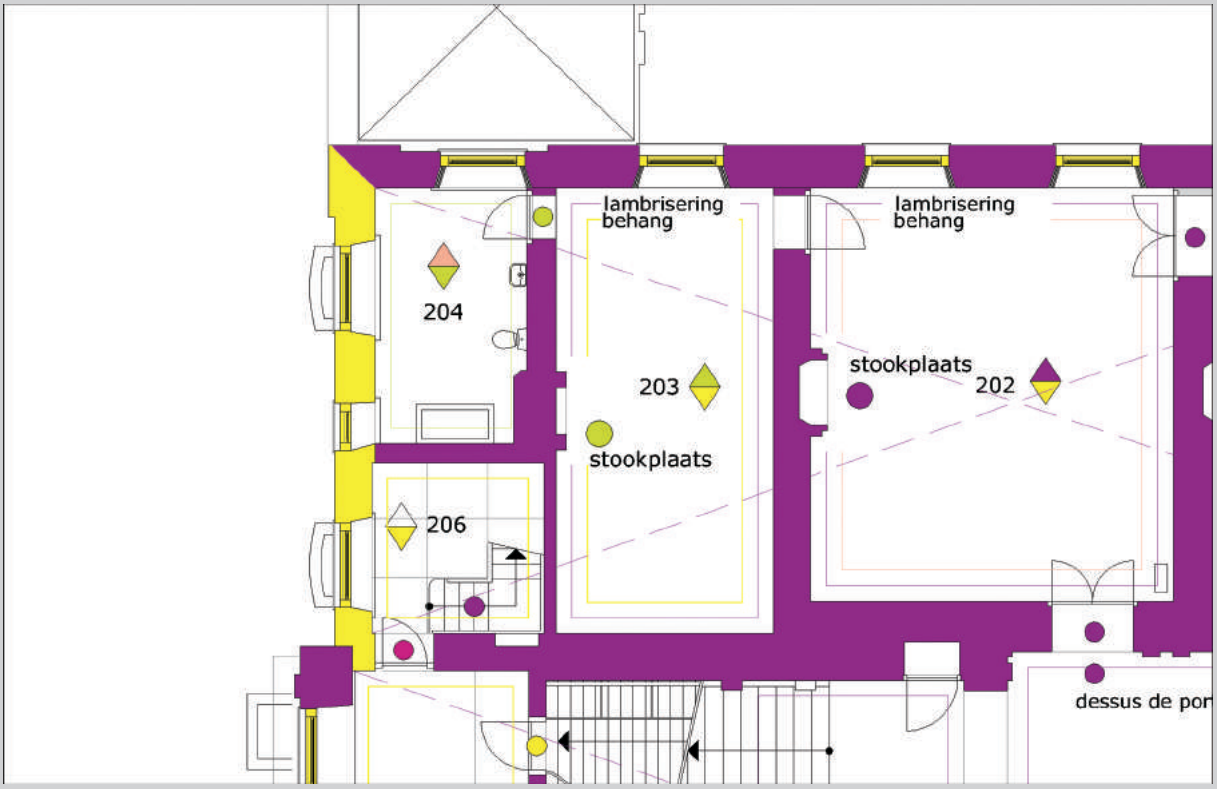
Afb. 201-5. Het geschilderde plafond in 2014

denperk is omgeven door twee witte geprofileerde lijsten, waartussen een roodbruine marmerschildering, overeenkomstig de kleuren van de hoekmedaillons. Aan de hand van de onbeschilderde zones kon de breedte van de verdwenen plafondlijsten worden bepaald; de profilering werd bepaald aan de hand van nog bestaande lijsten van een van de andere vertrekken. De rechthoekige perken langs de wanden vertonen een beschildering van rank- en bloemmotieven op een donkere ondergrond.

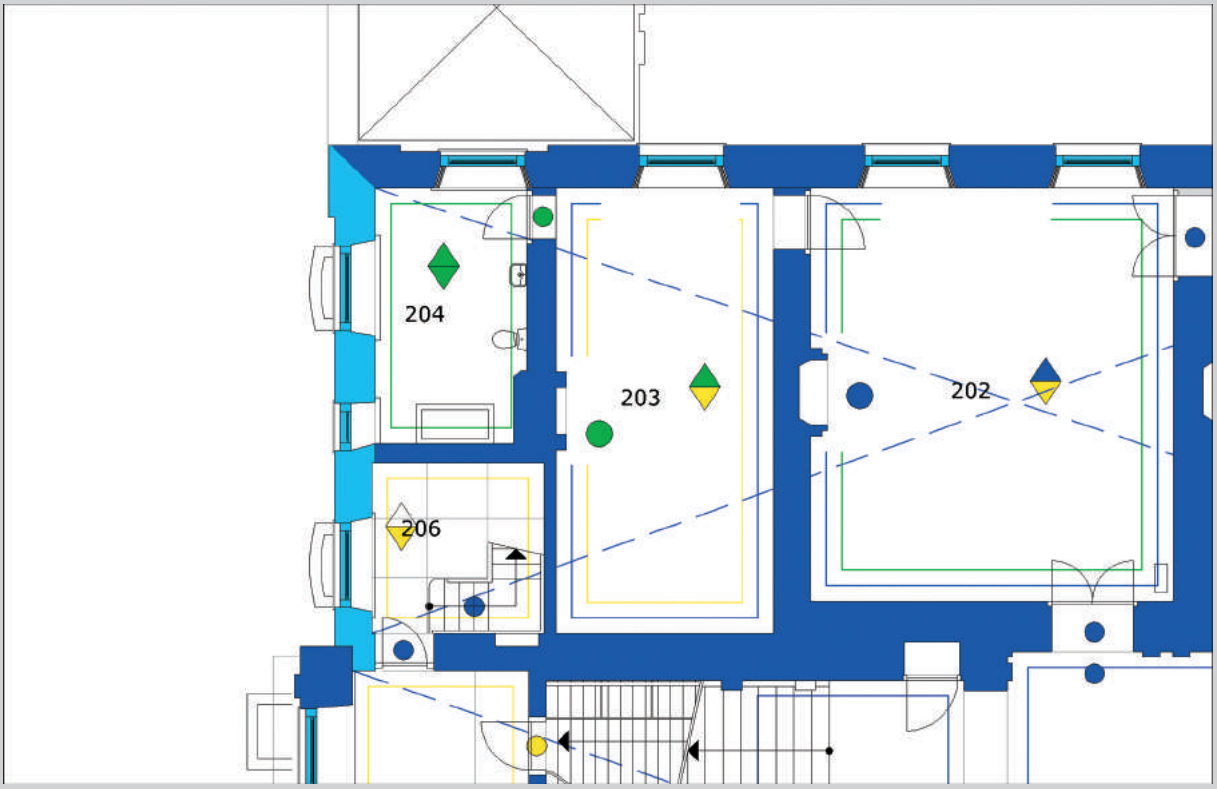
Verlichting • Vier koperen kandelaars met ieder twee kaarslampen (zeventiende-eeuws), centraal een 16-arms koperen luchter met kaarslampen.

Ruimte 202-206

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 202-1. De westwand in 2014

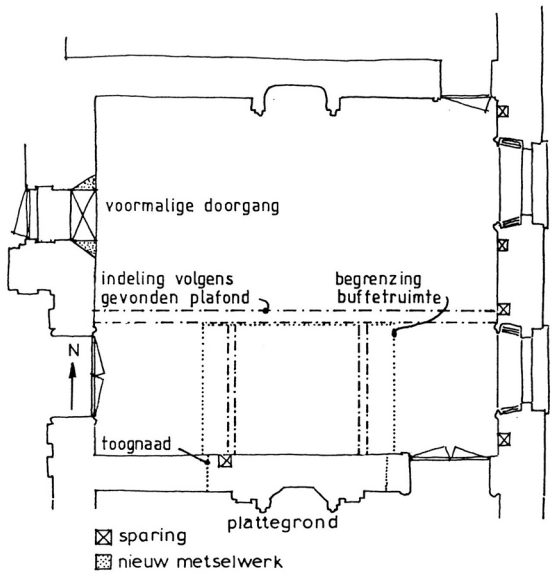
Ruimte 202: Ontvangstkamer
(Vis, II, 48)

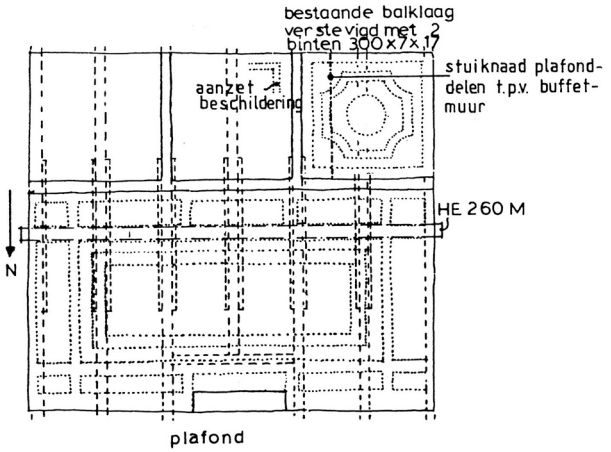
Restauratietekeningen *Wanden: 0-77, 0-210, W-218*

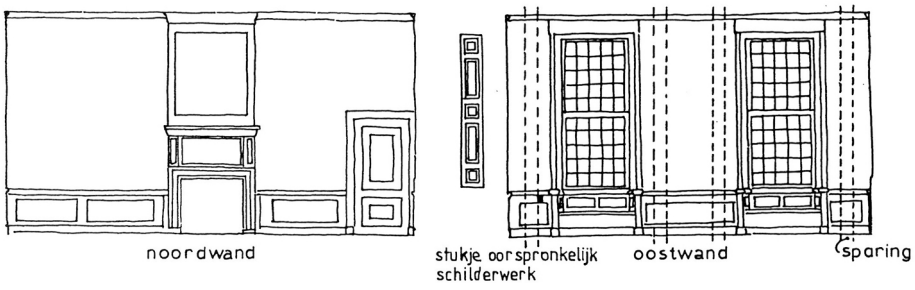
Benaming	1702	Voorkamer (2/3), daarna salon Portland
	1767	"daar 't biljart gestaan heeft"
	1807	Salon
	1817	Salon Prinses Douairière van Oranje
	1893	Grijze salon
	1960	Grijze salon

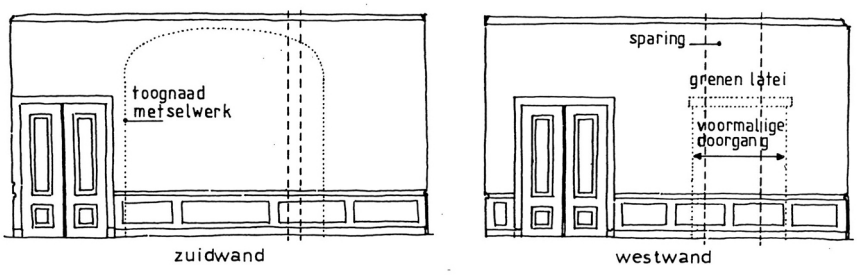
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Het noordelijk deel van dit vertrek diende oorspronkelijk als voorkamer van het appartement van Hans Willem Bentinck, graaf van Portland, en zijn echtgenote Anne Villiers, hofdame van prinses Mary. Volgens de plattegrond van omstreeks 1690 omvatte dit appartement verder een toegangsportaal, een slaapkamer, twee kabinetten en een smalle garderobe, die vermoedelijk ook als toiletruimte werd gebruikt. Behalve de toegang door het voorportaal was er ook een deur naar het trappenhuis, waardoor er een korte verbinding met de bovenliggende vertrekken van Mary was. Naast de gezamenlijke voorkamer en slaapkamer, beschikten de echtelieden dus ieder over een eigen kabinet met naastliggende garderobe. De grootte van het buffet op de plattegrond van omstreeks 1690 werd bevestigd door de aangetroffen toog in de muur tussen de ruimten 201 en 202, maar deze is niet in overeenstemming met de onderverdeling van het teruggevonden plafond, dat lijkt aan te geven dat

voormalige doorgang
indeling volgens gevonden plafond
begrenzing buffetruimte
N
toognaad
plattegrond
sparing
nieuw metselwerk

bestaande balklaag versterkt met 2 binten 300x7x17
stuiknaad plafond-delen t.p.v. buffet-muur
aanzet beschildering
HE 260 M
N
plafond

noordwand
stukje oorspronkelijk schilderwerk
oostwand
sparing

toognaad metselwerk
zuidwand
sparing
groenen latei
voormalige doorgang
westwand

Afb. 202-2. De noordwand met de schouwpartij in 2014

portaal, garderobe en kabinet allen ongeveer even breed zijn. Sporen op het plafond van het vroegere kabinet versterken het idee dat kort na elkaar twee situaties hebben bestaan. Op de plaats waar de oostelijke muur van het buffet stond is in het plafond een stuiknaad zichtbaar. De beschildering loopt door over smallere delen en markeert het vergrote kabinet. De teruggevonden beschildering moet dus in tweede instantie zijn aangebracht. Het ronde middenperk vertoont talloze putjes en inkepingen, die moeten zijn aangebracht ter hechting van een stucornament. Ook dit duidt op een latere toestand, daar oorspronkelijk in het corps de logis nergens stucplafonds werden toegepast. Na het dichtmetselen van de toog zal de indeling zijn gewijzigd. De plattegrond van 1695 lijkt op dit punt niet nauwkeurig te zijn, omdat geen onderverdeling is aangegeven. In de inventaris van 1713 werd ruimte 202 de voorkamer met kabinet voor “de heer Hennings” genoemd. De inventaris vermeldt dat alle meubels weg zijn en noemt slechts het weinige dat in de voorkamer staat. Het aanbrengen van de dubbele deur tussen de ruimten 201 en 202 valt eveneens moeilijk te dateren, maar zal gelijktijdig met het verplaatsen van de stookplaats hebben plaatsgevonden. Op de tekening van Schonck is de doorgang naar het hoofdtrappenhuis gedicht en blijft het vertrek in gebruik als biljartkamer. De inrichting in de negentiende eeuw is geheel bekend. Vermoedelijk werd voor Groothertogin Sophie van Saksen Weimar een van de vensters veranderd in een deur, om een directe toegang te verkrijgen naar de tuin. Uit 1906 dateert een nauwkeurige beschrijving van het interieur, dat tot de jongste restauratie nauwelijks meer is veranderd. In 1913 werd de deur weer in een raam veranderd.

Afb. 202-3. De schouwpartij

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm (N-Z gelegd) en blank gelakt. De onderliggende balklaag is verstevigd met IPE-profielen. Daarop een kamerbreed Deventer tapijt, handgeknoopt in Smyrnatechniek met gepatroneerd middenstuk en rode rand uit het einde van de negentiende eeuw.

Wanden • De eiken lambrisering met vlakke panelen, die mogelijk aan de noord- en oostzijde oorspronkelijk is. De onderste gemarmerde verflaag bleek na onderzoek in slechte staat te zijn en werd niet vrijgelegd. De lambrisering is tijdens de restauratie in een egaal grijze kleur geschilderd. Het dikke kartonachtige behang met een dessin van bloemmotieven op een goud/groene ondergrond is na de restauratie opnieuw aangebracht.

Afb. 202-4. Het plafond met de oorspronkelijke indeling in 2014

Afb. 202-5. Het plafond met de aftekening van de vroegere indeling

Afb. 202.-6.
Detail van het imitatiegoudleer in 2014

Deuren • Twee paar dubbele paneeldeuren met bossingen; een enkele paneeldeur naar vertrek 203. De deuren zijn voorzien van kozijnen met een vlakke architraaflijst.
Vensters • Als in ruimte 201. Van de grijs geschilderde blinden is alleen voorste vleugel van een paneelindeling voorzien (1-3-1-3-1)
Hang- en sluitwerk • Messing sloten op de deuren.
Stookplaats • Eenvoudige eiken omtimmering die ten tijde van Lodewijk Napoleon werd veranderd toen op de boezem een grote spiegel werd aangebracht. Bij de huidige restauratie is de oorspronkelijke driedeling weer teruggebracht. De zwart marmeren mantellijst, wit en donkergroen geaderd, is sterk geprofileerd en moet uit de vroegste periode dateren. Enkele beschadigingen aan het marmer (Vert Tinos) zijn hersteld. Voor de haard ligt een witmarmeren plaat. Een smeedijzeren vuurkorf met Lodewijk XIV motieven staat voor een smeedijzeren haardplaat (76x140 cm) uit dezelfde periode. Deze kwamen in de plaats van de Jaarsma haard, ontworpen door M.J. Roland. De rechthoekige spiegel wordt geflankeerd door twee staande panelen en is afgedekt door een gesneden kroonlijst. In het bovendeel van de boezem is tussen de met bladmotieven gesneden lijst nog plaats voor een schilderstuk. Tot op heden dekt een schilderij de open ruimte af. Het bovendeel van de kooflijst met gesneden bladmotieven is gelijk aan de kooflijst van het plafond.
Plafond • Van het oorspronkelijke, uit beschilderde eiken delen bestaande plafond is ongeveer 60% teruggevonden en herplaatst. De ontbrekende delen zijn aangevuld met oud afkomend beschot. Door een enorm aantal spijkergaten, afkomstig van stucornamenten en later aangebrachte stucplafonds, was het plafond ernstig beschadigd.

Ook de veren tussen de delen ontbraken. Het schoonmaken en vrij leggen werd verricht door de Firma Jonker. Hierbij bleef de cirkel met ontwerptekening van de deur naar kamer 201 onaangetast. Van het grote perk is ook het schilderwerk verder aangevuld, evenals het patroon op de plaats van het voormalige kabinet. De donkere banden markeren de verdwenen lijsten. Het houtwerk van de overige twee kleine velden werd tijdens de restauratie 1977-1984 vernieuwd.
Verlichting • Centraal een negentiende-eeuwse kristallen 35-lichts kroonluchter. Aan weerszijden van de spiegel in de boezem twee drie-arms wandarmaturen met kaarslamp.

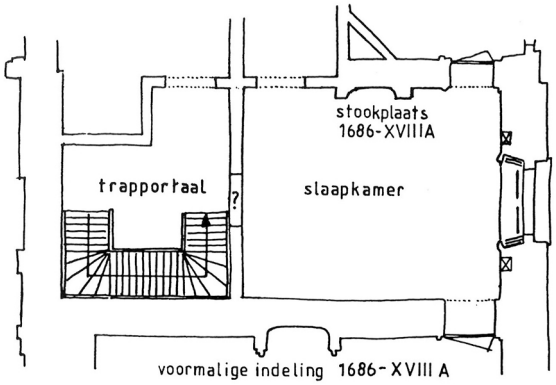
Afb. 203-1.
Overzicht van het vertrek naar het westen

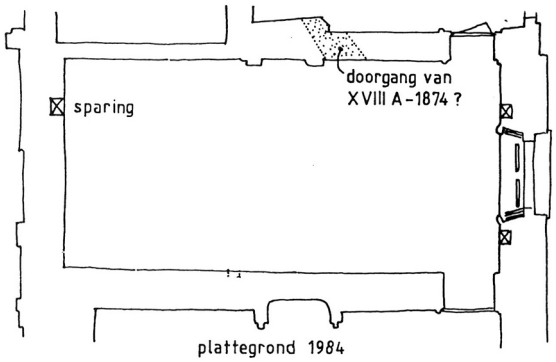
Ruimte 203: Garderobe
(Vis, II, 51)

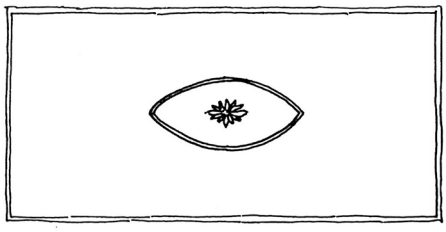
Restauratie- en revisietekeningen *Wanden: 0-77,-211.*

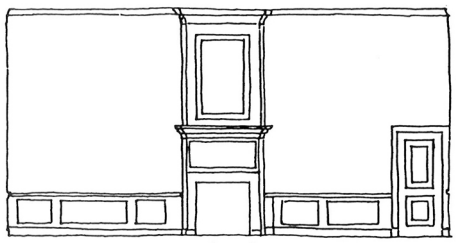
Benaming	1702	Slaapkamer Portland 2/3, trap 1/3
	1767	Kamer daarnaast
	1807	Chambre à coucher
	1817	Slaapkamer prinses Douairière van Oranje
	1893	Slaapkamer Groot Hertoginnekwartier

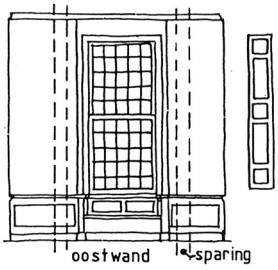
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Tijdens de eerste bouwfase vormde het rechterdeel de slaapkamer van Portland. In het linkerdeel bevond zich een trappenhuis, dat tussen 1713 en 1767 naar de noordzijde werd verplaatst. De inventa-

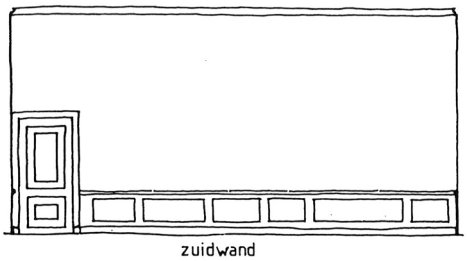

stookplaats
1686-XVIIIA
trapportaal
?
slaapkamer
voormalige indeling 1686-XVIII A

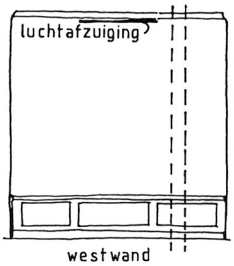

doorgang van
XVIII A-1874 ?
sparing
plattegrond 1984

plafond

noordwand

oostwand
sparing

zuidwand

luchtafzuiging
westwand

Afb. 203-2.
De noordwand met de schouwpartij

ris van 1713 vermeldt namelijk voor de vertrekken 203 t/m 205 een garderobe met een kabinet en nog een garderobe met kabinet, zodat de oorspronkelijke situatie in dat jaar nog bestond. Bij de vergroting van de kamer werd uit symmetrieoverwegingen de stookplaats naar het midden van de wand verplaatst. Dit had tot gevolg dat de doorgang naar de garderobe aan de andere kant van de stookplaats kwam te liggen (vergelijk de plattegronden 1685 en 1767). In de zuidwand werden de sporen van de vroegere scheidingsmuur aangetroffen; sporen van de trap waren alleen in ruimte 303 zichtbaar.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Blanke grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm (1984), met daarop een banentapijt, machinaal geknoopt en gezet in beige rand (eind negentiende eeuw).
Wanden • Eiken lambrisering met vlakke panelen, als in ruimte 202. Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw egaal beige schilderwerk op de panelen met leverkleurige lijsten. Daarboven tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw behangselpapier met bladmotieven op een lichtbruine ondergrond.
Deuren • De deuren zijn voorzien van twee panelen met bossingen. Het kozijn is afgewerkt met een geprofileerde lijst.
Vensters • Als in ruimte 201, in beige kleur geschilderd. De vier blinden hebben een paneelindeling van 1-3-1-3-1, in twee tinten beige.
Hang- en sluitwerk • Messing deurknoppen.
Stookplaats • De huidige schoorsteen werd omstreeks 1880 door Lieman vervaardigd, maar bezit een laat zeventiende-eeuwse vormgeving met de veel voorkomende driedeling. De rechthoekige

mantellijst is van de tamelijk zeldzame marmersoort Jaune Jaspee vervaardigd. In de mantel is een haardkachel van het merk Stoma opgenomen. De spiegel is gevat in een gesneden houten lijst, waarin bladmotieven zijn opgenomen. In het bovendeel van de boezem ontbreekt tot op heden het schilderstuk. De kooflijst sluit niet aan op de plafondlijst. De kast is egaal geschilderd in een beige-bruine kleur.
Plafond • Stucplafond met empire versiering, voorzien van witte houten kooflijst.
Verlichting • Geornamenteerde messing kroon met drie lichtpunten
Verlichting heden • Kroonluchter, 20-lichts (XIX).

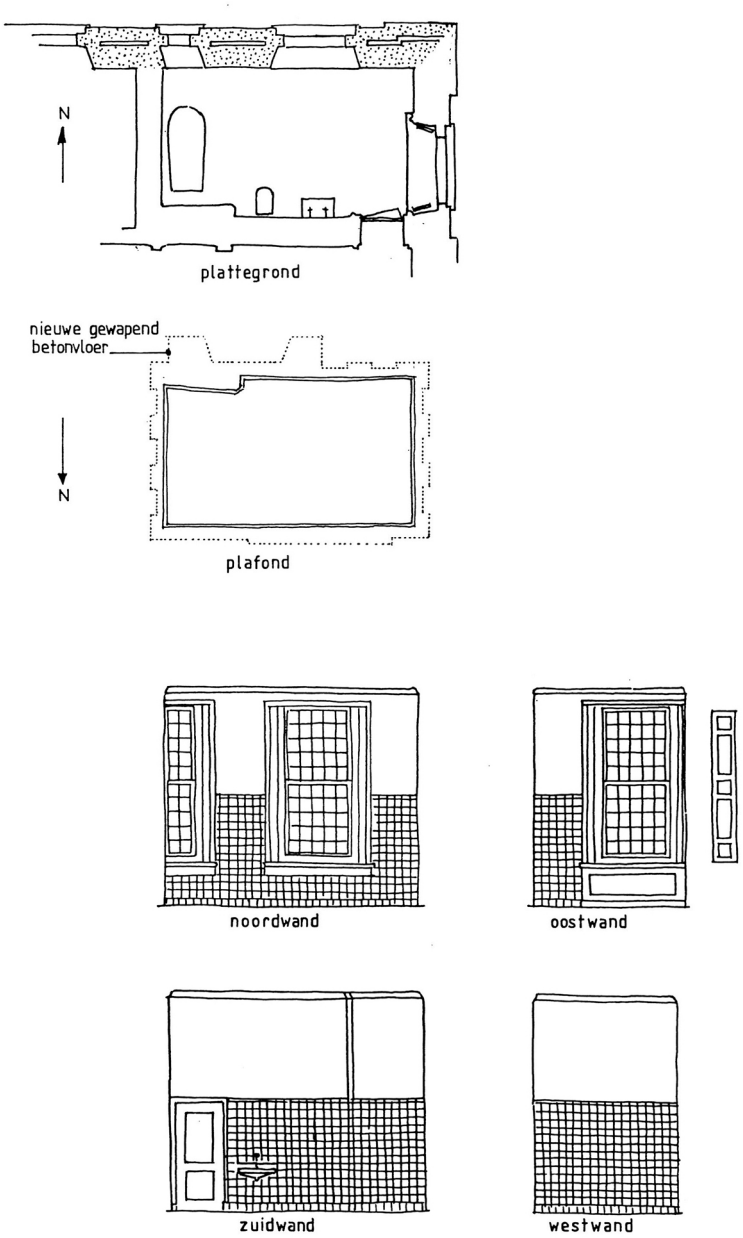
Afb. 204-1. De badkamer gezien vanuit ruimte 203

Ruimten 204/205: Badkamer
(Vis, II, 54)

Restauratietekeningen *Wanden: 0-212, W-220*
Vloer: W-221
Schouw: 0-220

Benaming

1702	Garderobe + cabinet echtpaar Portland
1767	Cabinetje + passage
1807	Cabinet + garderobe
1817	Cabinet + garderobe
1893	Garderobe
1960	Badkamer

Bouw- en gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De indeling van kabinet en garderobe moet tot halverwege de negentiende eeuw hebben bestaan, waarbij het kabinet was voorzien van een hoekschouw. De garderobe was na het verplaatsen van de trap van twee kanten bereikbaar en zal toen voornamelijk als passage hebben gediend. Deze ruimte kreeg een duidelijke expressie in de architectuur van de achtergevel, waar de afwijkende smalle ramen een opvallend element vormen. Ontstonden de smalle vensters vanwege deze indeling, of zocht de architect juist een centraal accent in de zij traveeën van de achtergevel, om een al te eentonige ritmering van gelijke vensterpartijen te voorkomen? In ieder geval bleek een smalle ruimte mogelijkheden te bieden tot kleine privé vertrekken, zoals bijvoorbeeld een garderobe en het boekenkabinet voor Mary. Halverwege de negentiende eeuw ging de samenhang van interieur

Afb. 204-2. De zuid- en westwand van de badkamer

Afb. 204-3. De noordwand van de badkamer

en exterieur gedeeltelijk verloren en werd het moeilijk een passende ruimte achter de ramen te behouden. In 1874 werden de twee ruimtes verenigd, gevolgd door de uitbouw in 1894, waarbij het smalle raam werd dichtgezet en ter plaatse van het raam op de hoek een doorgang werd gemaakt. Bij de inrichting tot badkamer en toilet is de negentiende-eeuwse toestand uitgangspunt geweest, waarbij tegelwerk en sanitair uit die tijd werden toegepast, afkomstig van enkele vertrekken van de latere uitbouw.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Belegd met twee soorten negentiende-eeuwse tegels; achthoekige beige tegels (14x14 cm) en vierkante donkerbruine tegels (5x5 cm). De strook langs de wanden is voorzien van tegels met een siermotief (10x14 cm).
Wanden • Onder het venster aan de oostwand bevindt zich een houten lambrisering; verder zijn de wanden tot 220 cm hoog betegeld met een siertegel (15x15 cm). Boven de tegels is wit stucwerk aangebracht.
Deur • Deur met vlakke panelen, voorzien van een kozijn met geprofileerde lijst in grijze kleur.
Vensters • Twee vensters als in ruimte 201 en één smal venster, indeling 2 x(5+5). Alleen het venster in de oostwand is voorzien van blinden, (paneelindeling 1-3-1-3-1).
Hang- en sluitwerk • Messing deurknop
Plafond • Stucplafond, met witte, houten kooflijst (1984).
Verlichting • Witte bol.
Inventaris • Dubbelwandig emaillen bad op houten leeuwenpoten. Toiletpot van wit aardewerk met empireversiering, koperen buisleiding en een stortbak van wit aardewerk met empireversiering.

Ruimten 206/306/408: Diensttrap

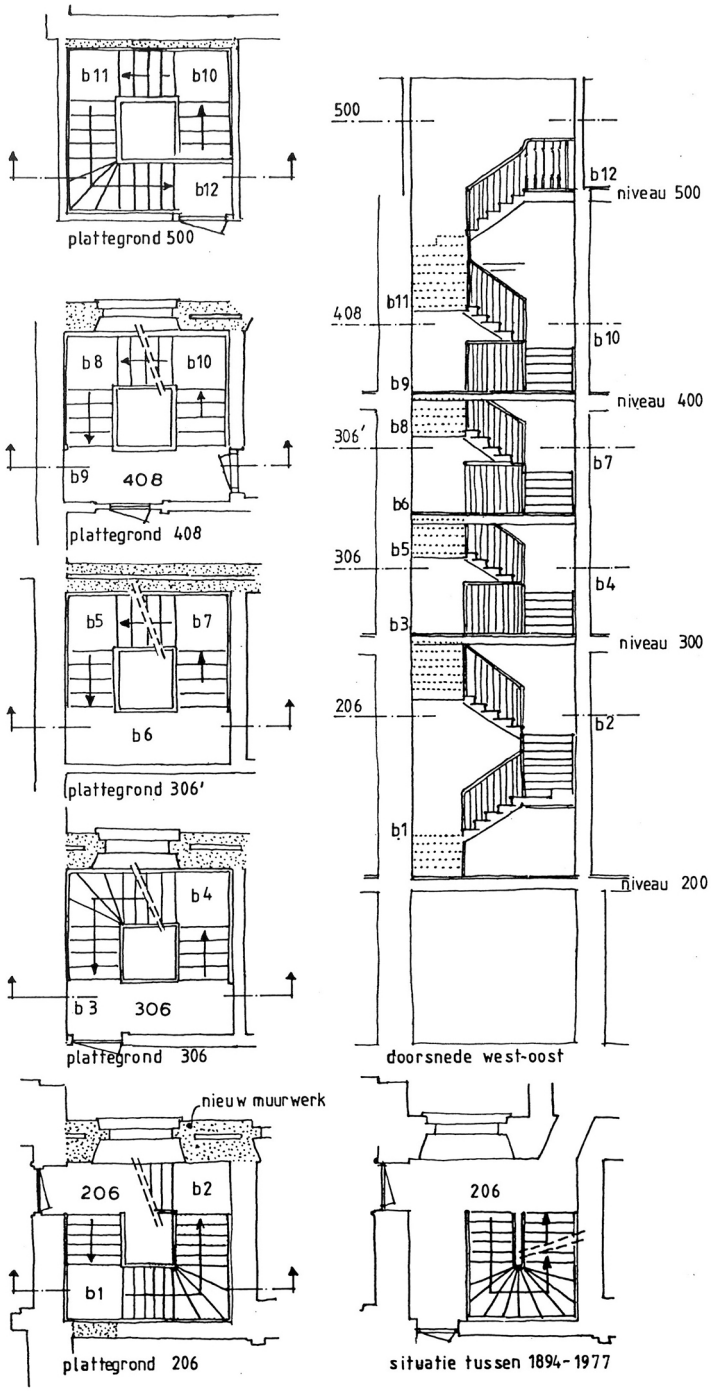
(Vis, II, 56)

Restauratietekeningen *0-183; W-222a-c*

Benaming	1702	Garderobe
	1767	Nieuwe trap
	1893	Wenteltrap
	1960	Diensttrap
	1988	Diensttrap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Op de oudste plattegrond (afb. I) stond het vertrek als garderobe aangegeven, waarbij echter geen doorgang naar de vertrekken 203 en 205 werd aangegeven. Ook de plattegrond van 1695 geeft geen doorgang aan, die er ongetwijfeld toch geweest moet zijn. Door de latere verbouwingen in dit gedeelte werden tijdens de restauratie geen bouwsporen van een doorgang aangetroffen. De trap vormde de verbinding tussen de verschillende vertrekken van het appartement van Mary, waartoe zowel de confiturenkelder en de grot in

het onderhuis behoorden, als het paviljoen op het dak. De plattegrond van 1695 laat een andere situatie van de trap zien. De bouwsporen in de zuidmuur van ruimte 303 bevestigen echter de situatie van de oudste plattegrond, zodat het de vraag is of de plattegrond van 1695 op dit punt betrouwbaar is. Volgens de inventaris van 1713, die gemaakt werd aan de hand van een oudere inventaris, moeten zich bij de trap (in de ruimten 203/303 etc.) twee tussenverdiepingen hebben bevonden. Met de veranderingen aan het trappenhuis kwamen verschillende kleine ruimtes te vervallen, die in deze inventaris

Afb. 206-1.
Het trappenhuis vanaf het tussenbordes gezien naar het niveau van de bel-etage

Afb. 206-2. Het tussenbordes van het trappenhuis

Afb. 206-3. Gezicht op het venster in de noordgevel op de eerste verdieping vanaf het tussenbordes

nog wel genoemd werden. De huidige situatie is grotendeels gelijk aan die op de plattegrond van Schonck (1767), die het de 'nieuwe trap' noemt. De veranderingen aan de trap moeten dus tussen 1713 en 1767 hebben plaatsgevonden. Bij de verbouwing in 1894 werd het onderste deel van de trap versmald, ten behoeve van een doorgang naar vertrek 203. Bij de laatste restauratie werd de trap volgens de tekening van Schonck hersteld tot aan de begane grond. De trap naar het onderhuis werd verwijderd.

Bouwkundige beschrijving

De eiken diensttrap verbindt de niveaus 200, 300, 400 en de zolder. In het vierkante trappenhuis wentelt de trap langs de wanden omhoog, onderbroken door twaalf bordessen. De trap is tot de eerste elf treden bij de restauratie vermaakt, waarbij ook oud materiaal werd toegepast. Onder meer werden de oude balusters tijdens de restauratie 1977-1984 met nieuwe eiken balusters aangevuld. Het eerste bordes is in grenen vervaardigd.

Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebrachte grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm, op nieuwe balklaag (7,1 x 22,1 cm).

Wanden • De wanden bestaan uit een grenen lambrisering, hoog 94,5 cm, waarboven pleisterwerk. De lambrisering loopt evenwijdig aan de trap omhoog en is voorzien van panelen met een bossing. Een geprofileerde lijst dekt de bovenzijde af. De lambrisering vertoont niet overal een vloeiend verloop, wat betekent dat er veran-

Afb. 306-1. Het trappenhuis in 2014, gezien vanaf het niveau van de eerste etage

deringen moeten hebben plaatsgevonden. De plint is aan de bovenzijde voorzien van een ronde profilering. Het geheel is in een bruine leverkleur geschilderd.

Trap • Bordestrap met een stijgpunt. Treden: tot eerste kwart grenen, daarboven eiken, dik 3,2 cm. Aantal optreden: tot 306 5/b/13/b/13/b, tot 408 5/b/5/b/5/b/5/b/5/b, tot kap 5/b/5/b/14/b, optrede: eerste vijf treden 12,5 cm; overig 15 cm, aantrede: 30cm

Langs de wand bevindt zich een vaste boom, waarop de lambrisering is bevestigd. De 'vrije' boom is gekeept en voorzien van eenvoudige kardoezen. Per trede zijn twee gedraaide balusters aangebracht, op een vierkante voet en top. De trap begint met een halve baluster, bevestigd tegen een onbewerkte trappaal. Het trapschild bestaat uit vlakke panelen met een lijst, in beige kleur geschilderd.

Deuren • De deuren zijn voorzien van panelen (zie ruimte 207) en hebben kozijnen met architraaflijsten.

Afb. 306-2. Het trappenhuis in 2014, gezien vanaf het tussenbordes

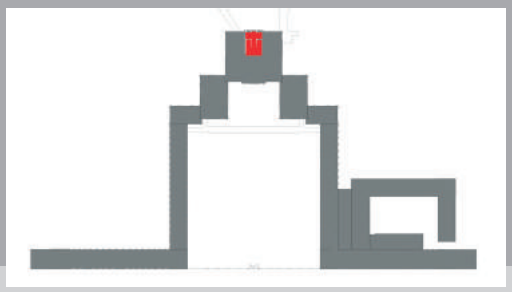
Vensters • Per verdieping bevindt zich een venster met roedeverdeling [5x(5+5)]
Verlichting • Wandarmaturen (als in het onderhuis) met heldere draadlamp.

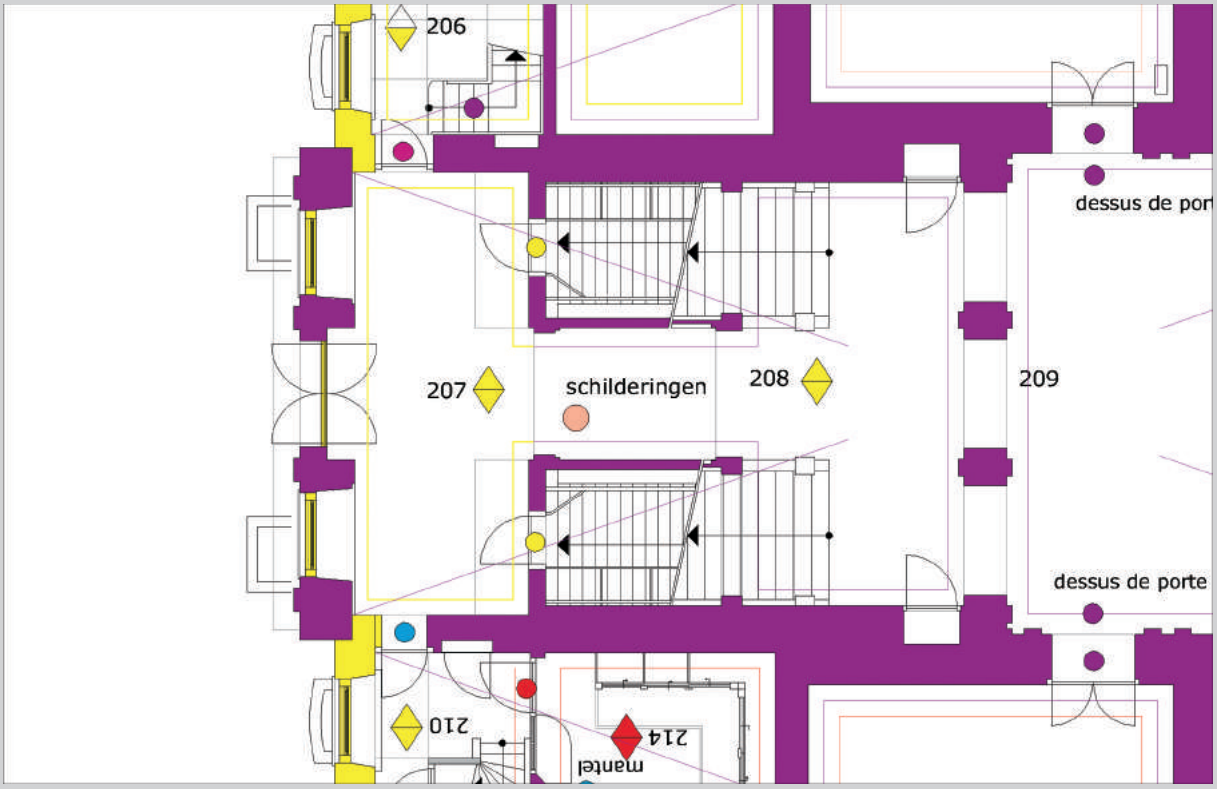
Ruimte 207: Achtervestibule
(Vis, II, 58)

Benaming	1702	(eenmaal backstairs genoemd)
	1817	Trapportalen
	1893	Achterhuis

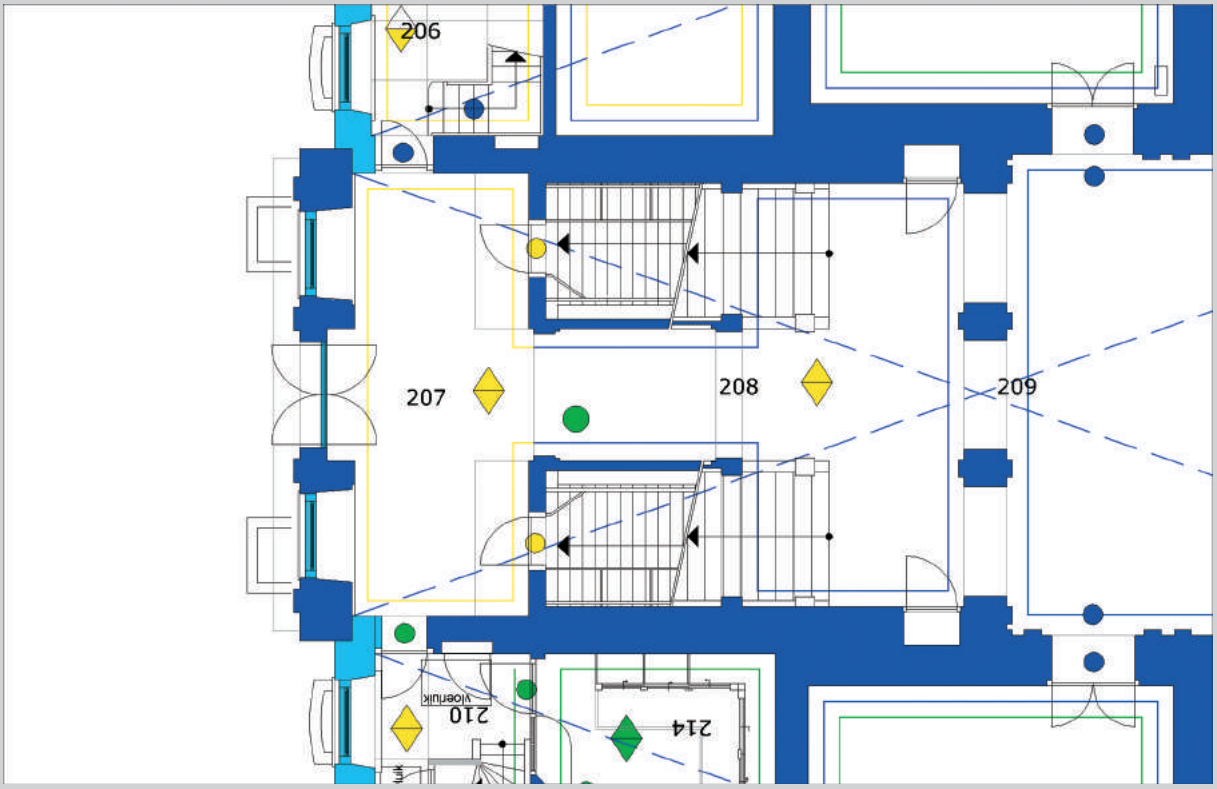
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Dit achterhuis vormde de voornaamste toegang tot de tuin. Ten tijde van de Koning Stadhouder werd hier enkele malen gedineerd, waarbij het uitzicht op de tuinen de grootste attractie geweest moet zijn. In de oorspronkelijke opzet was de tuin ook vanuit de vestibule te zien, hetgeen mogelijk was door een verguld smeedijzeren sierhek in de achtergevel. M. Bolhuijs, die in 1705 Het Loo bezocht, beschreef het hek als volgt: *'In dit voorhuys (200) kond' men door een holle ijsere vergulde deur de uitsight deur het hof over de fonteinen op een pyramide staande op de Heijde'*. Van het oorspronkelijke hek is de hoofdvorm vaag te zien op de gravures van de achtergevels door C. Allard en Romeijn de Hooghe. Voorts is een hekontwerp van Marot bekend, dat zeer waarschijnlijk het oorspronkelijke hek van Het Loo betrof. De vorm van het hek past in de deuropening van de achtergevel van het corps de logis en bestaat uit een dubbele deur, waarboven een halfcirkelvormig bovenlicht. De kroon in het bovenlicht kan slechts betekenen dat het hek gemaakt was voor de Koning-Stadhouder. Met de twee hoofdjes in de deuren van het hek zijn Dionysus en Demeter bedoeld. Het is niet bekend dat voor een van de andere paleizen van Willem III een dergelijk hek is ontworpen en bovendien wijst de Ionische pilaster, die naast het hek is afgebeeld, op de pilasters van de achtergevel van Het Loo. Op deze gronden is besloten het ontwerp van Marot te gebruiken voor de reconstructie van het sierhek. Achter het hek bevond zich een 'glasen deur', ofwel een deur met glasruiten, zodat het achterhuis toch voldoende kon worden afgesloten. Op de oudste plattegrond staan de doorgangen van de korte wanden nog in het midden van het vertrek, recht tegenover elkaar. Bij het verplaatsen van de trap in ruimte 206 werd het noodzakelijk de doorgang naar het noorden te verplaatsen. Schonck tekende de andere doorgang naar het trappenhuis 210 aan de zuidkant, welke doorgang bij de restauratie uit symmetrieoverwegingen naar het midden werd verplaatst. Bouwsporen bevestigden deze centrale positie tijdens de ontmanteling. In 1809 werd de achtervestibule door twee scheidingsmuren in drieën gedeeld, waardoor tussen de trappen een gang ontstond. Gelijktijdig zal ook het smeedijzeren hek zijn vervangen door een empiredeur. De diagonaal gelegde tegelvloer van wit marmer en Ölandsteen, maakte in 1882 plaats voor een parketvloer, hetgeen de nodige moeilijkheden veroorzaakte, omdat de scheidingsmuren op de tegelvloer waren gemetseld. De fragmenten waren oorspronkelijk in asfalt gelegd en dienden tot voorbeeld bij de materiaalkeuze voor de vloer van de vestibule. Aan de bovenzijde waren de muren tegen twee bogen gemetseld. In de schachten van de bogen werd grijs marmerwerk aangetroffen, overeenkomstig het oorspronkelijke

Ruimte 207-208

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

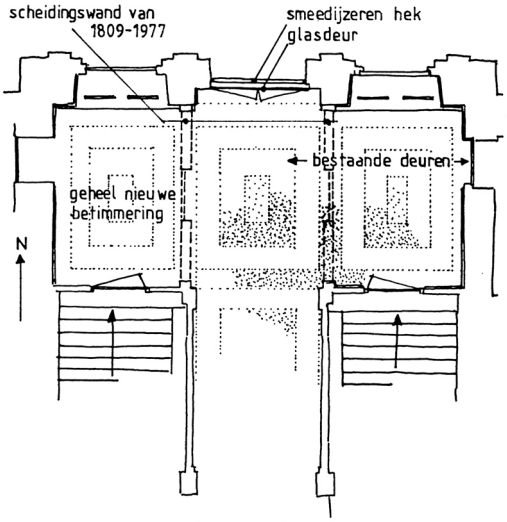

Afb. 207-1. De gang onder het trapbordes gezien naar het westen

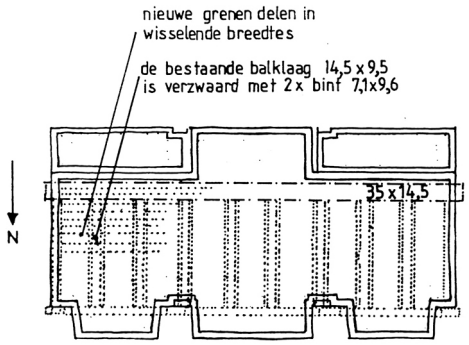
marmerwerk van de vestibule. Hiermee wordt het vermoeden versterkt dat de bogen uit de bouwtijd dateren. Daarnaast was sprake van een vroege vermelding over een vlak plafond van houten delen. Met de restauratie van 1900 kreeg dit vertrek zijn groene kleuren, overeenkomstig die van het hoofdtrappenhuis.
De oorspronkelijke ruimte-indeling werd hersteld door de scheidingsmuren te amoveren. Ook de bogen werden verwijderd. De tegelvloer, nog aanwezig in het linker en rechterportaal, werd uitgenomen en na versteviging van de ondervloer vervangen tijdens de restauratie 1977-1984 door nieuwe tegels. Ook het plafond werd uitgenomen om het bovenliggende bordes te verstevigen, waarna een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw eenvoudig plafond van grenen delen werd aangebracht. Een belangrijk onderdeel in de reconstructie van deze ruimte was de vervaardiging van een smeedijzeren sierhek in de deuropening naar de tuin.

Bouwkundige beschrijving

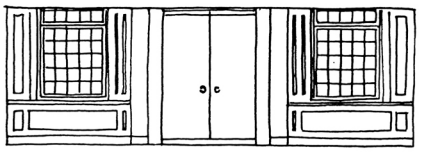
Vloer • Tegels (46,5x46,5 cm) van wit marmer, roodbruine Ölandsteen en grijsblauwe hardsteen, gelegd in blokken en banden op een betonnen dekvloer.
Wanden • Wit marmeren plint, hoog 16 cm, waarboven een tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw aangebrachte eiken lambrisering en betimmering met indeling van vlakke panelen. De groene banden zijn aan de kant van de lichtergekleurde panelen afgewerkt met een bruin geschilderde kraal. De vensterbanken zijn in de betimmering opgenomen.

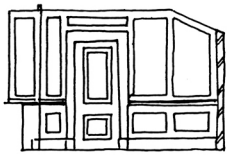
plattegrond

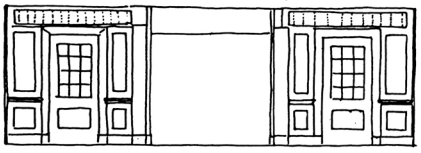
plafond

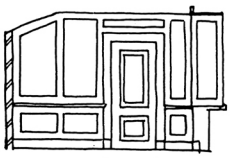
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 207-2. De gang onder het trapbordes gezien naar het oosten

Deuren • De deuren aan de korte wanden zijn bestaand en opnieuw toegepast. De deuren werden tijdens de restauratie 1977-1984 voorzien van nieuwe kozijnen met architraaflijst. De deuren naar het onderhuis met ruitindeling (3x4) werden vernieuwd.

Smeedijzeren sierhek • Het smeedijzeren hek is tussen 1982 en 1984 vervaardigd door kunstsmederij Wim Jonkers III, te Gorssel. Het hekwerk bestaat uit twee deurpanelen en een half cirkelvormig vast paneel als bovenlicht. Elk paneel is afgehangen aan twee draaipunten van smeedijzer in de muur en een in de vloer gemonteerde speun. De heksluiting bestaat uit een twee schuiven, een deurklinkstel met slot, een ondergrendel en twee vastzetornamenten op het terras. Tegen de binnenzijde van de deurpanelen is een bevestigingsconstructie gemaakt voor twee dikke glasruiten. Als basis voor het ontwerp diende de gravure van Marot. Bij de uitwerking bleken de maten van het ontwerp van Marot echter niet te kloppen met de deuropening in de achtergevel en waren aanpassingen noodzakelijk. Besloten werd om tijdens de restauratie 1977-1984 een nieuwe tekening te maken van het hek (schaal 1:5), waarop het hek aan de deuropening werd aangepast. Nu bleek dat in het ontwerp van Marot de deuren te gedrongen waren getekend en het fries te smal was aangegeven. In overleg met de architect en de museumdirectie werden de deuren aan de bovenkant verlengd en voorzien van een aanvullende ornamentiek in de stijl van Marot. In plaats van de door Marot afgebeelde hoofden van Dionysus en Demeter werden de

Afb. 207-3. De doorgang vanuit de gang onder het trapbordes naar de voorruimte voor de trappen (208)

oranjeboompjes vervaardigd; enerzijds vanwege de vele reeds aanwezige 'hoofden' in het museum en anderzijds om de binding met het Oranjehuis aan te geven. In het bovenlicht werden enkele details gewijzigd. In het ontwerp van Marot was een heraldische kroon met eenvoudige initialen afgebeeld. Bij nadere bestudering werd besloten een koningskroon met uitgewerkte initialen te maken, naar het voorbeeld van de kroon op de koningsbank in de kapel van Het Loo. Nadat alle details waren bepaald werd de tekening tot ware grootte uitvergroot en kon het smeden beginnen. Hoewel Jonkers uit een familie van kunstsmeden stamde, waar het ambacht van vader op zoon werd uitgeoefend en doorgegeven, was voor het vervaardigen van verschillende onderdelen een nadere studie noodzakelijk. Voorbeelden van smeedkunst uit Frankrijk en Duitsland leverden wel enige gegevens op, maar de meeste informatie omtrent de details was afkomstig uit Engeland. Vooral de collectie van het Victoria en Albert museum bezat veel vergelijkbaar smeedwerk. Zo was het mogelijk het gehele sierhek op zeventiende-eeuwse wijze te smeden. Al het ijzer werd zo versmeed, dat de structuur overeenkwam met zeventiende-eeuws smeedwerk. Eerst werden de hoofdstijlen vervaardigd, wat een uiterste precisie vereiste, daar de bestaande gehenggaten werden gebruikt. Nadat de maten van de hoofdconstructie waren gecontroleerd, werd begonnen met het smeden van de hoofdkrullen en het invullen van de ornamenten. Voor deze bewerking kon gebruik gemaakt worden van het bestaande gereedschap in de werkplaats, maar voor het vervaardigen van de gekrulde

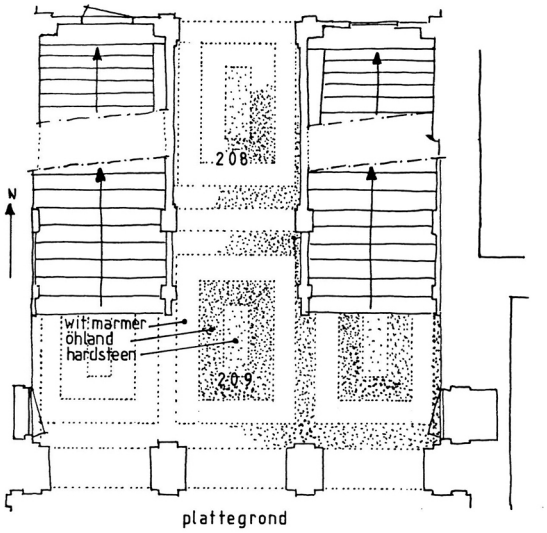
acanthusbladen was het nodig tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe hulpstukken, beitels en mallen te maken. Het vereiste veel studie om de juiste bewerking toe te passen. Op enkele perspassingen na zijn bijna alle onderdelen geklonken. De overige onderdelen werden door brons- en zilversoldering aan elkaar gevoegd. Het hekwerk bestaat uit ongeveer 1000 kilo gesmeed ijzer; de grendelschuiven zijn van brons. De kroon, de sjabrak en de ovaal zijn gedreven uit roodkoper. Na staalstraling werd het hek geschoppeerd en voorzien van acht grondlagen om het bladgoud een roestvrije ondergrond te garanderen. De koperen onderdelen werden geglasstraald. Het vergulden met bladgoud (23,5 karaats) werd uitgevoerd door Hubert Slijper te Mechelen (Limburg), waarbij de deurknoppen werden vuurverguld om een hardere verguldlaag te verkrijgen. Na plaatsing van het hek werd het bladgoud bijgewerkt. Een jaar na de opening was het noodzakelijk het hek opnieuw met bladgoud te vergulden en de bezoekers door middel van een afzetting op afstand te houden.

Vensters • aan de buitenzijde zijn de vensters gedetailleerd als een compleet schuifvenster, maar door de lage plafondhoogte treedt het daglicht alleen toe door het onderraam en de onderste rij ruiten van het bovenraam. (raamindeling aan de binnenzijde 5x(1+5)). De vensters zijn niet van luiken voorzien.

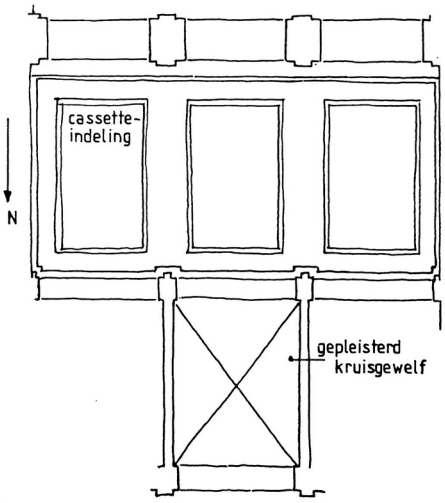
Hang- en sluitwerk • Messing knoppen en sloten aan de deuren naar 206 en 210, gietijzeren deurkrukken en sloten aan de deuren naar het onderhuis. Deze deuren zijn voorzien van een dranger.

Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuw plafond van grenen delen in wisselende breedten (24-17 cm breed, dik 2 cm), egaal beige geschilderd. Langs de wanden is een grenen lijst aangebracht (breed 12 cm), voorzien van een kraal.

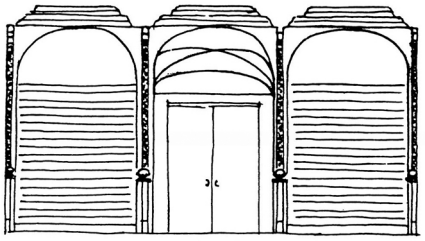
Verlichting • Vier vergulde wandarmaturen met een kaarslamp.

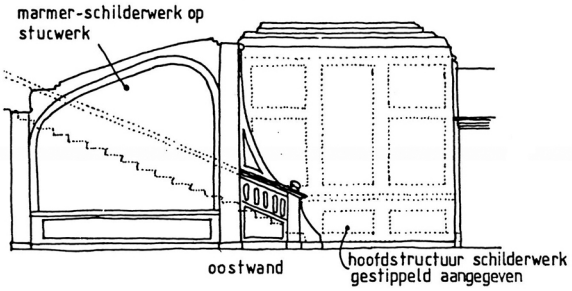

plattegrond

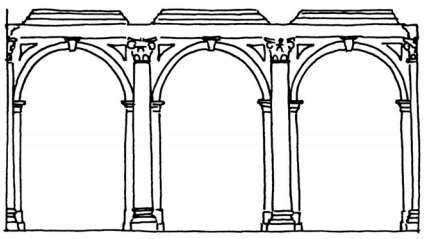

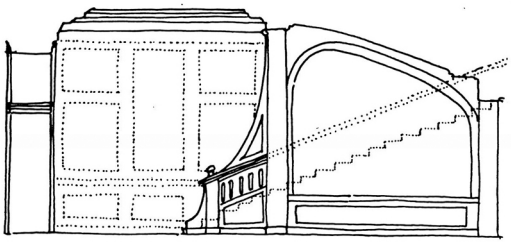
plafond

noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 208-1.
De traphal in 2014 gezien naar het oosten

Ruimten 208 en 209: Trapportaal
(Vis, II, 62)

Restauratietekeningen *Vloer: O-233, W-212*
Wanden: O-185

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

De gang tussen de trappen maakt een belangrijk visueel contact mogelijk tussen de vestibule en de tuinen. De doorlopende gang, van de voor- tot aan de achtergevel in de as van het gebouw, kan als een voor die tijd moderne indeling worden beschouwd. Volgens Tessin was in 1687 de betimmering van de centrale vertrekken van de onderverdieping gemaakt van blank eikenhout, wat aangeeft dat het bouwkundige gedeelte was voltooid, maar dat de afwerking nog moest plaatsvinden. Behalve de negentiende-eeuwse toevoeging van dubbele deuren in de zuidwand (beschreven bij vertrek 200) is de indeling op de vernieuwing van enkele onderdelen na tijdens de restauratie 1977-1984 hetzelfde gebleven. In 1975 is door E.J. Wind uitvoerig onderzoek verricht naar de oorspronkelijke beschildering, wat later werd voortgezet door J. Otter. Van de eerste beschildering is weinig bewaard gebleven. Gelijktijdig met het hoofdtrappenhuis werden de in 1809 de wanden overgeschilderd in een witgrijze kleur. Vermoedelijk zijn toen eveneens de guirlandes en de bollen op de zwikken als niet meer passend verwijderd. Bij de restauratie van 1899-1902 werden deze opnieuw aangebracht. Het geringe aantal verflagen op deze onderdelen en een afwijkende houtsoort in vergelijking met de oorspronkelijke onderdelen maakten duidelijk dat

Afb. 208-2.
De rechter trapopgang in 2014

het hier een later aangebrachte versiering betrof. Dankzij de gravure van Marot was de reconstructie mogelijk. Door Fabri werden in 209 nieuwe schilderingen op doek vervaardigd, verdeeld in zeven vakken aan zowel de oost- als westwand. Op de houten delen boven de lambrisering in 208 werd een rode marmerschilderingen aangebracht.
Uitgangspunt van de restauratie van het gehele trappenhuis werd het herstel van de schilderingen door Fabri uit 1899-1902. Uit het onderzoek naar de verflagen konden de oorspronkelijke kleuren worden vastgesteld. Met het oog op de eenheid van het trappenhuis werd consequent gekozen voor het restaureren van de vroeg twintigsteeeuwse toestand.

Afb. 208-3.
Detail van de balustrade van de rechter trapopgang

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Tegels van roodbruin Öland, wit marmer en grijze hardsteen, gelegd in blokken en witte banden, op een betonnen dekvloer (1984).

Wanden • De zijwanden van 208 bestaan uit een lambrisering, afgesloten door een geprofileerde lijst, waarboven een vlakke wand van verticale houten delen met een rood-grijze marmerschildering, gevat in een groene omlijsting. De schilderingen van Fabri waren vergeeld en vertoonden barsten op de naden van de houten ondergrond. Na het schoonmaken door het atelier van J. Otter kwamen de oude kleuren in heldere tinten te voorschijn. De beschadigingen werden hersteld en geretoucheerd. De glasdeuren aan de zuidzijde

Af. 208-4. De traphal met rechts de doorgang naar de centrale hal

Afb. 208-5. Detail van het plafond van de traphal

van ruimte 209 zijn verwijderd om de oorspronkelijke ruimtewerking van de vestibule en het trappenhuis te herstellen. De pilasters met Composiete kapitelen bleken oorspronkelijk te zijn en hebben tot voorbeeld gediend voor de tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe pilasters van de vestibule. Tussen de kapitelen en de sluitstukken zijn op een grijs fond granaatappels met bladdecoraties geschilderd. De zijwanden zijn voorzien van ornamentschilderingen, verdeeld over zeven vakken. De in de negentiende eeuw aangebrachte eiken plinten zijn vervangen door witmarmeren plinten. De oorspronkelijke doorgang naar vertrek 203 die tijdens de restauratie werd aangetroffen is gehandhaafd.

Plafonds • De oudste plattegrond van omstreeks 1685 geeft reeds een kruisgewelf aan. Het gepleisterde kruisgewelf werd omstreeks 1900 beschilderd door Fabri. Het plafond van ruimte 209 is door schijnbalken in drieën gedeeld, waartussen zich schilderingen bevinden die op hun plaats worden gehouden door geprofileerde lijsten. De schilderingen zijn vervaardigd door Fabri. Langs het plafond bevindt zich een geprofileerde kooflijst, die aan de zuidwand overgaat in een tandlijst.

Trap • De trap wordt beschreven bij ruimte 308/309.

Ruimten 210/310/411: Diensttrappenhuis
(Vis, II, 65)

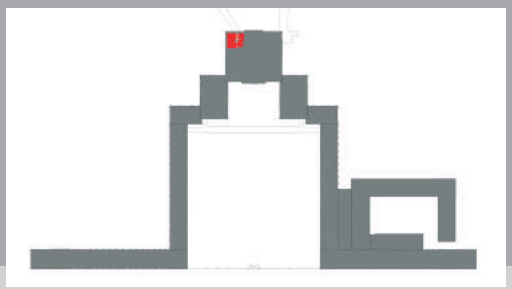
Benaming 1878 Damestrap

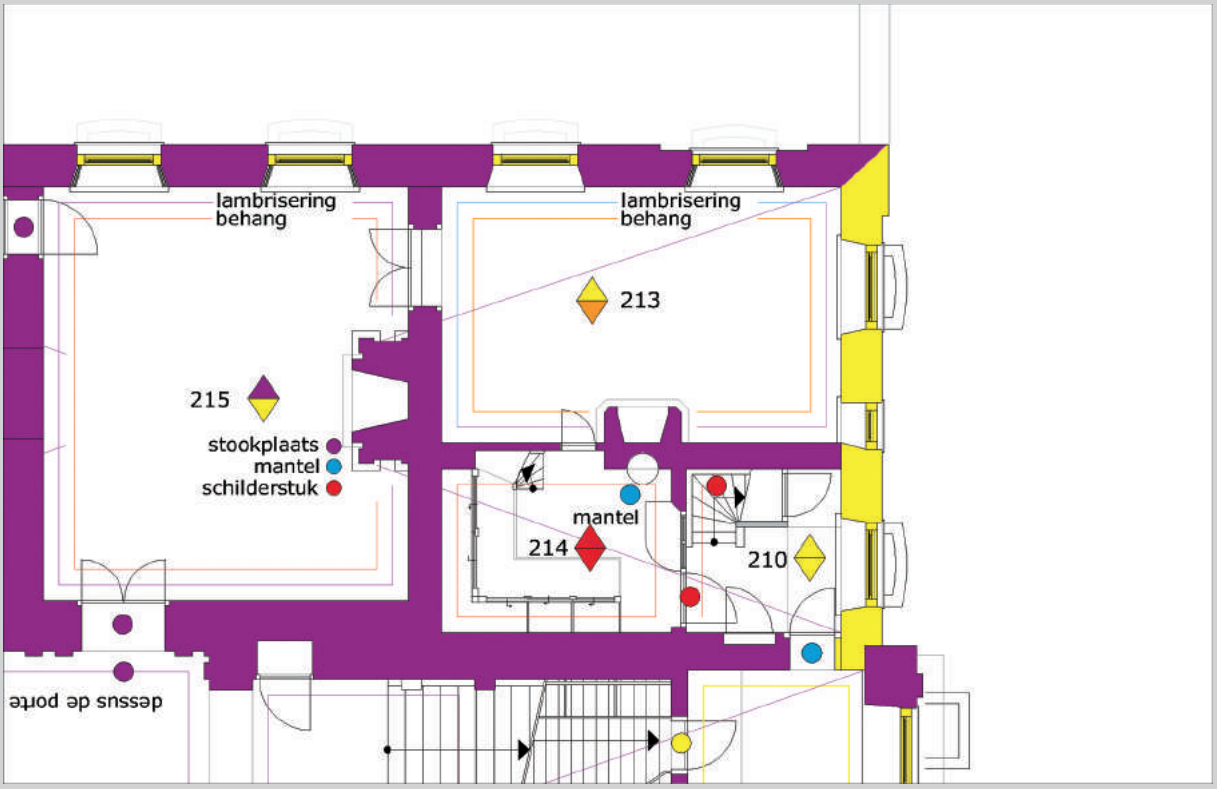
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

Oorspronkelijk was dit het diensttrappenhuis voor de westelijke appartementen. Schonk geeft voor de begane grond dezelfde situatie aan als de eerste plattegrond van 1685. Eerst in 1894 werd de trap gewijzigd, toen aan de noordwand een uitbreiding met badkamers werd gerealiseerd. Hierbij werd de trap smaller gemaakt ten behoeve van een toegang naar ruimte 214. De trap van het souterrain naar de begane grond kwam hierbij te vervallen. Om toegang te krijgen tot de toiletruimtes werd aan de noordwand een deur aangebracht en werd het venster in oostelijke richting verplaatst. Het begin van de trap werd verplaatst naar de westwand. Van de eerste verdieping voerde een steektrap met bordes naar de tweede verdieping. In de toestand voor de restauratie was het bordes groter, maar de trap is oorspronkelijk. Tot de jongste restauratie bleef de trap verder ongewijzigd.

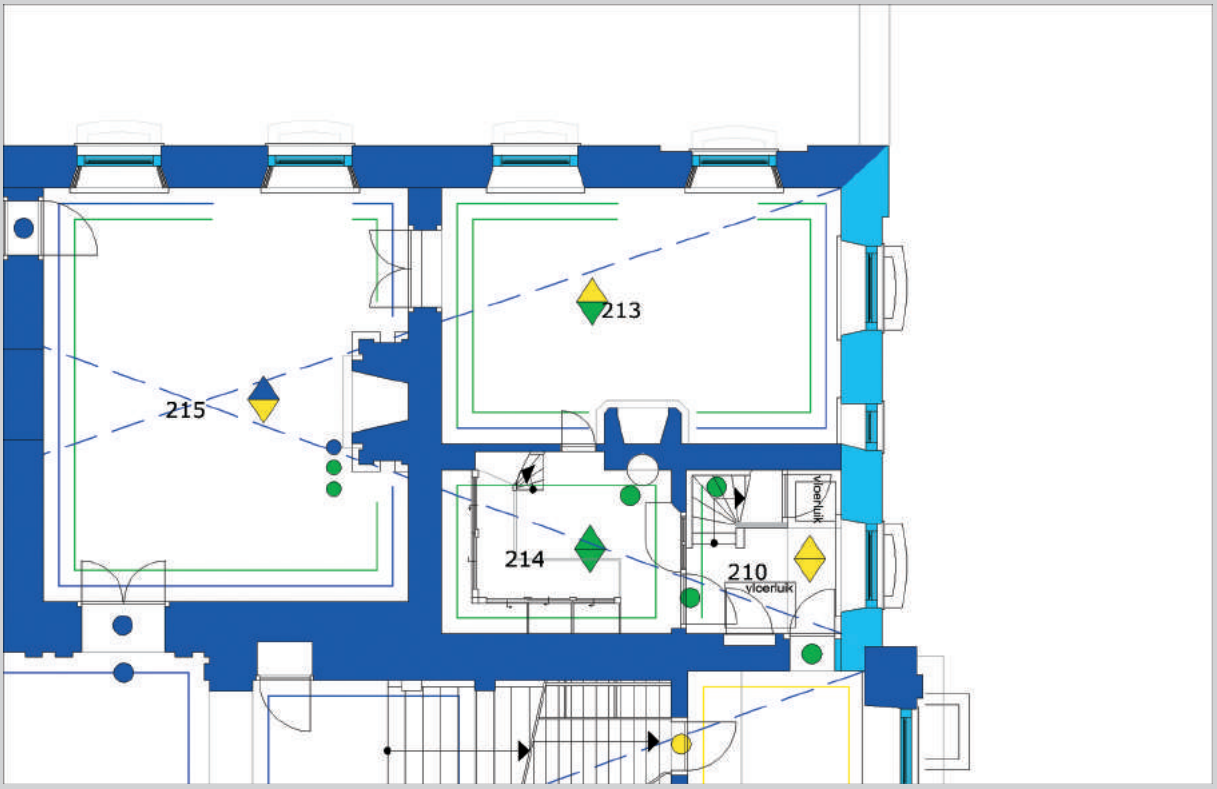
De trap verbindt de begane grond met de eerste-, de tweede verdieping en de zolder. Door amovering van de uitbouw werd de noordgevel geheel vernieuwd tijdens de restauratie 1977-1984. Door de verlaging van het corps de logis met één verdieping verviel de bovenste trap naar de zolder.

Ruimte 210, 213-214

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Bouwkundige beschrijving

Ruimte 210

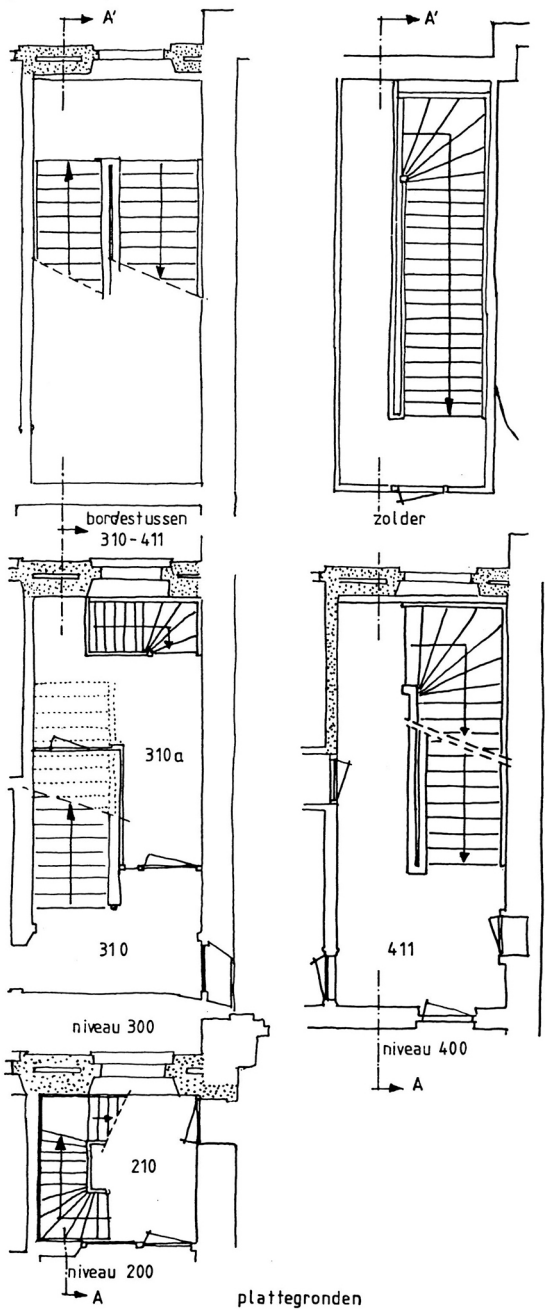
Vloer • Geschuurde grenen delen, N-Z gelegd, reed 16,5 cm.
Wanden • Wit pleisterwerk, met grijs geschilderde plint, hoog 15 cm; de zuidwand bestaat uit houten stijlen en regels waarin glasruiten zijn bevestigd. De bovenste twee ramen kunnen vanuit 214 aan de bovenzijde geopend worden; het beneden raam kan eveneens worden geopend, (indeling 2x2)
Deuren • Paneeldeur, voorzien van een kozijn met architraaflijst (als in 207); een deur in de glaswand met ruitverdeling 2x2. De deuren zijn voorzien van messing krukken en sloten.
Vensters • Het venster bezit geen binnenluiken(indeling 5x[5+5], detaillering als 201) en is egaal grijs van kleur.
Plafond • Wit pleisterwerk.
Verlichting • Een zwarte wandarmatuur met een kaarslamp.

Ruimte 210-310

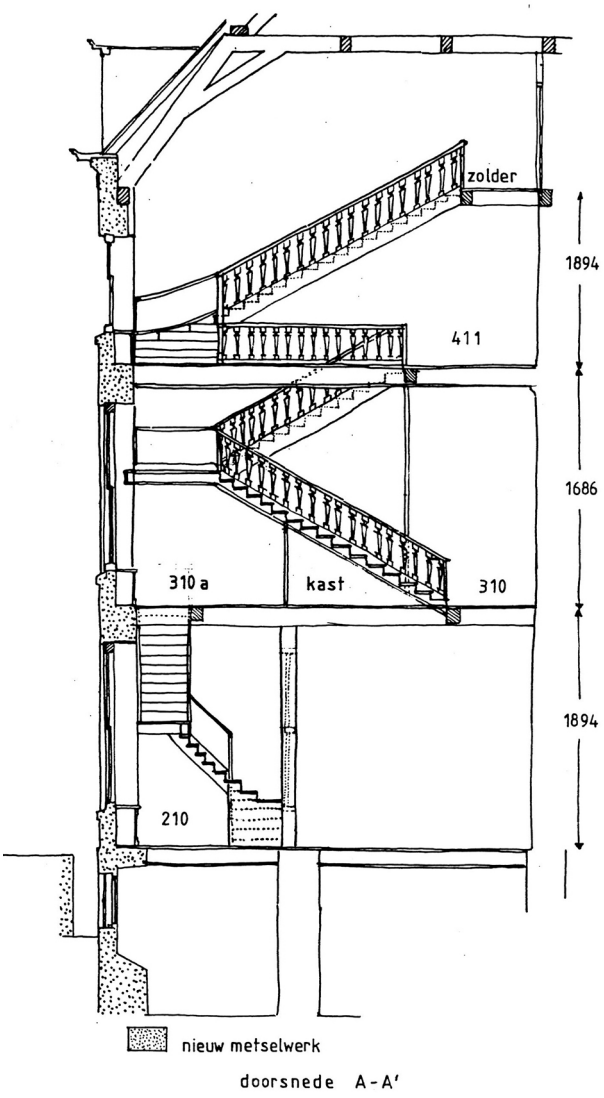
Trap • Van de begane grond tot de eerste verdieping bestaat de eiken trap uit een rechtsdraaiende kwartslagtrap met dertien treden, een vierkant bordes en een tweede kwartslagtrap met twaalf treden. Optrede: 18,5 cm hoog; aantrede: 26,5 breed; dikte van de trede 4,5 cm. De treden zijn aan weerszijden in de boom besloten. Aan de wandzijde zijn onder de leuning halve balusters tegen een houten lambrisering aangebracht; de leuning van de vrije boom wordt gedragen door geprofileerde vierkante balusters. De massieve rechthoekige trappaal is aan de voorzijde voorzien van een klauwstuk. Op de eiken treden na is de gehele trap egaal grijs geschilderd. Het trapschild bestaat tussen twee houten lijsten uit wit pleisterwerk.

Ruimte 310

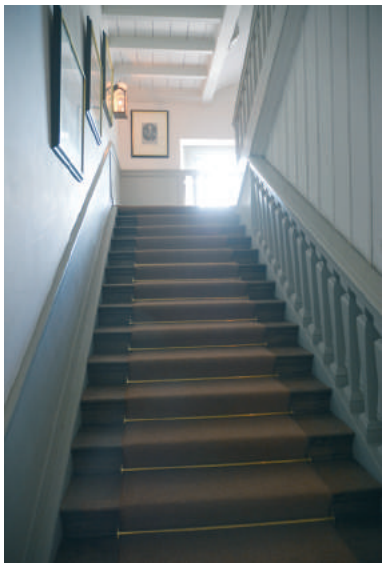
Vloer • Blanke grenen delen, N-Z gelegd, 15-25 cm breed.
Wanden • Wit pleisterwerk, ter plaatse van de lambrisering grijs van kleur, beëindigd door een houten lijst. Houten plint, hoog 15 cm.
Deuren • Enkele deur met twee panelen, kraal en bossingen, oorspronkelijk voorzien van geëtste glasruiten, waarvan nog enkele ruitjes aanwezig zijn. De deur en het kozijn van het naastliggend glaspaneel zijn gehout. De gehoute kastdeur aan de westwand is voorzien van ventilatiesleuven en een gemarmerde kozijnlijst.
Plafond • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe witgeschilderde grenen delen.
Hang- en sluitwerk • Messing knoppen en sloten.
Verlichting • Zwarte wand armatuur.

plattegronden

doorsnede A-A'

Afb. 310-1. De trap naar de tweede verdieping in 2014

Afb. 310-2. Het begin van de trap naar de tweede verdieping in 2014. De deur op de achtergrond leidt naar de trap naar de bel-etage

Ruimte 310-411

Trap • Van de eerste tot de tweede verdieping bestaat de trap uit een eiken steektrap van 16 treden, een rechthoekig bordes en een tweede steektrap van 13 treden. Optrede 16 cm hoog; aantrede 35 cm breed; dikte van de trede 7 cm. De treden zijn aan weerszijden in de boom besloten; de leuning rust op geprofileerde vierkante balusters. Houten trapschild van grenen delen gevat in houten lijst.

Afb. 411-1. De trap van de eerste naar de tweede verdieping

Afb. 411-2. Het einde van de balustrade tegen het achterdakvlak

Ruimte 411
Vloer • Tijdens de restauratie 1977-1984 nieuwe grenen delen.
Wanden • Wit pleisterwerk.
Plafond • Wit pleisterwerk.

Ruimte 411-kap
Trap • Van de tweede verdieping tot de zolder begint de trap met een kwart en voert daarna langs de oostwand omhoog, (totaal 22 treden). Deze toestand onderscheidt zich van de tekening van Schonck, op grond waarvan de trap in 1894 moet zijn gewijzigd, optrede: 15,5 cm; aantrede: 34 cm breed De treden zijn 7 cm dik en aan weerszijden in de boom opgelegd. Aan de vrije wand rust de leuning op gelijke balusters als de trap eronder.

Ruimte 213: Vertrek prinses Juliana
(Vis, II, 68)

Benaming	1702	Noordelijk deel: Cabinet (en passage); zuidelijk deel: deel kamer Ouwerkerk
	1767	Noordelijk deel: hoekkabinetje + zoldertje (en passage), zuidelijk deel : –
	1807	Salle à manger de la Reine
	1822	Appartement van prinses Marianne
	1893	Slaapkamer prinses Wilhelmina
	1960	Slaapkamer prinses Juliana
	1984	Vertrek prinses Juliana

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk behoorden de vertrekken 213 en 214 tot het appartement van de Heer van Ouwerkerk, dat toenmaals anders was ingedeeld en bestond uit een kamer, een hoekkabinet en nog een kabinet, dat waarschijnlijk als garderobe werd gebruikt. De plattegrond van 1685 is voor deze vertrekken nagenoeg gelijk aan die van Schonck, zodat er in de eerste periode van Het Loo weinig is veranderd. De drie vertrekken waren slechts bereikbaar via het dienst-trappenhuis (ruimte 207). De grote kamer (nummer 50 op de plattegrond van Schonck) bestond uit de huidige vertrekken 214 en het zuidelijk gedeelte van 213. Het rechterdeel was enigszins afgescheiden van de rest van het vertrek door een koof en zal als slaapgedeelte zijn gebruikt. Deze koof is ook nu nog zichtbaar in de wand tussen de ruimten 213 en 214. Ook de centraal in het linkerdeel gesitueerde stookplaats duidt op een verschillend gebruik van de kamergedeelten. Het hoekkabinet bezat volgens Schonck een zoldertje, dat mogelijk te bereiken was via de diensttrap 207. Niet duidelijk is waarom in vergelijking met de vroegste plattegrond de stookplaats in de zuidoosthoek is verdwenen. Het kleine kabinet was verdeeld in een gangetje en een vierkante ruimte, die waarschijnlijk werd gebruikt als garderobe. In 1772 werd het plafond, ongetwijfeld bestaand uit eiken delen, vernieuwd. De huidige indeling is in 1807 tot stand gekomen, toen hier de eetkamer van de koningin werd ingericht. De plattegrond door C. Hooiberg uit 1811 toont de nieuwe indeling met een stookplaats in het midden van de oostwand, geflankeerd door twee doorgangen naar respectievelijk het trappenhuis (207) en een vertrek (214), mogelijk bestemd voor het opbergen van serviesgoed. Voorts werd de kamer voorzien van een plafond met stucdecoraties en een spiegel boven de schoorsteenmantel. De huidige lambrisering dateert van 1829. Ten gevolge van een verbouwing in 1894 werden de ramen aan de noordzijde gedicht en kwam hier een nieuwe deur, die toegang gaf tot een badkamer, een privaat, een bediendekamer en een gangetje. Na de geboorte van Prinses Juliana in 1909 werd het haar speel- en slaapkamer. Op een van de panelen in de dag van de dubbele deur staan in potlood de lengtes aangegeven van de prinses tussen 29-9-1911 en 11-8-1922. De in totaal 15 strepen met datum zijn bij de restauratie zorgvuldig gespaard en afgeschermd met een plaat perspex.

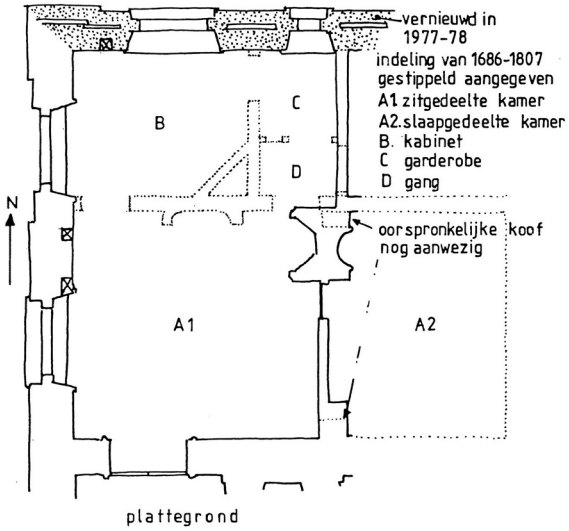

Afb. 213-1.
De oostwand van het vertrek

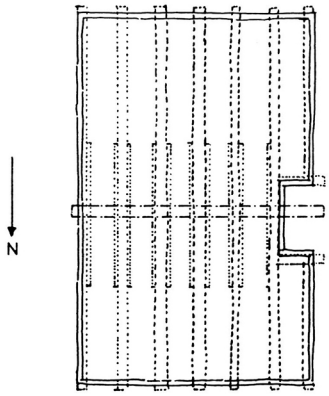
De inrichting en stoffering van voor de restauratie, daterend uit omstreeks 1911, werd gehandhaafd. Het meest ingrijpend was de amovering van de noordwand, waar twee roedenramen werden aangebracht. De vloer en het plafond werden geheel hersteld.

Bouwkundige beschrijving

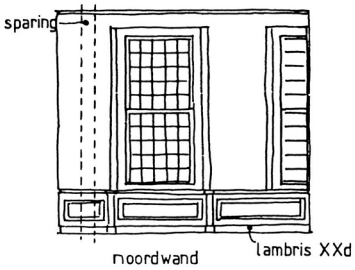
Vloer • Grenen delen (1911) waarop een tapijt met ruitmotief. Kleuren licht- en donkerblauwe ondergrond met roze bloemen.
Wanden • Grenen lambrisering, hoog 87 cm, met panelen zonder bossing. De plint is onderdeel van de lambrisering. Kleuren: gebroken wit met lichtgroen geschilderde bossingen (1911). Boven de lambrisering behang op hennep, met een dessin van zwarte bloemen tegen een achtergrond van gebroken wit.
Deuren • In de oostwand is de deur opgenomen in de lambrisering; in de zuidwand bevindt zich een dubbele verdiepte paneeldeur, voorzien van een bossing.

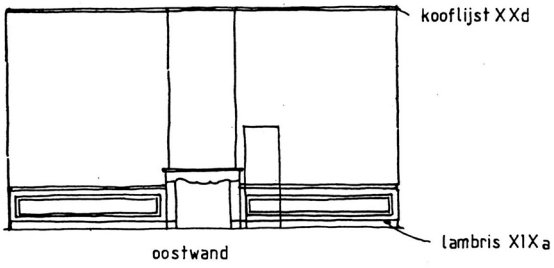
plattegrond

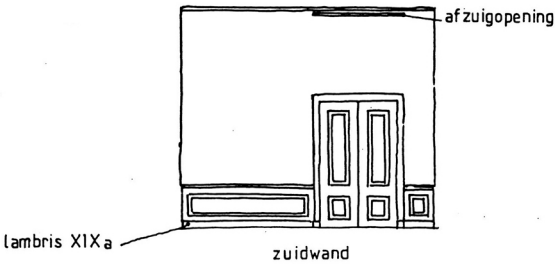
plafond

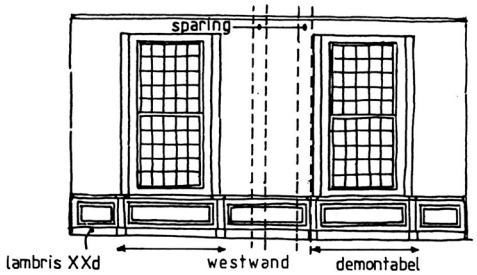
noordwand

oostwand

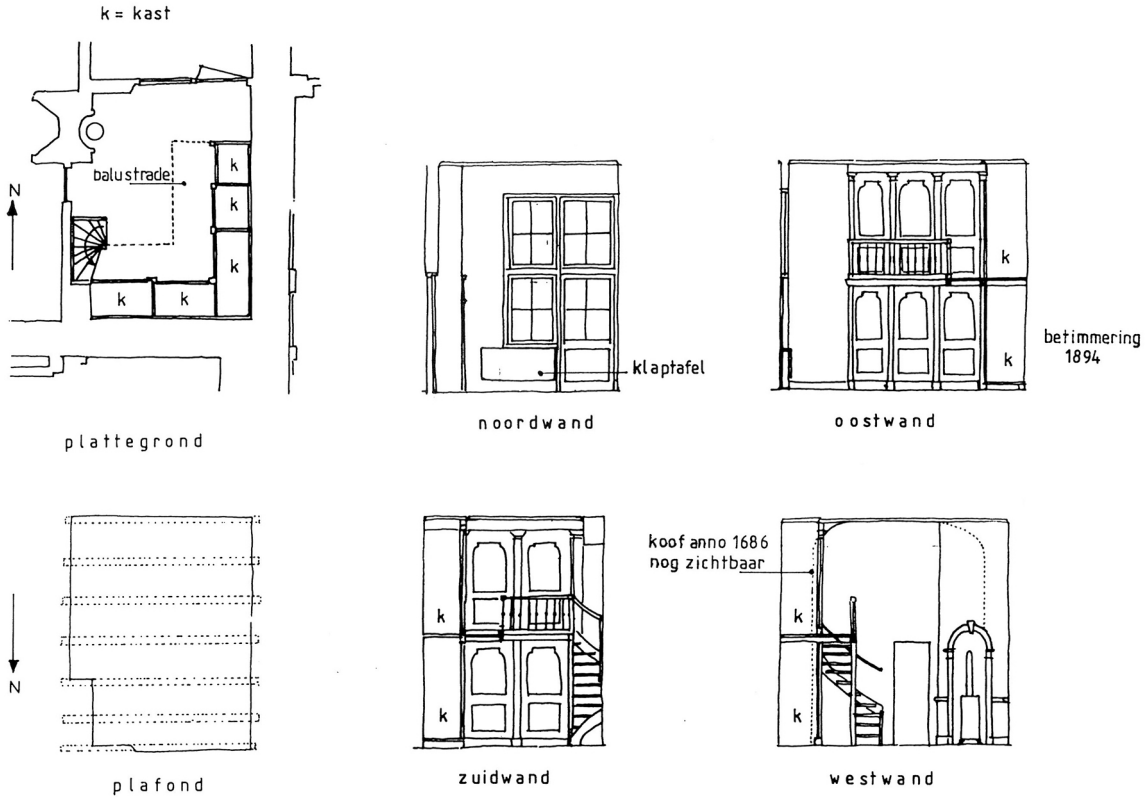
zuidwand

Afb. 213-2. Overzicht van het vertrek naar het noorden

Vensters • Vensters (1984), drie maal indeling 5x(5+5), eenmaal 2x(5+5), in grijze kleur geschilderd.
Blinden • In de westwand vier blinden per venster, indeling panelen 1:4:4:1. Hoewel het aantal en de indeling niet stroken met de gereconstrueerde roedenindeling, mag niet worden uitgesloten dat het hier de oorspronkelijke blinden betreft. Aan de noordwand zijn ter plaatse van de blinden vlakke schotten aangebracht.
Hang- en sluitwerk • Messing deurknoppen.
Stookplaats • Eenvoudige voorspringende schoorsteenmantel van rood Verona marmer. Op de hoeken schuingeplaatste consoles in Lodewijk XIV-profilering, met daarop een dunne dekplaat van hetzelfde materiaal. De profilering van de voorplaat en de wangen is in het marmer uitgeslepen. In het voorvlak is een Jaarsma haard naar ontwerp van E.M.J. Bromo opgenomen. De rechthoekige boezem is voorzien van het zelfde behang als de wanden.
Plafond • Vlak geschilderd stucplafond, met dubbele verdikte band langs de wanden in groene tint. Houten geprofileerde kooflijst in dezelfde lichtgroene tint als de gestucte banden. Ter plaatse van het ophangpunt van de lamp is een lichtgroene- en roze schildering op het stucwerk aangebracht.
Op 6 juli 2006 werd de kamer opengesteld voor publiek.

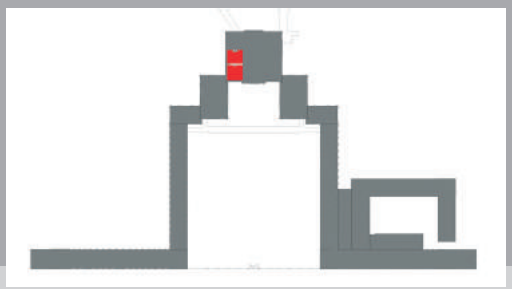

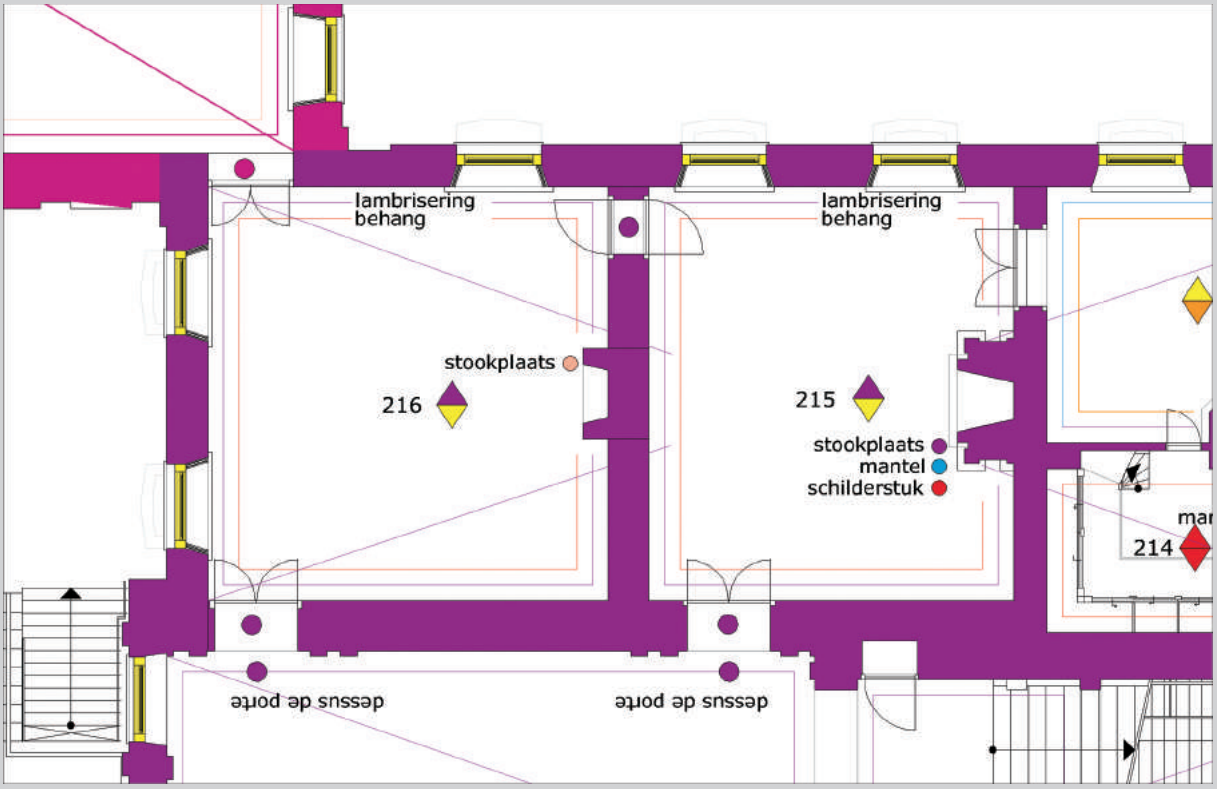
Ruimte 214: Garderobe prinses Juliana
(Vis, II, 71)

Benaming	1702	Slaepkamer van de Heer van Ouwerkerk
	1817	Porceleinkamer ?
	1893	Garderobe prinses Wilhelmina
	1960	Garderobe prinses Juliana
	1984	Garderobe prinses Juliana

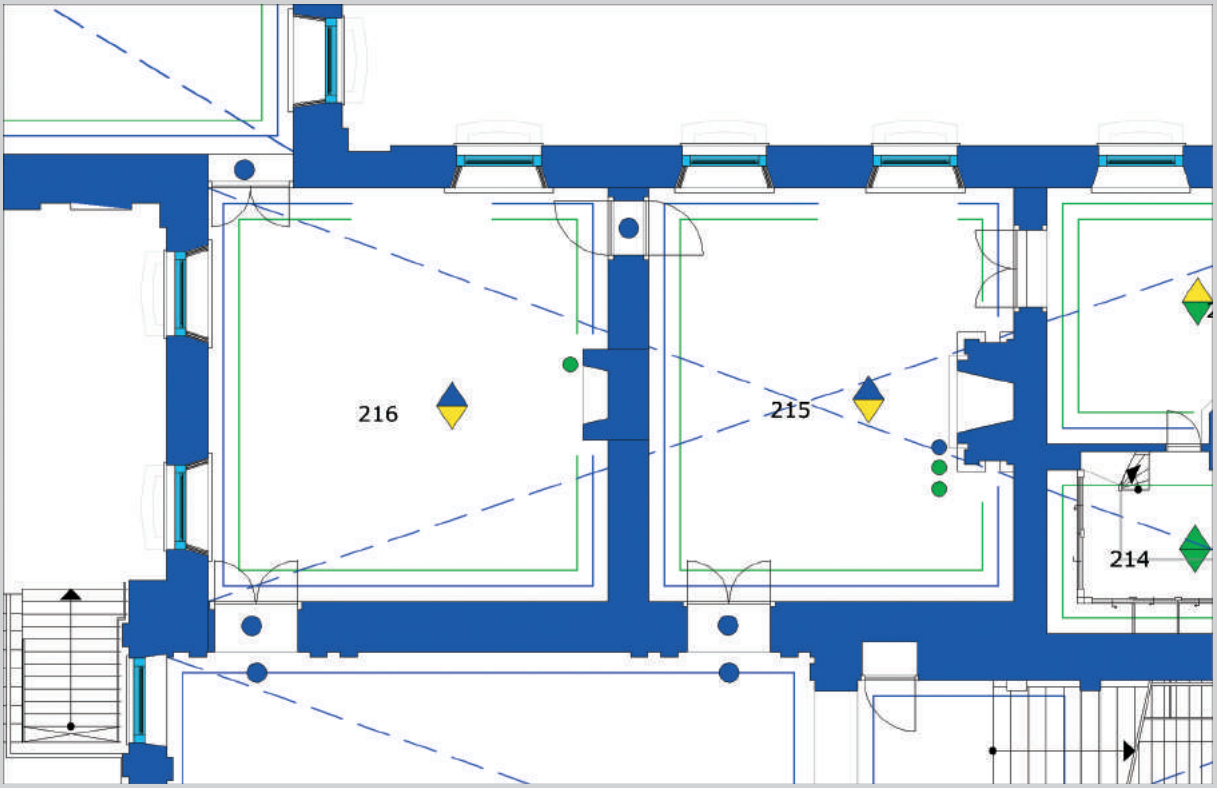
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Oorspronkelijk was dit de slaapkamer van het appartement van Ouwerkerk (zie 213). Het huidige vertrek is ontstaan in 1807 en deed eerst dienst als bijvertrek van de eetkamer voor Hortense de Beauharnais, echtgenote van Lodewijk Napoleon (waarschijnlijk als porseleinkamer). Op de plattegrond van 1811 staan reeds kasten ingetekend. In 1894 werd de huidige betimmering aangebracht, gelijktijdig met de uitbreiding aan de achtergevel en de verplaatsing van de trap. De wand tussen 214 en 213 is geplaatst in de koof welke reeds op de plattegronden van 1685 en 1767 staan aangegeven.
De inrichting is gelijk aan die van voor de restauratie. Ook het schilderwerk is tot op heden achterwege gebleven.

Ruimte 215-216

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Houten delen waarop een tapijt in grijsgroene tinten met rode bloemen.
Wanden • Houten plint, hoog 12 cm. De lambrisering is slechts aangegeven door een geprofileerde grenen lijst op 87 cm hoogte. De wanden zijn bekleed met egaal geschilderd behang in wit-groene tint. Langs de oost- en zuidwand zijn in twee etages kasten met schuifdeuren aangebracht. De bovenkasten zijn via een smalle spiltrap te bereiken. De schuifdeuren zijn voorzien van twee panelen met bossingen; het bovenste paneel bezit afgeronde hoeken aan de bovenkant. Tussen de deuren zijn smalle pilasters aangebracht met verdiepte schachten. Aan de noordwand zorgen drie vensters (indeling 2x2 ruiten) en een deur met glasruiten voor daglichttoetreding. De hoge vensters kunnen aan de bovenzijde worden geopend, het onderraam bezit naar binnen draaiende ramen.
Hang- en sluitwerk • Messing deurgrepen met porseleinen handvat.
Stookplaats • Gepleisterde nis (2,20 cm hoog) in de westwand met cirkelvormige beëindiging. In het wandvlak is de nis afgetimmerd met een rondlopende lat, voorzien van twee houten 'imposten' en een opgebrachte 'sluitsteen'. Ter hoogte van de kachel is de nis bekleed met een ronde stalen plaat. Van de kachel resteert de gietijzeren sierommanteling en de kachelpijp.

Ruimte 215: Werkkamer Wilhelmina

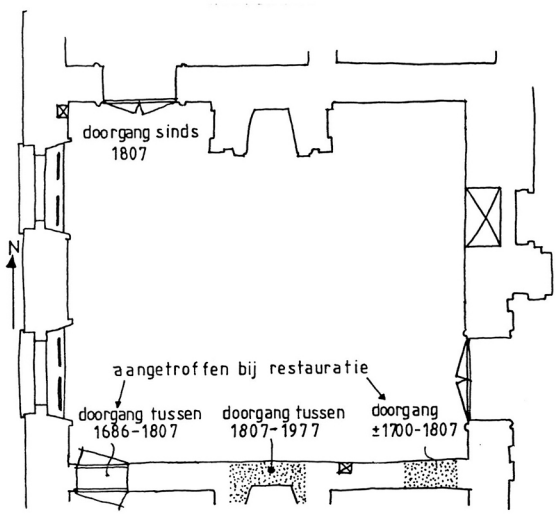
(Vis, II, 73)

Restauratie-/revisietekeningen *Wanden: 0-214*
Schoorsteen: 0-89

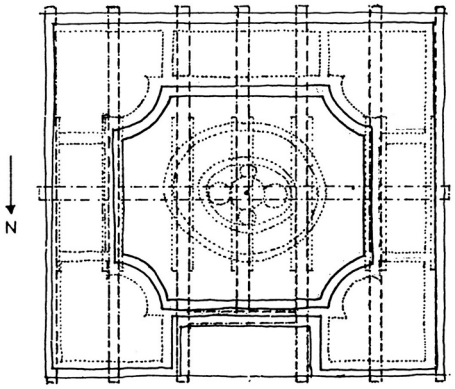
Benaming	1702	Kamer van de Heer Sidney
	1767	Billardkamer
	1807	Antichambre des valets de chambre
	1817	Biljartzaal (vanaf 1846 salon of slaapkamer van kroonprinses Sophie)
	1893	Salon prinses Wilhelmina
	1960	Werkkamer koningin Juliana
	1988	Werkkamer Wilhelmina

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

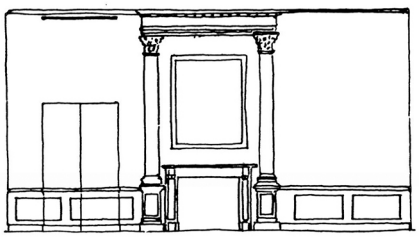
Op de vroegste plattegrond staat alleen een verbinding met ruimte 216 aangegeven, die toegang gaf tot het kabinet in deze kamer. Vaststaat dat ook een doorgang naar de vestibule bestond. Met de bouw van de paviljoens werden aan de zuidwand twee nieuwe doorgangen gemaakt naar de nieuw gesitueerde kabinetten in vertrek 216. Pas in 1807 werd bij de inrichting voor Hortense de Beauharnais de deur naar ruimte 213 gerealiseerd, en werden de drie deuren in de zuidwand vervangen door een centrale dubbele deur. In dat jaar werd een nieuwe wandbespanning aangebracht en de betimmering boven de schoorsteenmantel gewijzigd. In 1818 werd het reeds geschilderde plafond beplakt met meubelpapier en werd de kamer

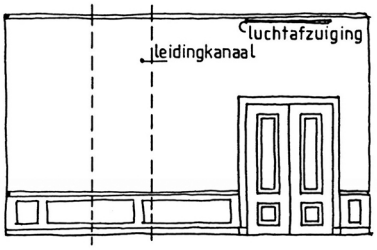
plattegrond

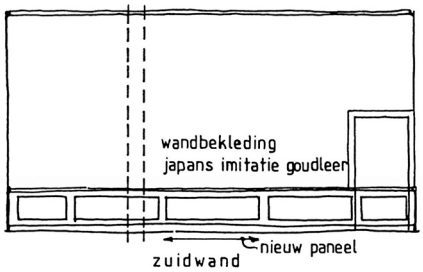
plafond

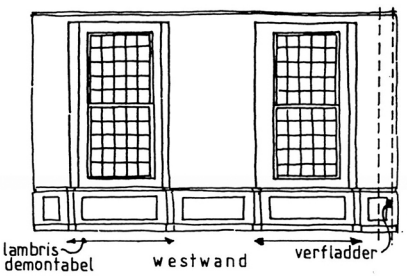
noordwand

oostwand

zuidwand

Afb. 215-1. Het vertrek gezien naar het westen

Afb. 215-2. Het vertrek gezien naar het oosten

Afb. 215-3. De schouwpartij

Afb. 215-4.
Detail van het beschilderde plafond

opnieuw behangen en geverfd. De betimmering en de spiegel van de schoorsteenboezem werd in 1825 opnieuw veranderd, waarbij ook de stookplaats werd dichtgemetseld. In 1846 werd ten behoeve van prinses Sophie het vertrek geschilderd en behangen. Naar ontwerp van W. Neelmeijer werd in 1890 een nieuw plafond aangebracht, dat eerst bij de restauratie werd verwijderd.

Afb. 216-1.
De westwand van het vertrek

Ruimte 216: Salon koningin Wilhelmina
(Vis, II, 77)

Restauratie-/revisietekeningen *Wanden: 0-215, W-227, A,B*
Schoorsteen: 0-195

Benaming

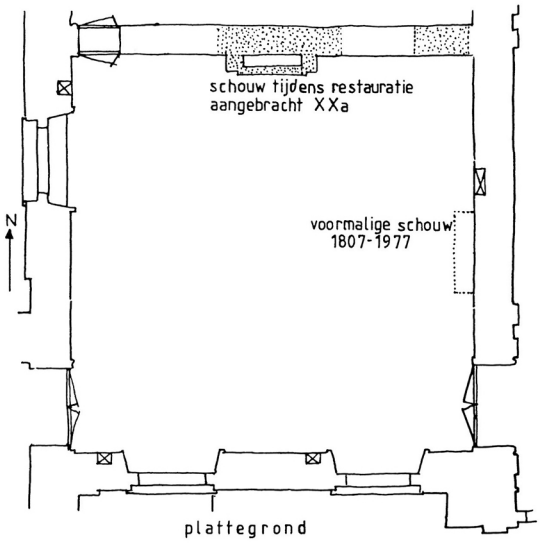
1702	Antichambre Vaudemont
1767	Voorkamer oude vorstin
1807	Salon des officiers
1817	Salon van dienst Hare Majesteit
1893	Blauwe salon Hare Majesteit
1960	Tuinkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Ten tijde van de colonnade was dit vertrek door houten wanden in drieën verdeeld, waardoor zowel de kamer van Sidney (215) als van Vaudemont (216) over een afgescheiden garderobe beschikte. Bolhuis vermeldde 'Turckse tapijten' aan de wanden; de inventaris uit 1713 noemde '*een nieuw tapijt uit de Metamorfosen van Ovidius*'. In

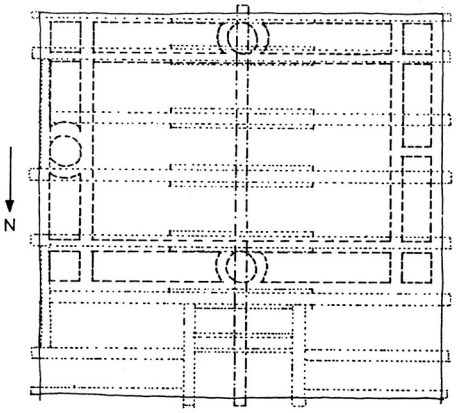

Afb. 216-2. De schouwpartij

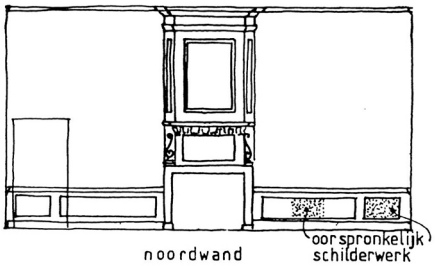
1734 zijn de oude tapijten '*van de motte gegeten en kunnen geëmployeerde worden door domestiquen*'. Met de bouw van de paviljoens werd de stookplaats naar de oostwand verplaatst en werden aan de noordwand drie kamertjes afgescheiden. Alleen het rechter kamertje fungeerde als verbinding tussen 215 en 216; de overige twee konden alleen via 215 worden betreden. Het bij de restauratie teruggevonden houten plafond wijst uit dat deze situatie omstreeks 1692 ontstond. Schonck trof in 1767 dezelfde situatie aan. In 1807 werd een nieuwe wandbespanning en schoorsteenbetimmering aangebracht, met een 'Engelse schoorsteen', in 1819 gevolgd door een nieuw plafond, dat met goud werd afgezet. In 1829 werd het houten plafond met linnen bespannen, waarbij een rond perk werd aangebracht, met een rozet in het midden en een brede rand langs de wanden. In 1891 werd aan de westwand een venster door een deur vervangen, die toegang gaf tot een terras. In 1900 werd door Van Nieukerken een nieuwe zwart marmeren schoorsteen geplaatst in Lodewijk XIV-stijl. De deur

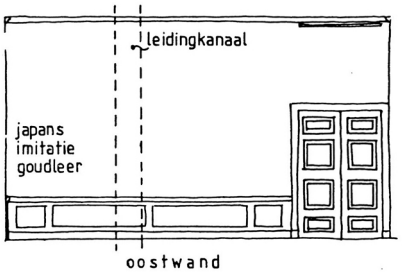
plattegrond

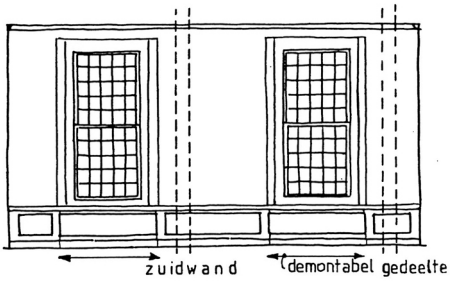
plafond

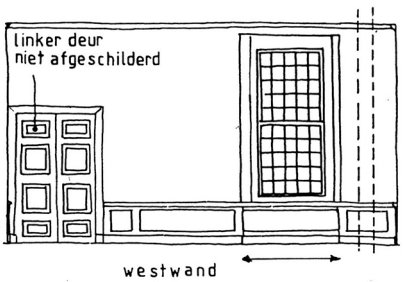
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 216-3. Detail van de geschilder houtimitatie op de deuren

Afb. 216-4. Detail van het geschilderde houten plafond

naar de vestibule werd opgedikt met nieuwe panelen. Na 1948 werd het vertrek geheel opnieuw ingericht voor koningin Juliana en prins Bernhard, met een haard in een bekleding van travertin en nieuwe witgeschilderde lambriseringen, welke situatie tot de restauratie bleef bestaan.
De vroegste indeling werd bij de restauratie teruggebracht, met uitzondering van de afscheiding van de twee kabinetten aan de westzijde. Dit betekende dat op de plaats van de dubbele deur aan de noordwand een stookplaats werd aangebracht en dat de toegang tot ruimte 215 werd verplaatst naar de westzijde, met gebruikmaking van de oorspronkelijke aangetroffen deur. De deur naar de tuin werd vervangen door een roedenraam. Achter het bestaande plafond kwam het oorspronkelijke beschilderde plafond van eiken delen te voorschijn, waarop de indeling van de kabinetten aan de noordzijde zichtbaar was (situatie 1693-1807). De zitkamer van koningin Wilhelmina bevond zich tijdens haar bewoning in het bovengelegen vertrek (ruimte 313). De inrichting, evenals het Japanse imitatiegoudleer, is grotendeels afkomstig uit dat vertrek.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Blanke grenen delen, O-W gelegd, waarop een Deventer tapijt.
Wanden • Eiken lambrisering, hoog 84,5 cm, voorzien van panelen zonder bossingen. De panelen zijn witgrijs gemarmerd, de omlijsting egaal grijs, gebaseerd op de gevonden restanten. Enkele gedeelten aan de noord- en oostwand zijn oorspronkelijk en hier werden restanten van marmerschilderwerk op aangetroffen. Door de verbouwing in 1951 en de verplaatsing van de stookplaats van de oost- naar de noordwand is veel vernieuwd. Hierboven bevindt zich Japans imitatie goudleerbehang, bestaande uit zilverkleurige bladen bloemmotieven op een bruinachtige ondergrond.
Deuren • In de noordwand is de deur opgenomen in de lambrisering en het behang. De twee dubbele deuren met architraaflijsten in de oost- en westwand zijn gehout volgens de gevonden verfsporen. De rechterdeur in de westwand is nooit nader afgewerkt en laat vroegere kleurstelling zien. De dubbele deuren zijn gerestaureerd door E. Jetter.
Vensters • Als in ruimte 201 [indeling 5x(5+5)], kleur grijs. In plaats van luiken was een vlakke betimmering aanwezig met marmerwerk op de plaats van de veronderstelde panelen. Verhouding van de hoogten van de gemarmerde vlakken 1:3:3:1. Het schilderwerk is grotendeels uitgevoerd door de heer Jonker van de Fa. Schoonekamp.
Stookplaats • De huidige stookplaats is afkomstig uit vertrek 233, voordat hier de kleine eetzaal werd teruggebracht. De stookplaats is bekend van een gravure van Marot, wat het waarschijnlijk maakt dat dit ontwerp omstreeks 1900 door Van Nieukerken is nagevolgd. De rechte voorspringende kast is onderverdeeld in een mantel, spiegelveld en boezem, waarin een schilderij is gevat. Onder de witmarmeren geprofileerde mantellijst bevind zich een trapeziumvormige ijzeren grondplaat met een tijdens de restauratie 1977-1984 aangebrachte nieuwe vuurkorf en een smeedijzeren haardscherm met vergulde

ornamenten. Voor de grondplaat bevindt zich een marmeren plaat (173x39 cm). Het tussenveld bestaat uit een rechthoekige spiegel in een gesneden lijst, waarboven een kroonlijst met acanthusbladversiering. Twee vlakke voluten flankeren de spiegel. De gekorniste boezem is uitgevoerd in grijs marmerwerk, waarin een schilderij in een geprofileerde lijst. De gemarmerde kooflijst sluit aan op de witte kooflijst van het plafond.

Plafond • Beschilderd plafond op eiken delen. Aan de noordzijde is een indeling van drie kabinetten zichtbaar (situatie 1693-1807). De beschildering van het vroegere hoofdvertrek is goed bewaard gebleven. Zij bestaat uit een groot rechthoekig middenperk met smalle perken langs de wanden, afgewisseld met rozetten. Tijdens de restauratie is een gedeelte van de delen afgeschaafd en moest veel schilderwerk opnieuw worden aangebracht. Ter plaatse van de kabinetten zijn de velden egaal grijs geschilderd en afgezet met roze banden.

Verlichting • Grote vergulde kroon met kaarslampen.

2.5.3 Eerste verdieping

(Vis, II, 81)

Algemeen

De indeling van de eerste verdieping is bepalend geweest voor de opzet en de omvang van het corps de logis. Hier bevindt zich namelijk de grote zaal waarnaast oorspronkelijk de appartementen van Willem en Mary waren gesitueerd; twee gelijke appartementen, die ruimtelijk van elkaar waren gescheiden. In een zeventiende-eeuws paleis is dit een veel voorkomende indeling. Een huwelijk tussen een vorst met een prinses uit een ander land werd in die tijd op politieke gronden gesloten en het symboliseerde vaak de goede betrekkingen tussen twee naties. Het huwelijk van Willem en Mary is daar een goed voorbeeld van. De zeer formele etiquette bracht met zich mee dat beide echtgenoten, als vertegenwoordigers van hun land, recht hadden op een uiterst gelijke behandeling en dit vertaalde zich onder meer in de plattegrond van hun paleizen. Op hetzelfde niveau werden twee even grote en gelijkvormige appartementen gebouwd. De combinatie met de ook in Engeland en Frankrijk in zwang zijnde symmetrische indeling, had tot gevolg dat de paleizen zich kenmerkten door een zeer formele aanleg.[1]

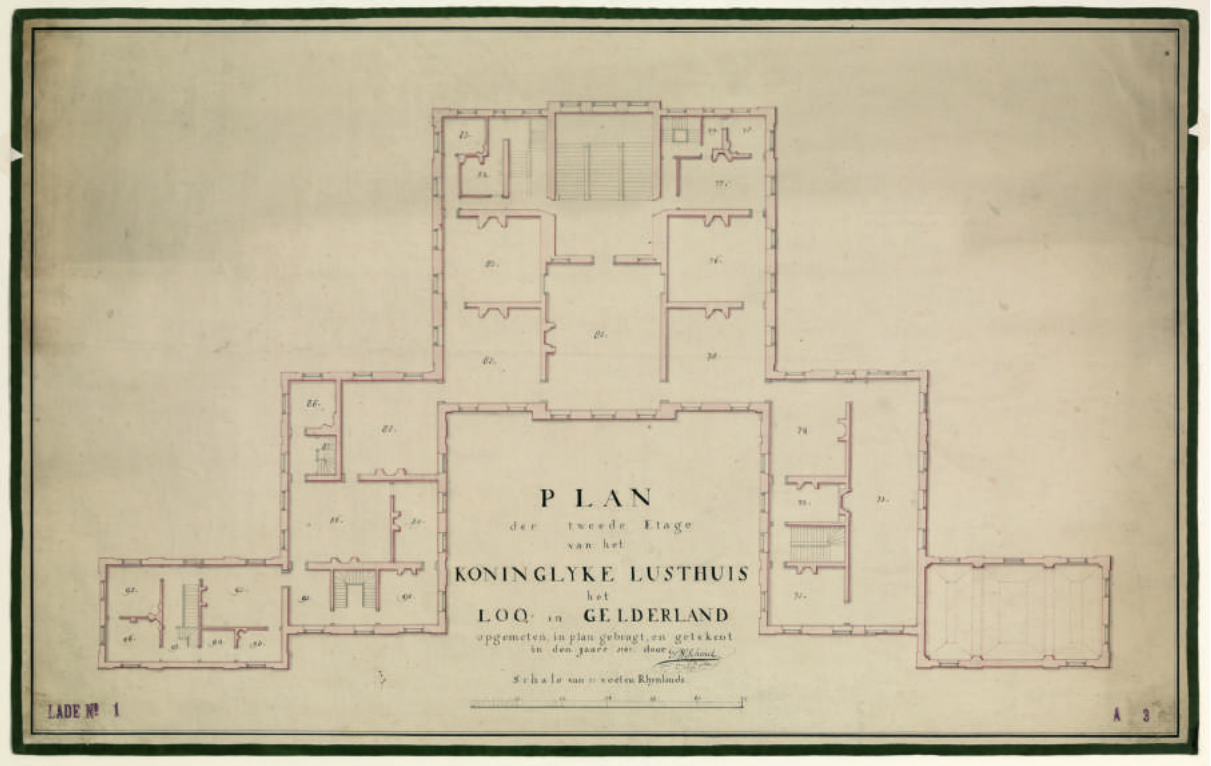
Uit correspondentie is aangetoond dat Franse architecten ontwerpen hebben geleverd voor Het Loo. Toch vertoont de plattegrond veel verwantschap met die van het Huis ter Nieuwburch (1633) en het Mauritshuis (1636), die zo'n vijftig jaar eerder tot stand kwamen. Ook elementen uit ontwerpen van Palladio zijn in de ontwerpen van Het Loo te herkennen. Willem III koos dus voor een hem bekende indeling en liet vernieuwingen zoals die tegelijkertijd op Slot Zeist werden toegepast achterwege. In dit opzicht is Het Loo voor zijn tijd ouderwets te noemen.

De appartementen bestonden oorspronkelijk uit een voorkamer, bedkamer, kabinet en garderobe. Een ingewikkelde etiquette bepaalde wie in welke kamer mocht worden toegelaten. Des te beter men met de vorst bevriend was, des te verder mocht men doordringen in het appartement, waarbij het kabinet het meest intieme vertrek was. Dit uitte zich in het kabinet in een zeer verfijnde en rijke afwerking van betimmering en inventaris. Op Het Loo waren de kabinetten in de situatie vóór 1692 dan ook de enige vertrekken met uitzicht op de benedentuin.

Na de uitbreiding met de paviljoens werd vooral het appartement van Willem aanzienlijk vergroot. Hoewel zijn slaapkamer nu in het nieuwe paviljoen kwam te liggen, bleven zijn oude vertrekken deel uitmaken van zijn appartement.

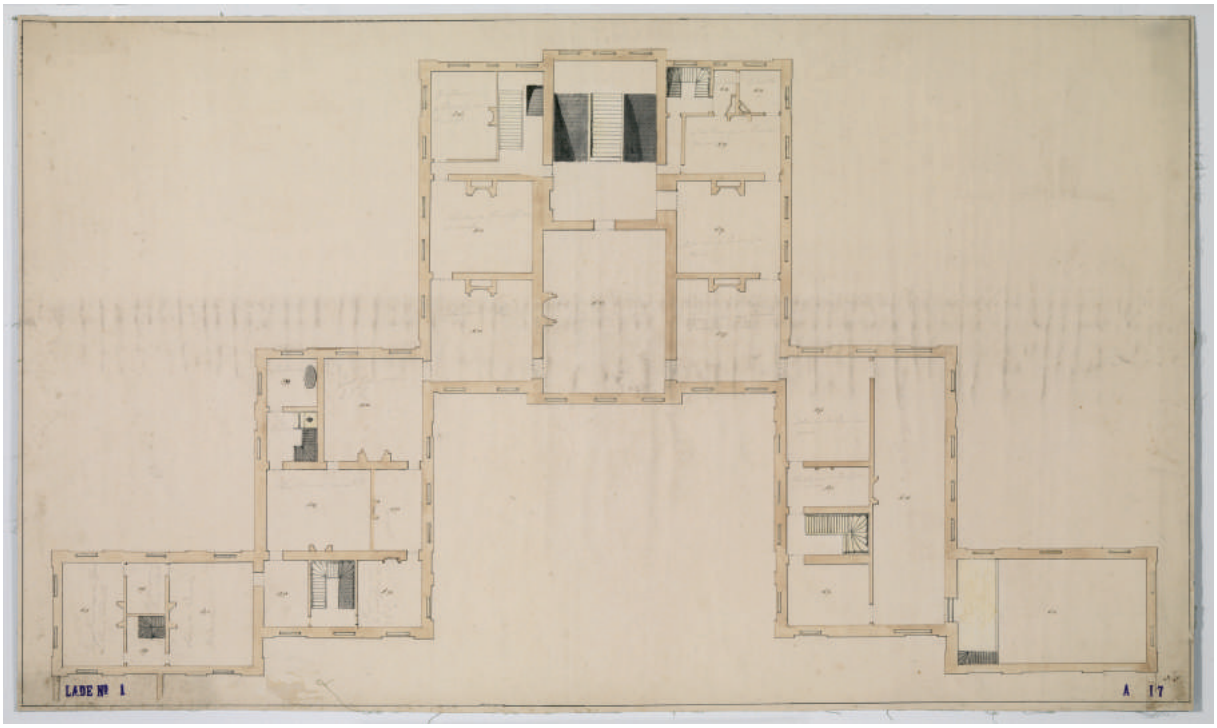
Met de uitbreiding aan de noordzijde in 1894 gingen de oorspronkelijke kabinetten verloren. De vroegste situatie werd bij de restauratie nagenoeg geheel teruggebracht, maar moest worden opgebouwd

1 M. Girouard, *Life in the English Country House: A Social and Architectural History* (Yale 1978), 120-180..

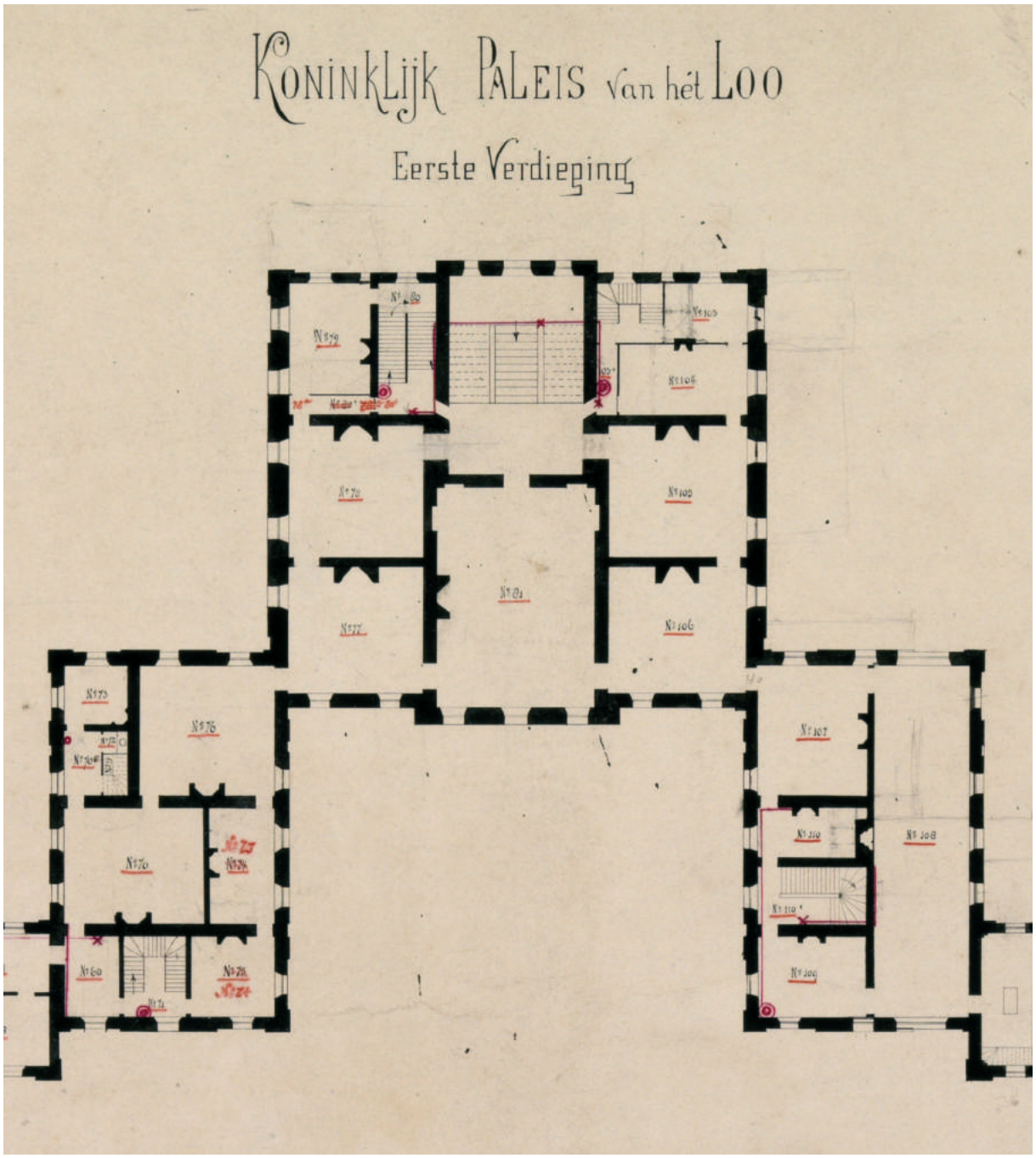

Afb. I. 'Plan der tweede etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck'. Plattegrond van de bel-etage, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3252)

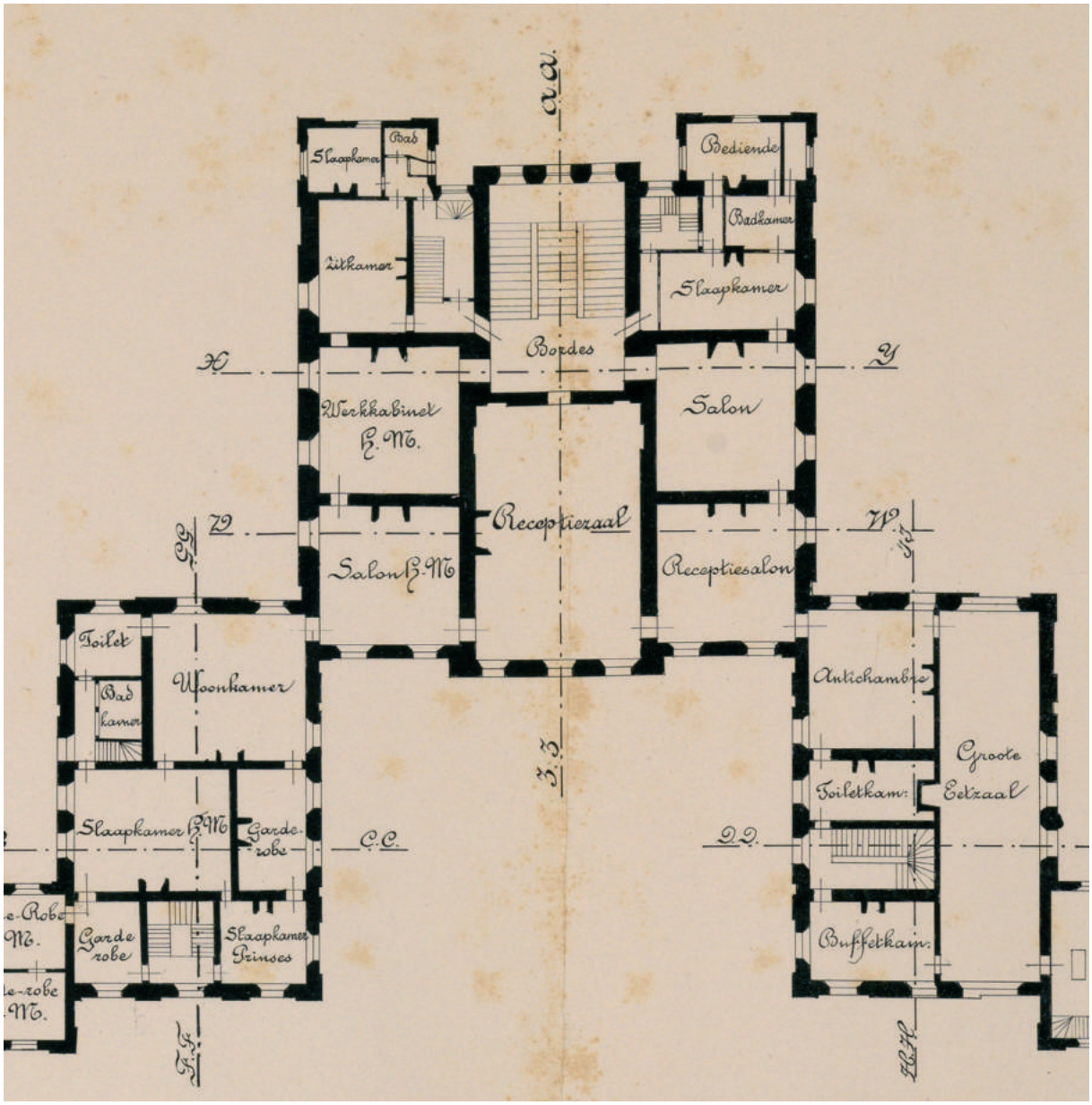
met nieuw materiaal. De audiëntiezaal en de vier grote vertrekken zijn echter opmerkelijk gaaf bewaard gebleven. Het merendeel van de stookplaatsen en de beschilderde plafonds zijn nog aanwezig en werden bij de restauratie zorgvuldig hersteld.
Bouwkundig had de restauratie grote gevolgen. Op de grote zaal na werden alle vertrekken geheel ontmanteld, om de installaties onzichtbaar voor het oog te kunnen wegwerken. De balklagen onder de vloeren werden verzwaard en in de grote zaal zelfs geheel vervangen door een stalen HE balklaag. In de overige vertrekken werden de balken doorgezaagd, verzwaard en in het midden ondersteund door een stalen balk (HE 260 M). De vloeren van de trapbordessen werden eveneens verzwaard. De meeste lambriseringen ondergingen in de ateliers van de restaurateurs een zorgvuldig herstel, waarbij de oorspronkelijke marmerschildering werd vrij gelegd en geretoucheerd. De bedkamers van Willem en Mary konden geheel worden gereconstrueerd. Waardevolle latere toevoegingen bleven gespaard, zoals bijvoorbeeld de achttiende-eeuwse stucplafonds in 301 en 313.
Bij het onderzoek van de grote trap werd een grijze marmerschildering aangetroffen. Van de oorspronkelijke fresco schilderingen bleek nauwelijks iets te resteren. Besloten werd om de schilderingen op doek, die W.A. Fabri tussen 1899 en 1902 hier had vervaardigd, te restaureren en de toen gekozen kleuren van het houtwerk te handhaven.
In de beschrijving per vertrek wordt specifiek op de veranderingen ingegaan.

Afb. II. Plattegrond van de eerste etage van het corps de logis en de paviljoens.
C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3263)

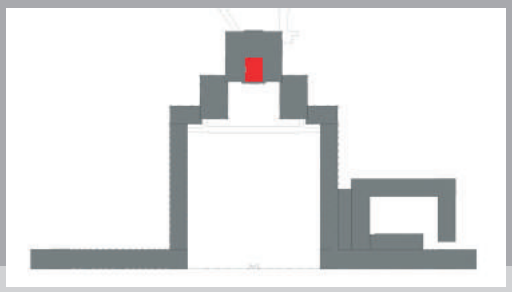

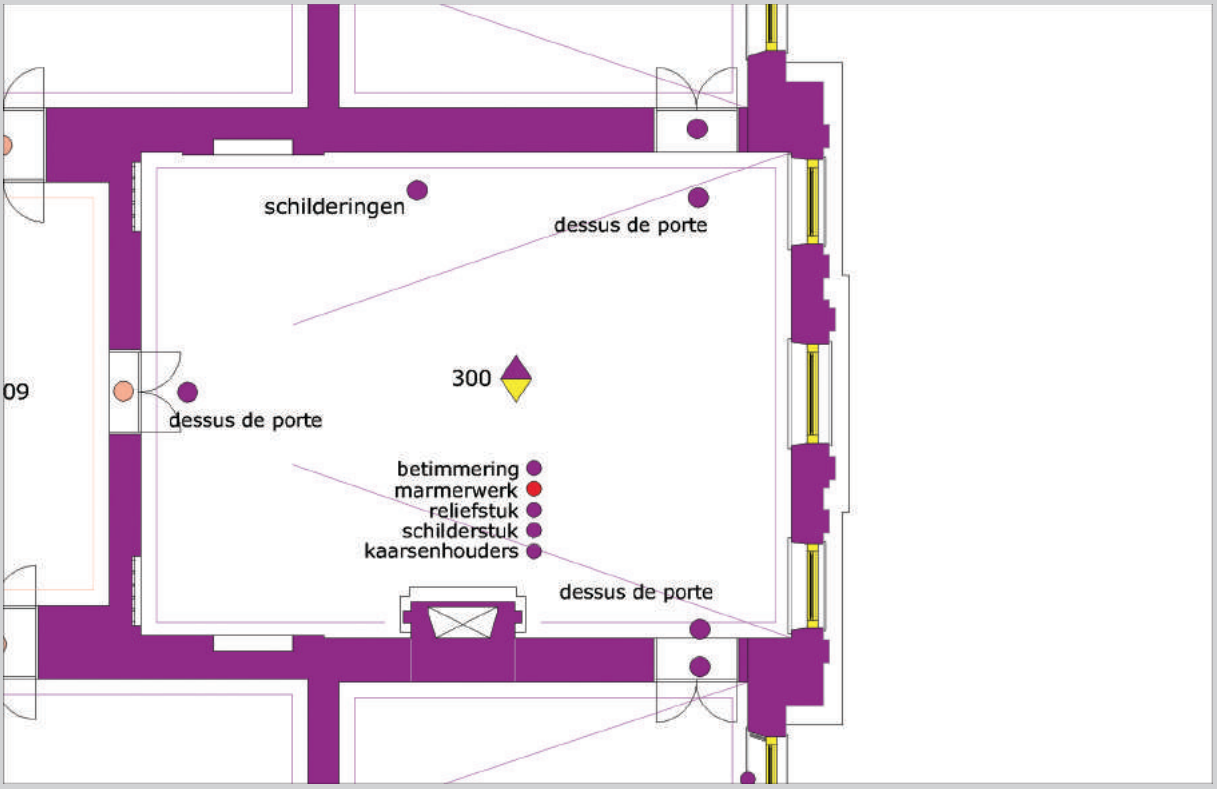
Afb. III. Plattegrond van de eerste verdieping van het corps de logis en de binnenpaviljoens (uitsnede). W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3283)

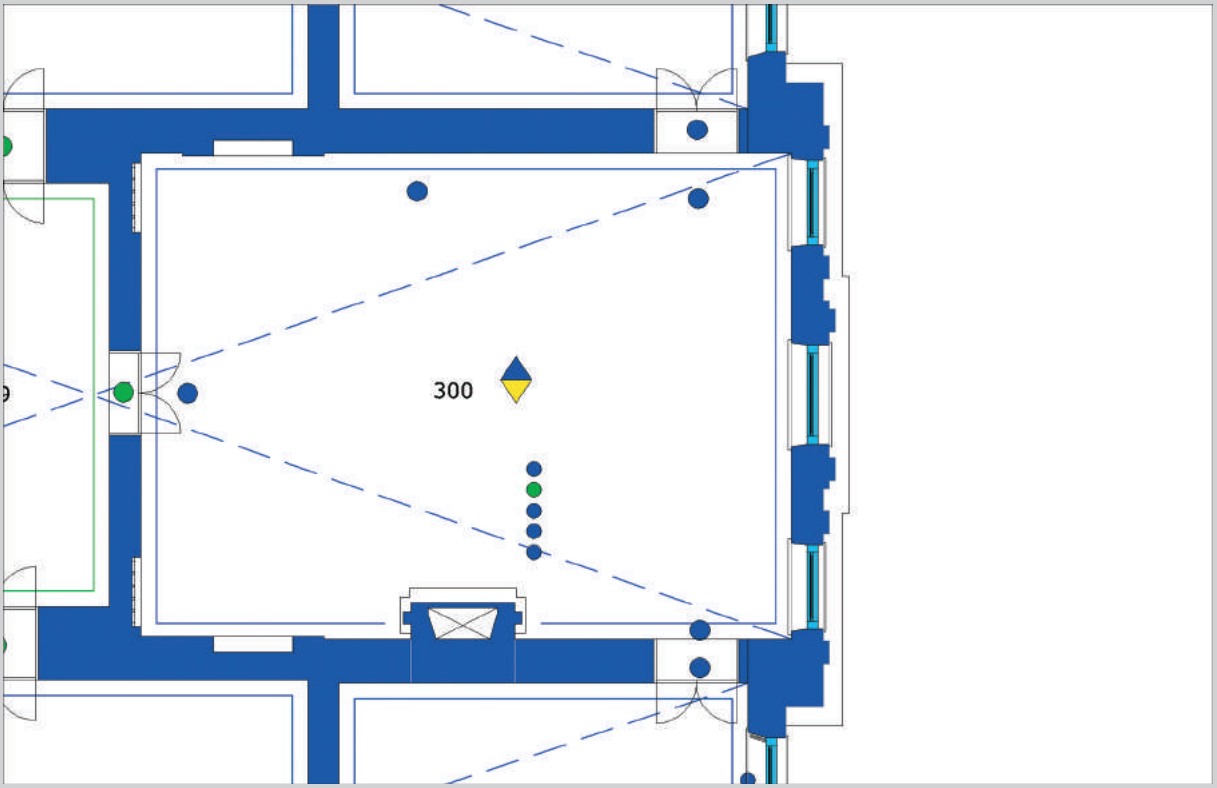
Afb. IV. Tekening no. 3. Plattegrond van het paleis over de eerste verdieping (uitsnede). Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur met notities in inkt (Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3343)

Ruimte 300

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

Ruimte 300: Audiëntiezaal
(Vis, II, 84)

Benaming	1702	Groote zaal
	1767	Garde du Corpszaal
	1807	Grand salon
	1817	Audiëntiezaal
	1893	Receptiezaal
	1960	Audiëntiezaal

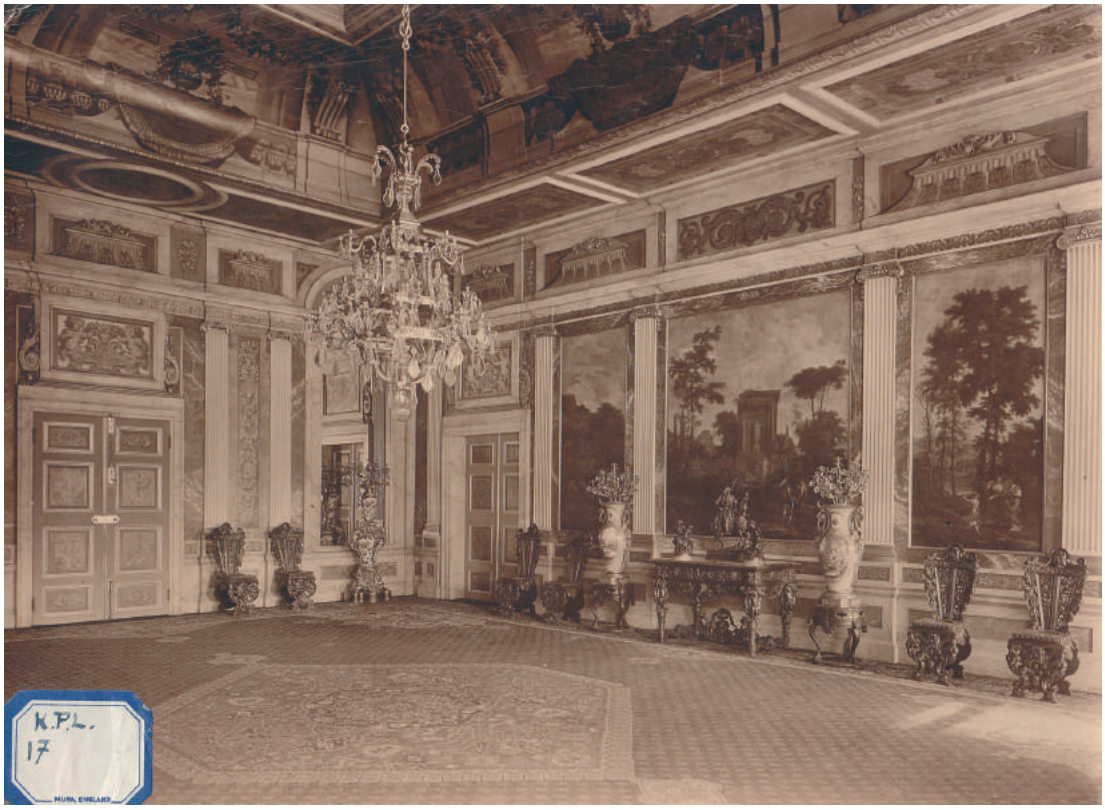
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De inwendige decoratie van de 'groote zaal' werd in 1693 voltooid naar ontwerp van Marot. Zowel aan de inrichting als aan het schilderwerk is sedert die tijd nauwelijks iets veranderd. De oorspronkelijke grisailles boven de deuren en de schoorsteen zijn nog aanwezig. In 1774 veroorzaakte een groot gezelschap beweging in het plafond, waarna de zolderbalklaag met kruizen en haspels van drie en vier duimen dik werd versterkt. De oorspronkelijke schoorsteenmantel was volgens Sturm van marmer in combinatie met gemarmerd hout. Volgens zijn beschrijving stak de mantel sterk voor de wand uit en was daarmee zeer opvallend.[2]
In 1807 werd een nieuwe marmeren mantel aangebracht, welke in 1897 werd vervangen door de huidige mantel.
Het zeventiende-eeuwse witmarmeren reliëfstuk werd gelijktijdig aangebracht. De houten kast kreeg aan de zijkanten een andere paneelindeling en werd voorzien van een extra ornamentering. Het marmerwerk van tussenveld en schilderstukomlijsting werd vervangen door een lichtblauwe marmersoort. De toevoeging van de voluten werd gebaseerd op een gravure van Marot.
Ozinga concludeert dat de betimmering eerst na de voltooiing van het huis werd vervaardigd.

> 'Marots decoratie van de grote zaal kan naar wij zagen, eveneens eerst achteraf zijn aangebracht. Zulks is dan ook in allerlei details terdege te bespeuren. Gebrekking is bijvoorbeeld de oplossing van de hoeken der attiekzone boven het hoofdgestel der de wanden geledende Ionische pilasters. Het front van den schoorsteen doet enigszins als een ingezet sierstuk aan. Hoewel het niet uitgesloten behoeft te zijn, dat Marot aandeel had in de opzet der zaal van grootsche verhoudingen, draagt toch haar vrijwel geheel in hout uitgevoerde decoratieve opbouw meer een Hollandsch-, de vooral geschilderde versiering daarentegen een Fransch karakter. Dankzij het dominerende typische kleurengeheel is de teweeggebrachte hoofdindruk er niettemin eene van harmonische voornaamheid en beheerschten rijkdom, die gaarne over ondergeschikte bezwaren heen doet zien. Vooral bij zon-bestra-

2 "Der Saal leiget oben recht über dem Vor-Hause und ist mit ronischen Wand-pfeilern auf hohen SälenStülen ausgezieret. Der Camin in demselben ist (wie alle übrige in den königlichen Zimmern) mit ächter Marmer eingefasset. Ubrigens aber gantz mit marbriztern Holtzwerck ausgezieret aber gegen dem Saal zu grosz und verstellet denselbigen noch mehr weil er gar weit aus der Wand hervor stehet'. L. C. Sturm, 245.

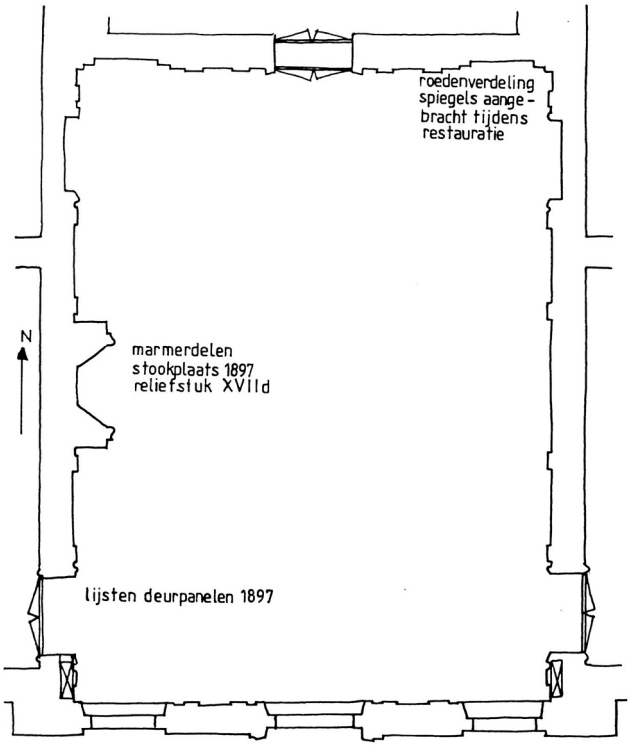

Afb. 300-1. Overzicht van de audiëntiezaal naar het noordwesten in 1918
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

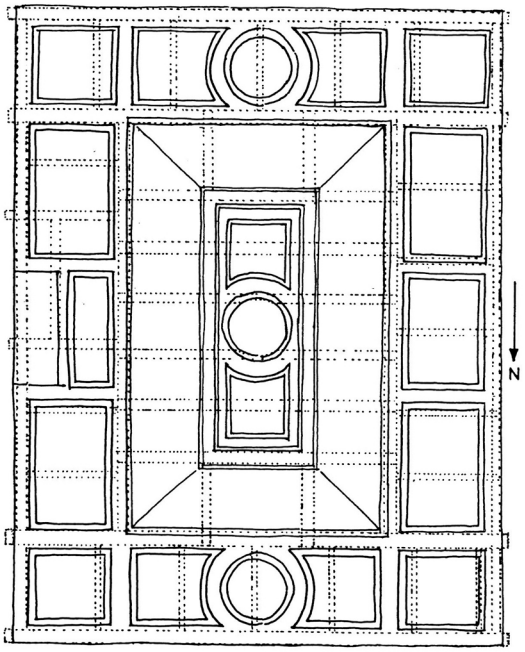

Afb. 300-2. Overzicht van de audiëntiezaal naar het noordoosten in 1918
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

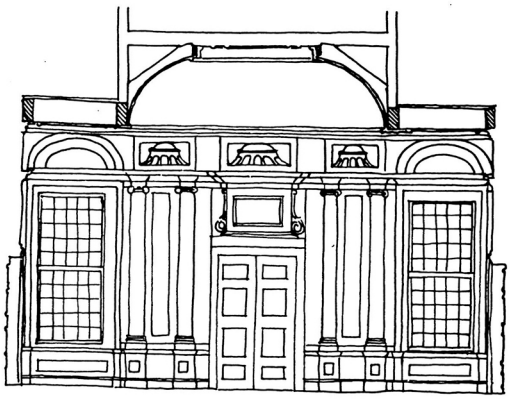
ling contrasteeren het wit der pilasterordonnantie en de grijze grondtinten der zoldering gelukkig met het verguldsel van talrijke onderdeelen, alsook met de kleurige noten van wandpaneelen en motieven der architectonische koofbeschildering. Doordat er weinig op onoordeelkundige wijze aan is hersteld, kan deze zaal zelfs een betere indruk van den glans van Marot's werk geven dan de in een onafgebroken bouwcampagne tot stand gekomen Trêveszaal te 's-Gravenhage.
Het spreekendst behandeld in deze zaal is de schoorsteen, welks voorzijde het eenige in marmer uitgevoerde onderdeel vormt. Alle overige omramend houtwerk is echter zoveel mogelijk wit of rood-paars gemarmerd om een rijk effect te verkrijgen. Dit front toont de bij Marot's gegraveerde schoorsteenontwerpen veel voorkomende drieledige indeeling. Boven den forsch geprofileerden rechthoekigen mantel bevindt zich een laag tusschenveld, waarin een marmeren reliëf tusschen voluten en met acanthus versierde deklijst. De boezem heeft een in grisaille op goud geschilderde vulling: op een voluten-draagstuk gezeten vrouwefiguren houden een koningskroon boven een cartouche met het monogram van King William en Queen Mary. Tusschen de pilasters der wanden zijn landschappen van Glauber (1646-1726) met figuren van De Lairesse (1641-1711) gevat. Zij domineren echter geenszins, gelijk de decoratieve doeken in burgerlijke interieurs ten onzent gewoonlijk deden.
Het gebruik van geschilderde behangsels, terwijl het toch op Het Loo niet aan wandtapijten ontbrak, had wellicht de bedoeling de kleuren beter in de hand te houden. Terwille van de symmetrie zijn in den achterwand twee met de zijvensters aan de voorzijde corresponderende groote spiegels aangebracht. Om dezelfde reden kregen de achterstukken der zijwanden schijndeuren, die overeenkwamen met de deuren naar de hoekkamers in de voorgedeelten.
De karakteristiekste details der zaal zijn de (in soortgelijke kenmerkende kleuren als de schoorsteenvulling) geschilderde of gesneden motieven, welke bestaan uit handwerk of schelpen met ranken en bladslingers, dan wel iets van grotesken weg hebben. Hoewel Berain dergelijke decoratie mede kan hebben geinspireerd, zijn wij hier ver van de geest van zijn werk verwijderd. Het Berainachtige lijnenspel der arabesken in de geschilderde wandstroken tusschen de pilasters wordt overwoekerd door de er aan gehechte schelpen en festoenen. De sappige cartouche-schelpen met daarboven door welige kinderlijfjes vastgehouden bouquetten in dessus-de-porte spotten zelfs met Berain' s voorliefde voor ijle gratie.
De deurpanelen in goudkleur op op roodpaarsen, de bovendeurstukken en paneelen van het vlakke zolderinggedeelte in grisaille op gouden grond, alsmede de vergulde gesneden vlechtingen met siertrossen der zijkanten van den schoorsteen doen denken aan overeenkomstig werk in de door Marot eenige jaren later gebouwde Treveszaal te 's-Gravenhage. Ook de ingezwenkte, hier gesneden ornament dragende opzetstukken in de attiek vormen

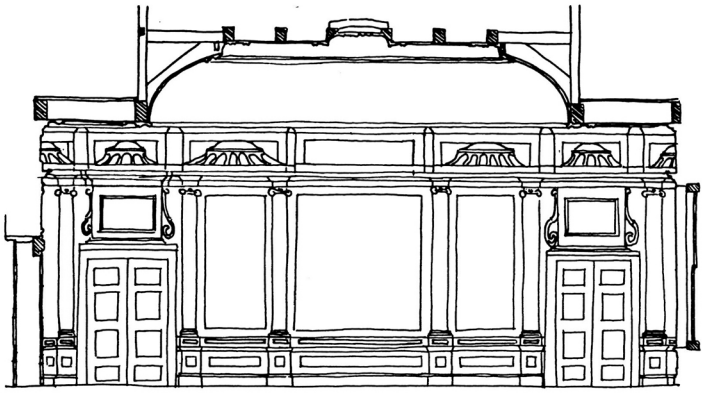
plattegrond

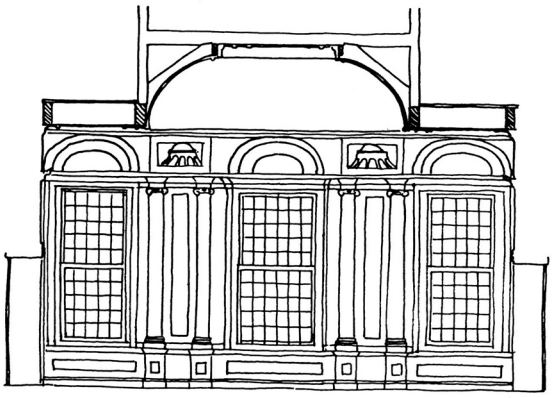
plafond

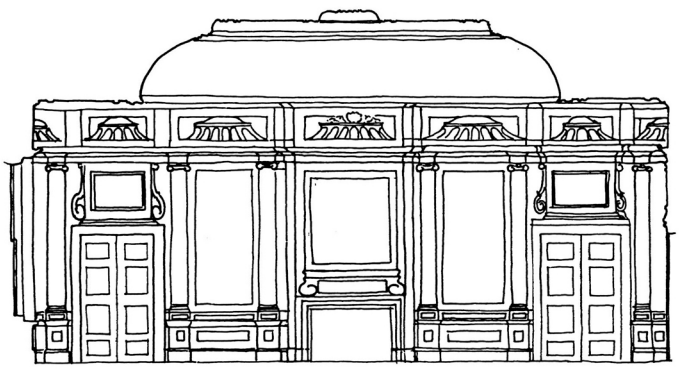
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

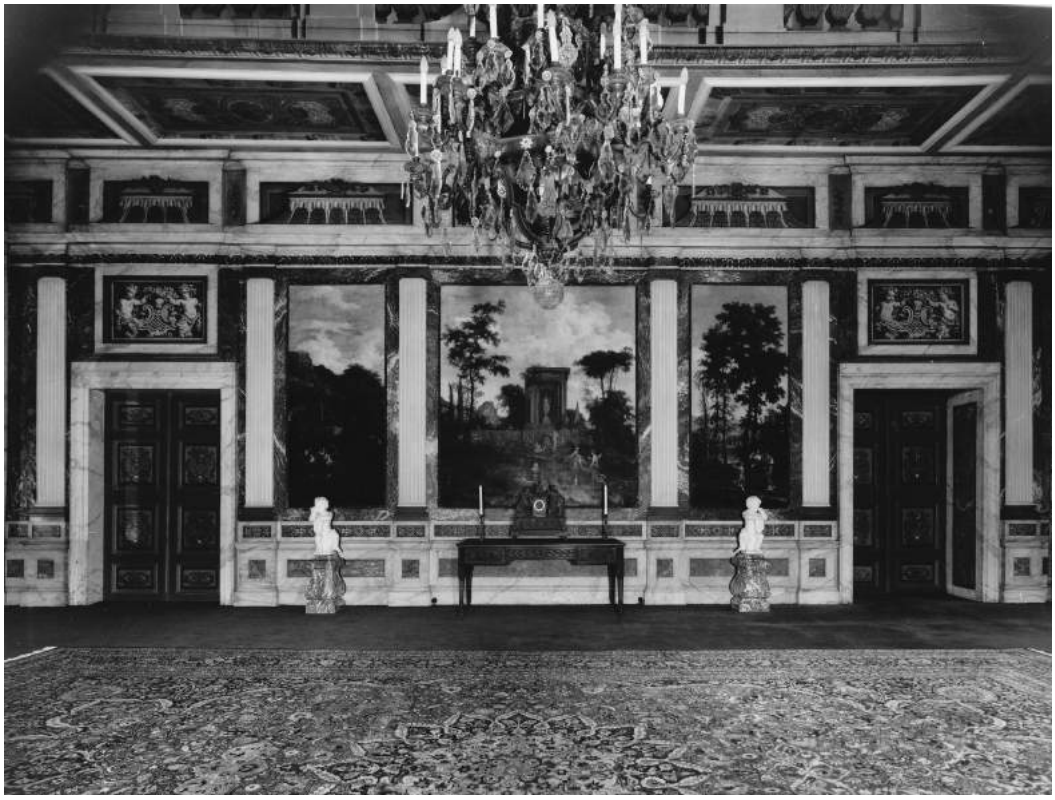
Afb. 300-3. De zuidwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 300-4. De westwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 300-5. De noordwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 300-6. De oostwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

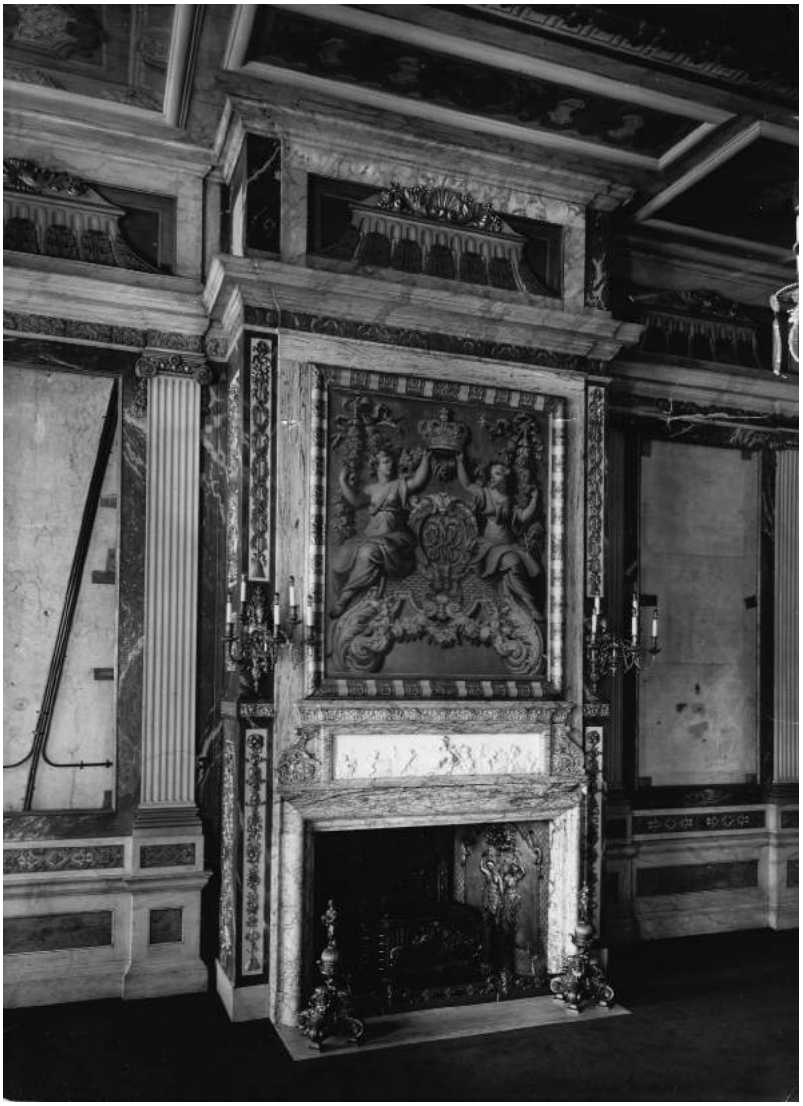
een geliefkoosd detail zoowel bij Marot's ornamentprenten als in zijn uitgevoerde werk. Zij herinneren eenigermate aan dergelijke, maar toch anders opgevatte versiering in de Galerie d'Appollon van het Louvre.
De geschilderde architectuur der koof brengt vele van Marot's plafonds in de gedachte. Over balustrades geslagen draperien met daarop bloempotten onder een overhuiving en over den voorgrond afhangende bloemslingers, zoals hier toegepast, waren een zijner voornaamste middelen om diepte te suggereren en tevens een levendig kleureffect te bereiken. De eigenlijke zoldering tenslotte, welke decoratief gezien een rustgevende afsluiting moest vormen, heeft een door Marot veel gebruikte indeeling van neutraal karakter. Twee gedeelten met losanges omringen een rond middenveld met daarin passende siervakken; de vergulde rosetten teekenen zich af op een paarsen grond, het lijstwerk is grijs met goud geverfd.'[3]

Hij wijst daarbij op de aanwezigheid van de attiekzone boven de pilasters en de ongelukkige hoekoplossing van de opzetstukken in deze zone. De opvallende witte en roodpaarse kleuren en de vele vergulde onderdelen zorgen er echter voor dat de zaal als een eenheid wordt ervaren. Door de restauratie van het schilderwerk werd dit effect nog versterkt.
Als voorbeeld van harmonische voornaamheid roemde Ozinga de schoorsteen, zonder zich te realiseren dat de voor- en zijwanden in 1897 in de trant van Marot werden aangepast. De veranderingen rond 1900 werden grotendeels gebaseerd op de bekende ontwerpen van Marot; de als oorspronkelijk gekwalificeerde schouwen in het corps de logis zijn echter geen allen door Marot afgebeeld.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Blanke grenen delen van wisselende breedte (16-25 cm), N-Z gelegd, waarop een rode moquette vloerbekleding van voor de restauratie.
Wanden • Eiken betimmering met pilasterindeling uit 1693. De voetstukken vormen een onderdeel van de grijs gemarmerde lambrisering, waarin vlakke roze-gemarmerde panelen zin opgenomen. Bossingen ontbreken. De witte gecanneleerde pilasters zijn voorzien van vergulde basementen en Ionische kapitelen. De kapitelen missen de voor Marot zo kenmerkende 'trosjes', die uit de voluten ontspringen. De plint van de pilasters zet zich door langs de lambrisering en is versierd met ornamentschilderingen. Boven het hoofdgestel van de pilasters bevindt zich een attiekzone, waarin gesneden ingezwenkte opzetstukken binnen een wit gemarmerde omlijsting.
Tussen de pilasters aan de lange wanden bevinden zich vijf landschapsschilderingen door J. Glauber (1646-1726) met figuren, waarschijnlijk geschilderd door G. de Lairesse (1641-1711). Zij beel-

3 M.D. Ozinga, 1939, 64-66.

Afb. 300-7. De schouwpartij tegen de westwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

den de offerande aan Flora uit. In 1768 en 1822 werden de schilderingen gerestaureerd.[4] (4) De dessus-de-porte's zijn oorspronkelijk.
Deuren • Dubbele deuren uit 1693 met elk vier beschilderde panelen. De noordelijk gelegen deuren van de lange wanden zijn schijndeuren, maar geheel hetzelfde als de overige deuren. De beschilderde panelen zijn in 1897 van nieuwe lijsten voorzien.
Vensters • Drie roedenramen, indeling middenraam 6x(5+5), de zijramen 5x(5+5), kleur grijs, met lexaan voorzetramen. In plaats van luiken zijn de schuine dagkanten vlak betimmerd en af gewerkt met marmerschilderwerk.
Hang- en sluitwerk • Achttiende-eeuwse messing sloten en krukken.
Stookplaats • De oorspronkelijke schoorsteenmantel werd eerst in 1807 gewijzigd en later in 1897. Van de huidige stookplaats zijn de omkasting en het schilderstuk met de lijst oorspronkelijk. De onder-

4 NA, Nass. Dom. inventaris Hingman, 6403

Afb. 300-8. De noordwand in 2014

delen van de schoorsteenmantel sluiten geheel aan op de overige betimmering van de zaal. Een vergelijking met een foto uit 1895 en de huidige toestand wijst uit dat de zijwanden van de kast enigszins gewijzigd werden. Het marmerwerk werd vervangen door een lichtblauwe marmer met donkerblauwe aderen en werd vervaardigd 'in de trant van Marot'. Het tussenveld werd enigszins veranderd door een van elders afkomstig witmarmeren reliëfstuk te plaatsen, geflankeerd door vlakke voluten. Het verbeeldt de bestrijding van de oorlog ten behoeve van de handel.
Langs het marmer van de voorzijde is in 1897 nieuw decoratiewerk aangebracht en zijn twee verguld koperen kaarsenhouders met ieder vijf kaars lampen geplaatst. In het driehoekige rugvlak van de stookplaats staan drie haardplaten opgesteld. De plaat tegen de achterwand is zeventiende-eeuws en vertoont een mansfiguur en een leeuw in een kazemat met het opschrift "Pro Patria". De twee andere platen zijn identiek en vermoedelijk in 1897 aangebracht.

Afb. 300-9. De schouwpartij in 2014

Tijdens de restauratie van het schilderstuk kwamen enkele verrassingen aan het licht, die zich vooral toespitsten op het medaillon.[5] Twee vrouwenfiguren dragen de koningskroon. Tussen hen in bevindt zich het medaillon met de in elkaar gevlochten letters W (en M). In de rand stond het devies geschreven van de orde van de Kousenband, waar Willem III in 1661 in toetrad, "HONI SOIT QUI MAL Y PENSE". Bij zorgvuldige bestudering bleek dat de rand gedeeltelijk was overgeschilderd. In totaal konden drie fasen worden onderscheiden:
I. De zeventiende-eeuwse vorm, met het acht maal herhaalde monogram WR (Wilmme Rex) en een iets eenvoudiger W in het middenveld.
II. Het devies "HONI SOIT QUI MAL Y PENSE" • De verandering moet tussen 1689 en 1702 hebben plaatsgevonden.
III. Lodewijk Napoleon liet in 1807 twee eigen onderscheidingstekens toevoegen, waardoor de woorden "HONI" en "PENSE" iets

5 Rapport J. Otter, *Schoorsteenstuk kamer 300*.

Afb. 300-10. Het geschilderde plafond in 2014

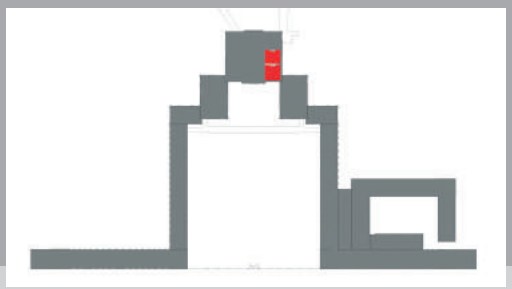
moesten opschuiven en opnieuw werden geschilderd. Een röntgenfoto toonde aan dat de gesp werd weggeschuurd en vervangen door de onderscheiding van het Legioen van eer en de Orde van Holland (of Orde van verdienste) uit 1807. De laatste fase werd gehandhaafd.

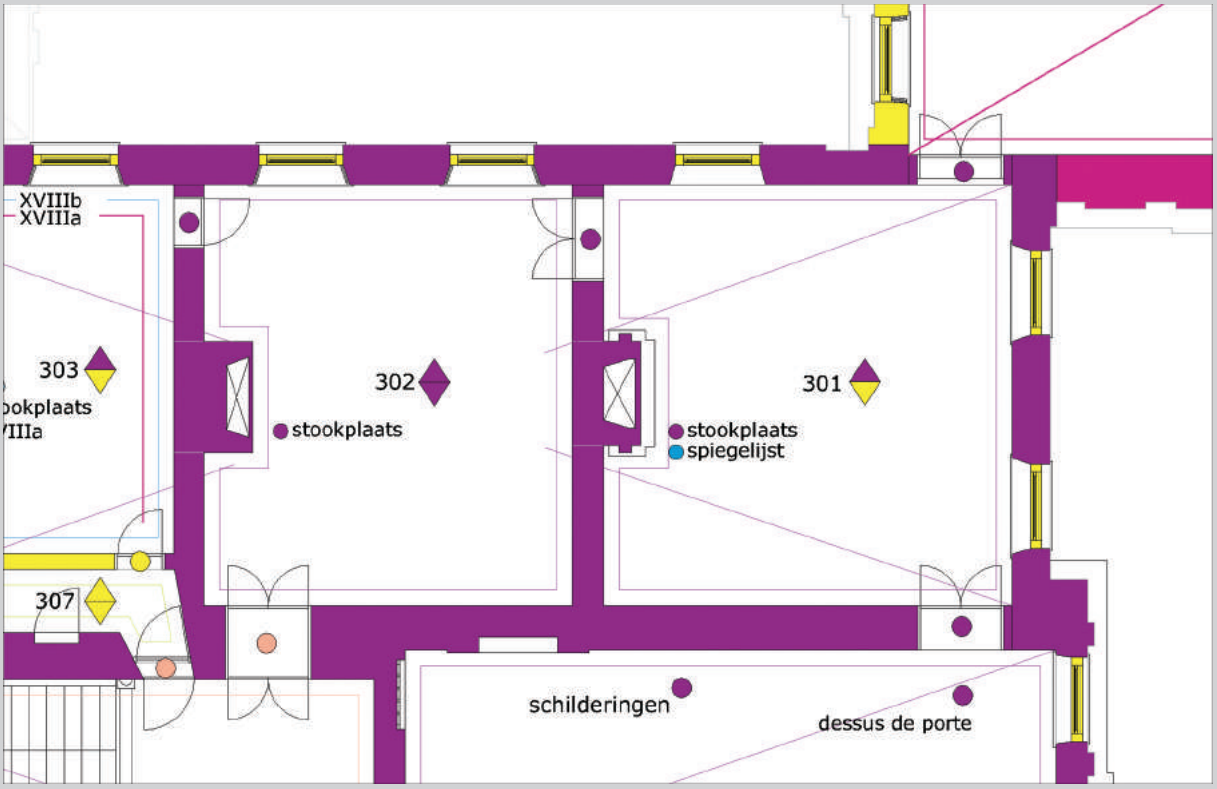
Plafond • (uit 1693) Geschilderde eiken delen, vermoedelijk geschilderd door A. van der Werff. Het koofplafond bevindt zich binnen een omstreeks twee meter breed randvlak, rondom voorzien van rechthoekige perken binnen en twee ronde perken centraal aan de korte wanden gelegen. Witte geprofileerde lijsten scheiden het grijze marmerschilderwerk van de diepte suggererende beschildering der perken.

De koof bestaat tot de eigenlijke zoldering uit beschilderde eiken delen, waarin een balustrade met overhangende kleden zijn afgebeeld. De zoldering is opnieuw verdiept door middel van een brede geprofileerde lijst. In het centrale koepelvormige veld is het bevestigingspunt opgenomen voor de kroon.

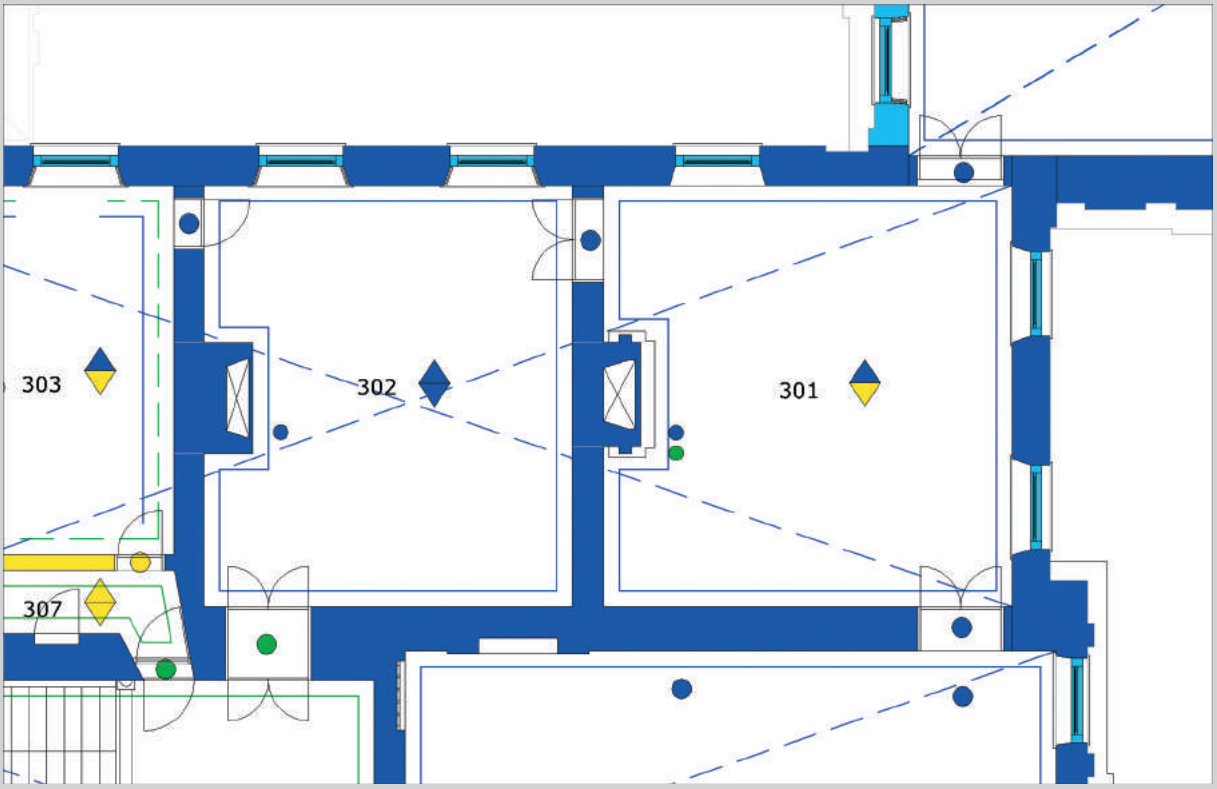
Verlichting • Zestienarmige koperen kroon door Jacobus Pipers (1709).

Ruimte 301-302

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Ruimte 301: Kamer koning Willem I
(Vis, II, 90)

Restauratie-/revisietekeningen *Plattegrond: W-257a*
Wanden: 0-224, W-257
Schouw: 0-208, 0-209

Benaming

1702	Antichambre
1767	Koninginne voorkamer
1807	Salon des offciers
1817	Gemeen salon, alwaar Z.M. audiëntie verleent
1893	Receptiesalon
1960	Grote groene salon

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Als onderdeel van het appartement van prinses Mary diende dit vertrek als voorkamer of antichambre.
Omstreeks 1692 werd tijdens de bouw van de paviljoens een der vensters aan de oostwand dichtgemetseld. Daarnaast kwam een dubbele verbindingsdeur naar de nieuwe vertrekken. Volgens M. Bolhuis (1705) was de kamer “rondom net beschilderd, met een vergulde zolder waaraan een zilveren kaarsenkroon “. De wanden waren volgens de inventaris van 1713 behangen met acht wandtapijten, die “historien” verbeeldden. Voor de schoorsteen hingen twee landschapjes door Glauber, waaronder een rond schilderstuk. De landschappen boven de drie deuren waren eveneens van Glauber.
Bij het onderzoek naar de schoorsteenmantel bleek dat deze uit de bouwtijd dateerde en dat slechts het voorvlak van de boezem enkele wijzigingen had ondergaan. In 1807 werd een grote spiegel, samengesteld uit twee delen, in de boezem geplaatst.
In de negentiende eeuw veranderde de inrichting regelmatig, getuige benamingen als ‘blauwe salon’ (1864), de overwegend rode kleur in 1893 en ‘groene salon’ in 1896. Het stucplafond moet in het tweede kwart der negentiende eeuw zijn aangebracht.
Door dit vertrek als stijlkamer van koning Willem I te bestemmen, was het mogelijk de veranderingen in empirestijl, die in 1807 op last van Lodewijk Napoleon waren aangebracht, te behouden. Zo werd het plafond gehandhaafd en kon ook de grote spiegel zijn plaats in de schoorsteenmantel behouden. Het hele vertrek werd ingericht in empirestijl, waarbij de wanden werden bespannen met blauw satijn, nageweven naar een bespanning uit het Paleis op de Dam.
Uit het verfonderzoek kwam vast te staan dat de lambrisering, de stookplaats en de deuren uit de eerste bouwtijd dateerden. Opvallend rijk is het snijwerk van de deurkozijnen, bestaande uit eikenloof, eikels, linten en oranjebloesem. Hetzelfde snijwerk wordt ook aangetroffen in de andere grote kamers op deze verdieping. (ruimten 302, 312 en 313).

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Nieuwe grenen delen, waarop een Nederlandse vloerbekleding met bloemmotieven uit ca. 1850.

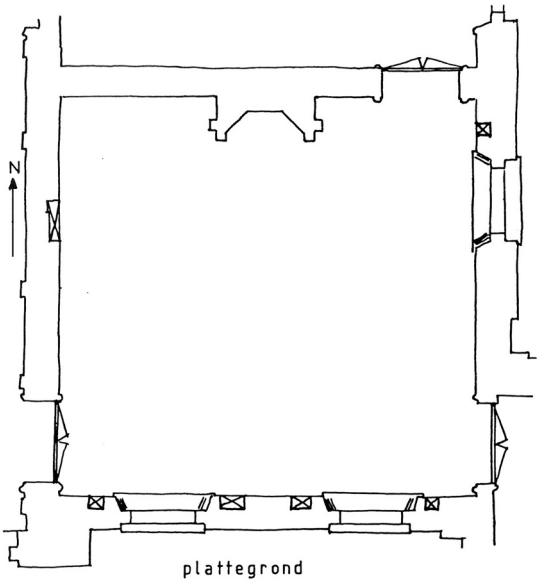

Afb. 301-1. Foto van de noord- en westwand omstreeks 1918, toen de ruimte nog bekend stond als 'Groene Salon'
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

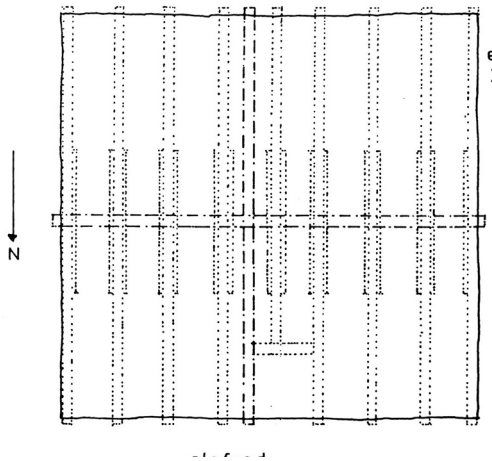

Afb. 301-2. Foto van de noord- en oostwand omstreeks 1918, toen de ruimte nog bekend stond als 'Groene Salon'
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

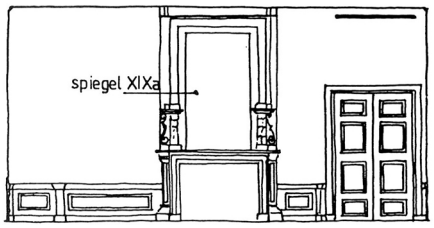
Wanden • De eiken lambrisering werd in 1690 vervaardigd door W. Bernarts en is volledig gemarmerd. Het schilderwerk werd tijdens de restauratie vrijgelegd en geretoucheerd door atelier Otter. De panelen zijn met een geprofileerde lijst in de lambrisering gevat. Kleuren: pilasters, plint en lijsten grijs, stijlen en spiegels roze-wit, bossingen donkergrijs. De plint is afgewerkt met een kraal.
Bespanning Blauw satijn met goudkleurige rozetten, opnieuw geweven naar negentiende-eeuws voorbeeld, bespannen op een ondergrond van spaanplaat.
Deuren • Alle deuren zijn egaal beschilderd met witte lijsten tegen een roze achtergrond. De bossingen zijn lichtgrijs, de spiegels beschilderd met ornamentwerk van vooral bladmotieven. Het vrijleggen van de deuren werd verricht door E. Jetter.
Deurkozijnen • Witgeschilderde gesneden lijsten van eikenblad waarop vergulde eikels, linten en oranjebloesem.
Vensters • Drie vensters als in ruimte 201. De vier luiken met paneel indeling 1-4-4-1 zijn gebroken wit van kleur.
Stookplaats • De marmerschilderingen van de onderste verflaag toonden aan dat het hier de oorspronkelijke schouw betrof, al onderging het voorvlak van de boezem in de negentiende eeuw enkele wijzigingen. De vroegere indeling van de boezem is niet bekend, maar er bestaat een gravure van Marot, waarop de haaks op elkaar staande voluten zijn afgebeeld. Mogelijk is de gravure gemaakt naar de schouw in dit vertrek.
Een lijst in de vorm van een spiegelboog kan de voluten met elkaar hebben verbonden, waaronder zich het ronde landschap van Glauber bevonden kan hebben in plaats van de gebruikelijke spiegel. In 1807 werd een nieuwe, uit twee delen bestaande spiegel aangebracht.
In de forse voorspringende eiken kast is een rood-witte marmeren mantel geplaatst, opgebouwd uit drie geprofileerde delen, waarop een deklijst, die van recenter datum is. Voor het trapeziumvormige grondvlak ligt een 50 cm diepe marmeren plaat. Tegen het zwarte rugvlak is een haardplaat met beeltenis van Willem III geplaatst (kopie van het zeventiende-eeuwse origineel).
De vergulde voluten, aan weerszijden van de spiegel zijn onderdeel van smalle pilasters. In de schachten van de pilasters zijn in de vrij gelegde, onderste verflaag ongeschilderde patronen zichtbaar geworden, die duiden op een vroegere aanwezigheid van snijwerk. Bij de modernisering in 1807 is dit snijwerk vermoedelijk verwijderd. Het zich herhalende patroon is aan de bovenzijde onderbroken, wat kan duiden op een groter decoratief element, zoals ook staat af gebeeld op de gravure van Marot.
De boezemkast is overwegend wit-roze gemarmerd.
De spiegel is gevat in een dunne gesneden lijst. De gekorniste rood gemarmerde kroonlijst is voorzien van vergulde modillons.
Plafond • Wit stucplafond uit 1767 met een fijne ornamentiek van rechte lijsten en bladmotieven op de hoeken en in het midden. Bij de laatste restauratie hersteld.
Verlichting • Centrale glazen kaarsenkroon met tien kaarsen; twee kandelaars met ieder vijf kaarsen op de schoorsteenmantel.

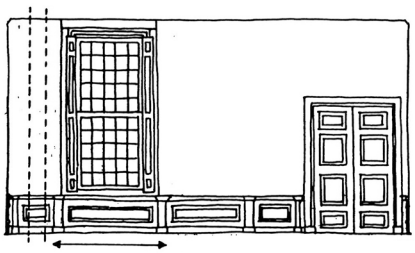
plattegrond

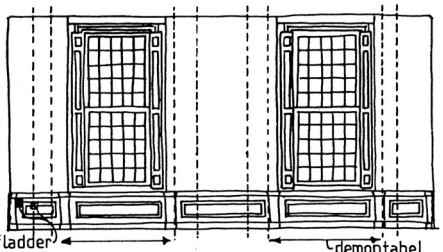
empire stucplafond
XIXb

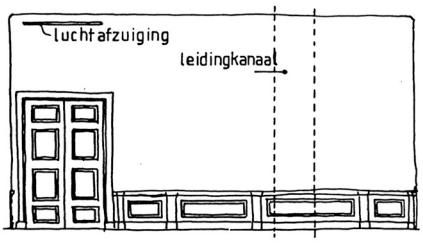
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 301-3. De zuidwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 301-4. De westwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 301-5. De noordwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 301-6. De oostwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto, AMJ)

Afb. 301-7. De noordwand in 2014

Afb. 301-8. De westwand in 2014

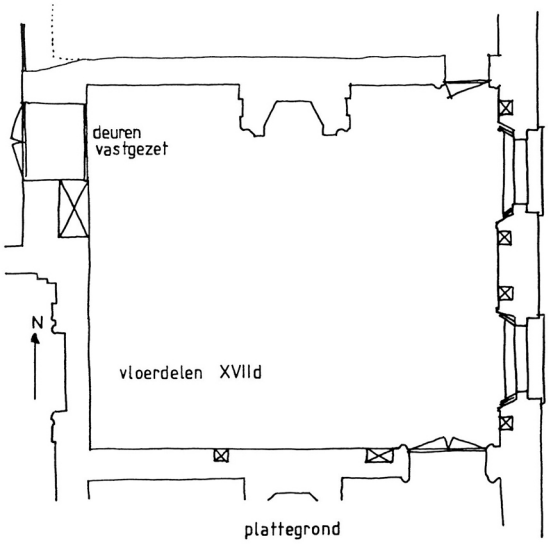
Afb. 301-9. Detail van het bij de laatste restauratie vrijgelegde zeventiende-eeuwse marmerwerk op de lambrisering

Ruimte 302: Slaapkamer koningin Mary
(Vis, II, 94)

Restauratie-/revisietekeningen 0-230, W-258, -258a, -258b

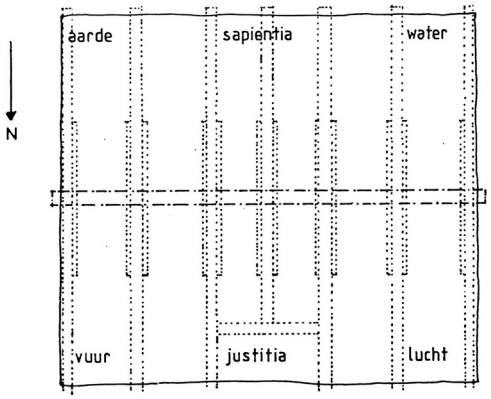
Benaming
1702 Slaapkamer H.M.
1767 Bedkamer
1807 Antichambre
1817 Salon prinses van Oranje
1893 Roode salon
1960 Gobelinkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De wanden waren oorspronkelijk bekleed met bruin en groen damast (1). Boven de deuren bevonden zich schilderstukken, waarop vier vrouwenfiguren die de kardinale deugden voorstelden. Het beschilderde plafond, toegeschreven aan Gerard de Lairesse (1641-1711), dateert van 1686 en is altijd in het zicht gebleven. In de beschildering zijn de vier elementen aarde, water, lucht en vuur verbeeld, naar de Metamorfosen van Ovidius en de Aeneas van Virgilius. Voor de schoorsteen is Justitia afgebeeld, daartegenover Sapientia. Ook hier bleek de eiken kast van de stookplaats nog oorspronkelijk te zijn en was alleen de indeling van de boezem gewijzigd. Volgens Bolhuis (1705) waren voor de "bossen" van de schoorsteen enkele cupido's uitgesneden "soo kostelijck, dat niemand van ons oyt dergelijcks hadde gesien". Omstreeks 1807 werd een doorgang gemaakt naar de grote trap. In 1897 werd de schoorsteenmantel gerestaureerd

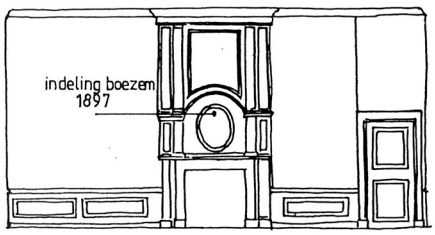

plattegrond

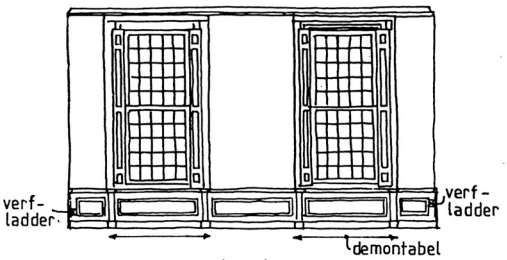
plafondschildering op eikendelen ±1690
in de hoeken de vier elementen

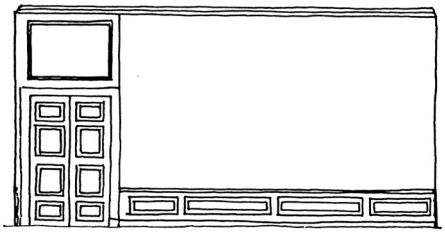
plafond

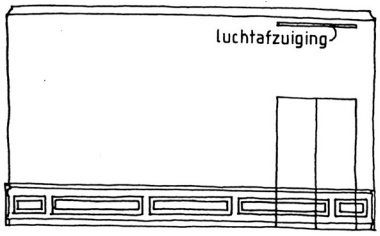
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 302-1. De zuidwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 302-2. De westwand in 1973.
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 302-3. De noordwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 302-4. De oostwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 302-5.
Het praalbed van Mary Stuart tegen de oostwand

en aangevuld door de Fa. Mutters te 's-Gravenhage. Het schoorsteenstuk werd in datzelfde jaar vervaardigd door Andries van den Berg.
Inrichting geheel afgestemd op de oorspronkelijke indeling. Het hemelbed werd in Engeland aangekocht, dateert uit ca. 1685 (herkomst: Nottingham House) en bevond zich sedert 1689 in Kensington Palace, Londen.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • De oude grenen delen werden opgeschuurd en voorzien van een veer.
Wanden • Eiken lambrisering met vrij gelegde oorspronkelijke marmerschildering. De profilering van de paneellijsten is rijker uitgevoerd dan in de antichambre (ruimte 301). De kleuren zijn donkerder gehouden: roodbruine marmering van de stijlen en bossingen,

Afb. 302-6.
De schouwpartij tegen de noordwand

grijze tinten voor de lijsten de paneelspiegels. De afdeklijst van de lambrisering is nieuw. Het vrij leggen werd uitgevoerd door E.Jetter. De inventaris uit 1713 vermeldde "ses stucken bruin en groen damast met witte en groene pluyse franjes". De huidige bespanning is opnieuw geweven door de damastweverij Jean Rose te Tours (Fr) naar een patroonontwerp van Marot. De afwisselend aangebrachte bruine en groene stroken damast zijn voorzien van goudgele dessins.

Deuren • De oorspronkelijke beschildering van de uit 1686 dateerende deuren werd vrij gelegd, waarbij de panelen beschilderd bleken te zijn met vergulde ranken en ornamenten. De deuren vielen op door hun aparte kleurstelling, die echter bij plaatsing van de deuren zeer goed bleek te passen bij de kleuren van de betimmering en de damasten bespanning. Kleuren: bruine stijlen, vergulde lijsten,

Afb. 302-7. Detail van het geschilderde plafond bij de schouwpartij

grijsgroene bossing en paarse spiegels met ornamentschilderingen in verguldwerk.

Deurkozijnen • Gesneden lijsten van bruin geschilderd eikenloof, met vergulde eikels, linten en oranjebloesem.

Boven de deur aan de zuidwand een vrij hangend schilderstuk; een allegorische voorstelling van Justitia (omgeving Gerard de Lairesse).

Vensters • Twee roedenramen als in ruimte 201, kleur wit. De bruine blinden zijn voorzien van groenbruine bossingen en paarse spiegels. (indeling 1-4-4-1).

Hang- en sluitwerk • Achttiende-eeuwse messing sloten en deurknoppen.

Stookplaats • In de verzameling van het Koninklijk Huisarchief werd een foto aangetroffen van de "Roode Salon", die van voor 1897 dateert. De schoorsteenmantel is afgebeeld zonder snijwerk en zonder een spiegel in het voorvlak van de boezem.

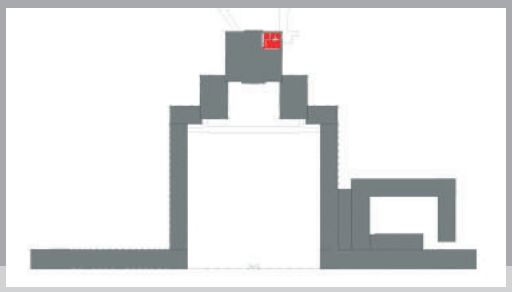
Hieruit blijkt dat de omkasting en de marmeren mantel oorspronkelijk moeten zijn, al valt op dat mantelstijlen bij de restauratie in 1897 links en rechts zijn verwisseld. In 1897 werd de betimmering aangevuld en gerestaureerd door de Fa. Mutters te 's-Gravenhage, waarbij een spiegel en ornamenten 'in de trant van Marot' werden aangebracht, naar ontwerp van architect Van Nieukerken. De schoorsteen herkreeg hierbij de driedeling van mantel, spiegelveld en schoorsteenstuk. Het schilderstuk van Andries van der Berg is geïnspireerd op een gravure van Marot.

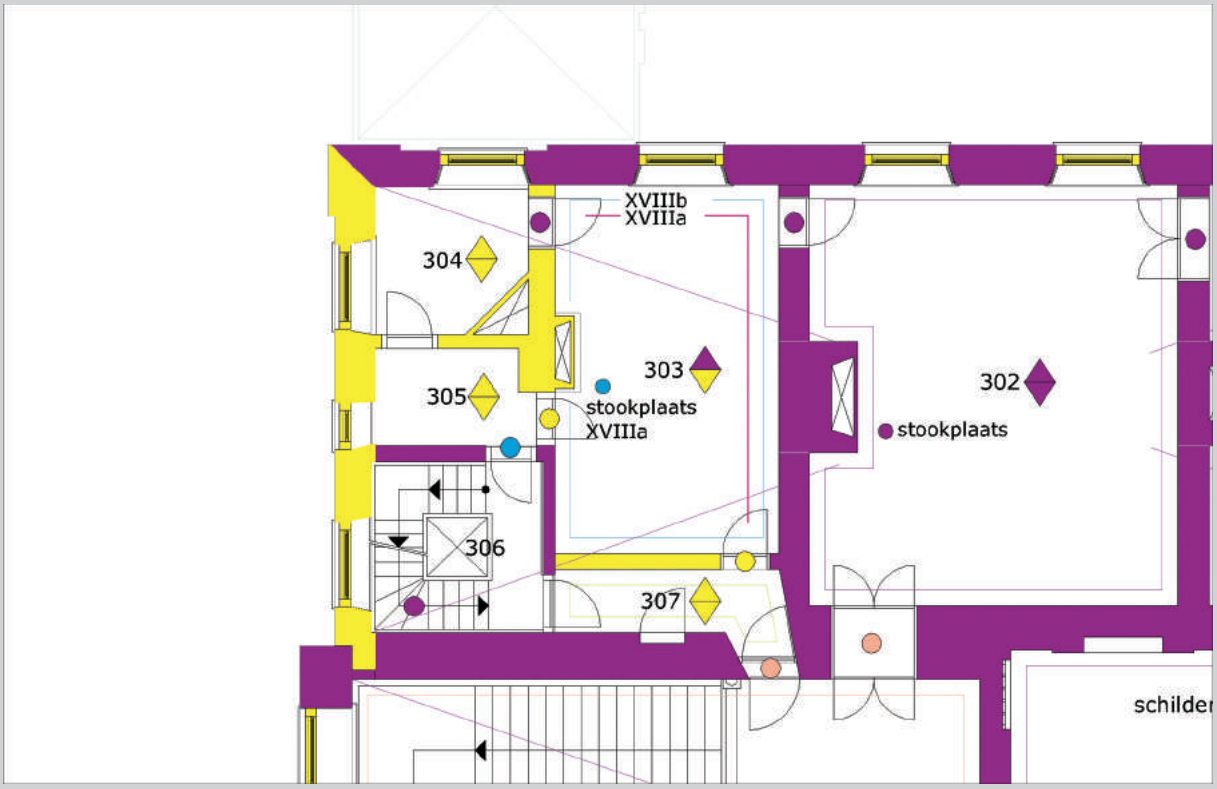

Afb. 302-8.
Een van de hoekornamenten van het geschilderde plafond

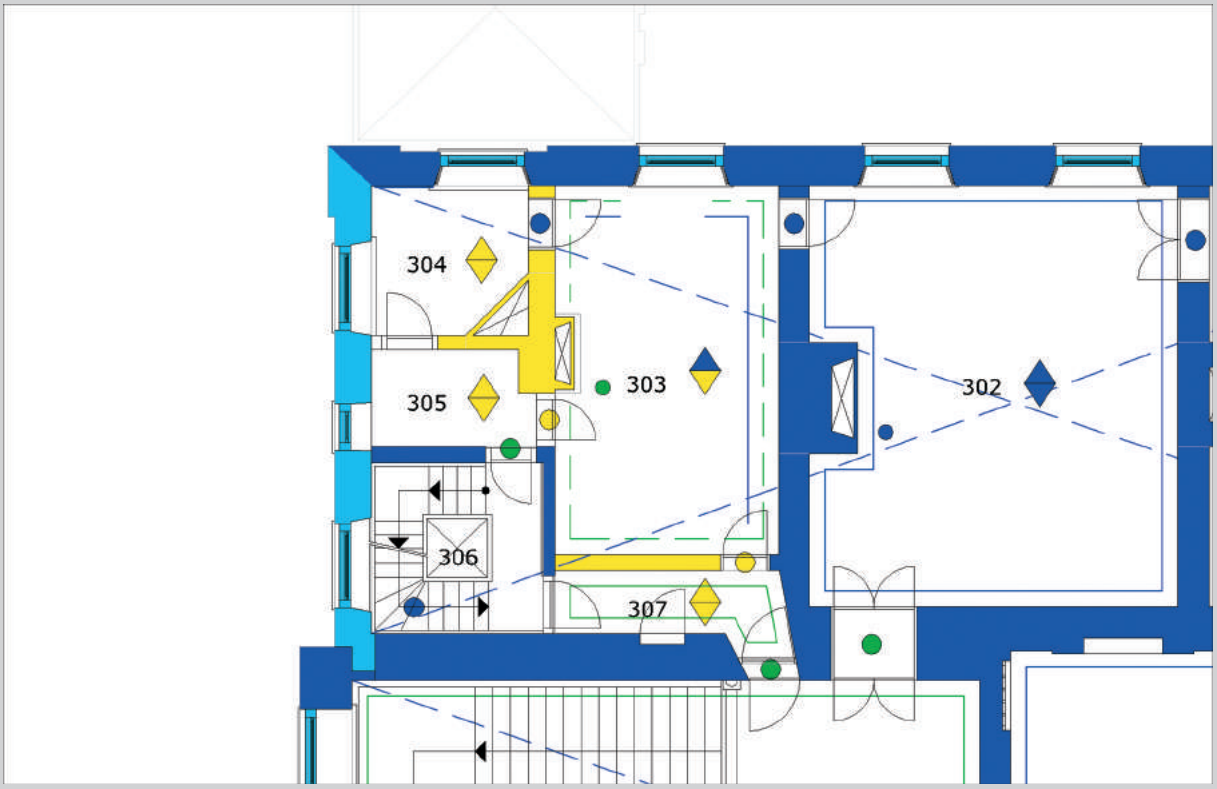
Bij de restauratie werd geen marmerwerk op de betimmering aangetroffen. Het huidige marmerwerk is door verricht door E. Jetter, naar het voorbeeld van de mantel en het marmerwerk van de kroonlijst. De kleurverschillen van de twee onderdelen zijn vloeiend verwerkt. Marmeren mantel in rood, zwart en wit. De achterwand boven het trapeziumvormige grondvlak is van geroet pleisterwerk, waarvoor een haardplaat is geplaatst met het Stuart wapen.
De lijsten, de spiegel, het schilderstuk en de voluten dateren allen van 1897. De zijwanden en een gedeelte van de voorkant bestaat uit vlakke panelen. De kooflijst correspondeert met de bovenste helft van de kroonlijst, waarop marmerschilderwerk werd aangetroffen.
Plafond • Beschilderde eiken delen, O-W aangebracht. De schildering wordt toegeschreven aan G. de Lairesse (1641-1711) en is altijd zichtbaar geweest.
In de ZW-hoek wordt de aarde verbeeld door Hercules en Antaeus. In de ZO-hoek wordt het water weergegeven door Neptunus die de golven kalmeert. In de NW-hoek is de lucht uitgebeeld door de windgod Boreas, die Orithyia ontvoert en in de NO-hoek bevindt zich het vuur, weergegeven door Venus in de smidse van Vulcanus. Voor de schoorsteen is Justitia geschilderd, daartegenover Sapientia. Het plafond is voor de laatste restauratie een aantal malen gevernist, gerepareerd en geretoucheerd. De retouches waren op sommige plaatsen niet te verwijderen zonder het origineel te beschadigen. Na het schoonmaken kwamen lichte en heldere kleuren te voorschijn, maar de retouches bleven donker, doordat deze waren aangepast aan vergeelde en vervuilde kleuren. De donkere retouches werden

Ruimte 303-307

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

met lichte en heldere kleuren opnieuw geretoucheerd, zodat een ogenschijnlijk egaal plafond ontstond.[6]
Tijdens de restauratie trad vochtschade op, in de vorm van blazen op het schilderwerk. De losse delen werden met warme hars-was tegen de plafonddelen geplakt en de beschadigingen met krijt-plamuur aangeheeld. De retouches werden uitgevoerd met magere hars-olieverf.
Verlichting • Verguld bronzen kroon met acht kaarslampen (Parijs ca. 1910), naar model van ca. 1690. Aan de westwand twee Engelse wandarmen van verzilverd messing, XVIId.

Ruimte 303: Kleerkamer koningin Mary
(Vis, II, 98)

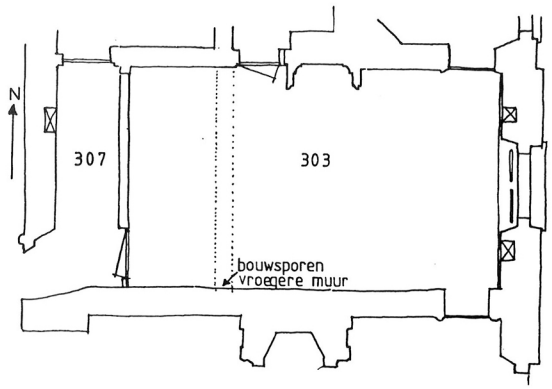
Restauratie-/revisietekeningen Wanden: 0-234, W-259, W-259a
Schouw: 0-206, W-259b

Benaming

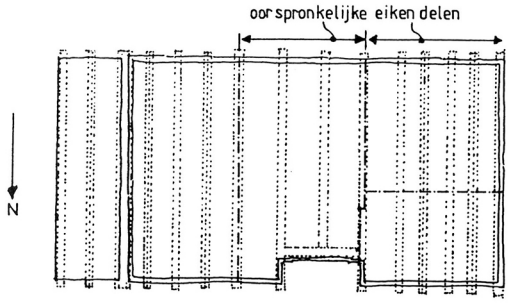
1702	Kleerkamer H.M.
1767	Garderobe van mevrouw de prinses van Weilburg
1807	Chambre à coucher
1817	Slaapkamer van de prinses van Oranje
1893	Slaapkamer
1960	Slaapkamer Pruisisch Kwartier

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
In het eerste bouwstadium werd het linker gedeelte in beslaggenomen door het diensttrappenhuis en bestond de kleerkamer uit een bijna vierkante ruimte. De kamer stond in verbinding met de slaapkamer, het kabinet, het boekenkabinet en de garderobe. Volgens de inventaris van 1713 waren hier talloze porseleinen potjes en kopjes op geplaatst. Boven de schoorsteen en de twee deuren bevonden zich schilderstukken, onder andere bloemstukken door Lottin. Het op doek beschilderde plafond bevond zich in 1713 bij de schilder Duvall in 's-Gravenhage.
Na het verplaatsen van de trap (tussen 1730-1767) ontstond de huidige omvang. Hierbij zal de stookplaats naar het westen zijn verplaatst, om opnieuw een centrale plaats in te nemen. Na de samenvoeging van de bibliotheek en het kabinet in de negentiende eeuw verdween de deur aan de linkerkant van de schoorsteen, doch kwam weer terug bij de uitbreiding in 1894. Gelijktijdig verviel de deur naar de gang (307) en werd een nieuwe deur aangebracht naar vertrek 304/305.
In het pleisterwerk van de zuidwand werd bij de ontmanteling de vroegere scheiding zichtbaar tussen de kleerkamer en het diensttrappenhuis. Ook werden sporen aangetroffen van de vroegere trap.

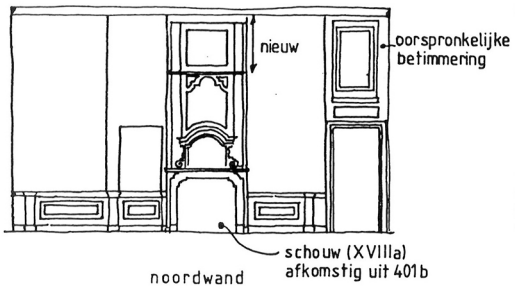
6 Volgens mededeling E. Jetter aan L. Vis.

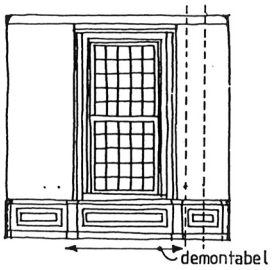
plattegrond

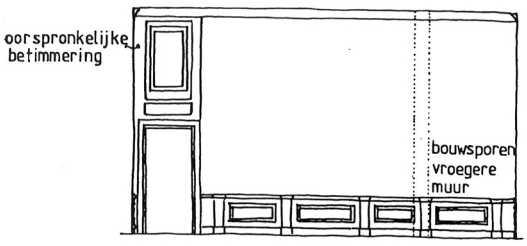
plafond

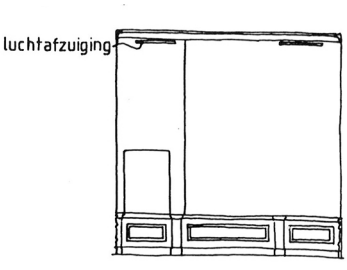
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 303-1. De zuidwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, O-W gelegd.

Wanden • Eiken lambrisering met opgelegde panelen, vermoedelijk aangebracht na de vergroting van het vertrek (XVIIIb). Boven de deuren van de noord- en zuidwand kwam de oorspronkelijke betimmering achter de wandbekleding te voorschijn, geschilderd in Berlijns blauw. (1) Deze kleur vormde de grondslag voor het kleurenschema van dit vertrek.

De wanden aan de zuid- en westwand zijn behangen met Noord-Nederlandse gobelins van wol en zijde. De gobelins waren indertijd aangekocht door Koningin Emma (1857-1934) en stellen scenes uit het leven van Cleopatra voor. Aan de noord- en oostwand een loshangende bekleding van groen en blauw damast.

Deuren • Oorspronkelijke paneeldeuren in de noord- en zuidwand; de kozijnen zijn voorzien van architraaflijsten. De deur naar het boekenkabinet (305) en de gang (307) zijn nieuw. De schilderstukken boven de deuren werden gerestaureerd door E. Jetter.

Vensters • Als in ruimte 201. De vier blinden zijn egaal geschilderd in hemelblauwe kleuren, naar de gevonden kleuren van de dessus de portes. Indeling: 1-4-4-1.

Hang- en sluitwerk • Achttiende-eeuwse messing knoppen en deursloten.

Afb. 303-1. De oostwand in 1973

(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 303-3. De westwand in 1973

(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 303-4. De schouwpartij, oorspronkelijk afkomstig uit ruimte 401b. De grotere verdiepingshoogte maakte de verhoging van de boezem noodzakelijk

Stookplaats • Mantel en boezem in late Lodewijk XIV-stijl, afkomstig uit vertrek 411. Daarvoor was deze stookplaats uit een ander huis afkomstig.
Geprofileerde bruin-marmeren mantel met ingezwenkte ronde hoeken. (Napoleon fleuri ?) Voor het trapeziumvormige grondvlak ligt een marmeren plaat (38x142 cm). Het rugvlak is van geroet pleisterwerk, waar tegen een haardplaat is opgesteld met beeltenis van Willem III (kopie van het zeventiende-eeuws origineel).
In de risaliete middenpartij boven de eiken deklijst bevindt zich een spiegel met gebogen kroonlijst, die wordt geflankeerd door vergulde voluten, versierd met acanthusbladen. Daarboven een bloemstil-

Afb. 303-5. Overzicht van het vertrek naar het zuiden

leven in geprofileerde lijst, waarvan de onderzijde aansluit op de gebogen vorm van de spiegellijst. De bovenhoeken zijn gevuld met verguld ornamentwerk.
Ten gevolge van de grotere verdiepingshoogte is de kast aan de bovenzijde aangeheeld, aan de voorzijde gevuld met een vlak paneel in geprofileerde lijst. De gekorniste kroonlijst is gelijk aan de kooflijst van het plafond. Kleuren: hemelsblauw.
Plafond • Wit geschilderde houten delen (XXd) waaronder de oorspronkelijke eiken delen, die ongeschilderd waren (XVIId), als ondergrond voor het in de inventaris 1713 genoemde doek. Nieuwe geprofileerde kooflijst.
Het stucplafond van vóór de restauratie was aangebracht onder de oorspronkelijke eiken delen. Ook in het plafond was de scheiding van de vroegere indeling van kleerkamer en trappenhuis te zien.
Verlichting • Glazen kroon met acht kaarslampen.

Afb. 304-1. De badkamer in de uitbouw van 1894 ter plaatse van het huidige kabinet en de bibliotheek in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

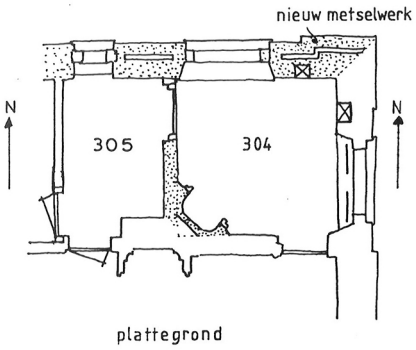
Ruimte 304: Kabinet van koningin Mary
(Vis, II, 101)

Restauratie-/revisietekeningen *Wanden: W-260*
Schouw: 0-220

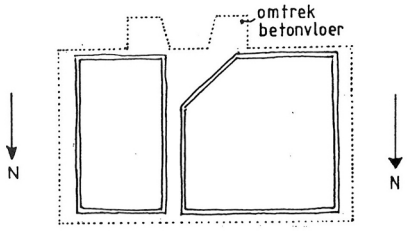
Benaming

1702	Cabinet van Haer Koninckliijke Majesteyt
1767	Cabinet
1807	Cabinet
1817	Cabinette
1893	Garderobe (met ruimte 305)
1960	Badkamer

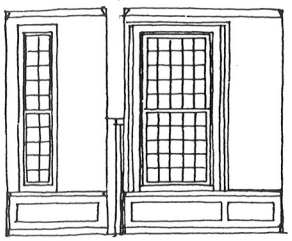
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De huidige toestand van het kabinet is een reconstructie naar de tekening van Schonk (1767) en de inventaris van 1713. De wanden waren behangen met groen en rood damast. Boven de schoorsteen en de deur naar de kleerkamer bevonden zich schilderstukken. De bibliotheek werd in de loop van de negentiende eeuw met dit vertrek samengevoegd. Bij de uitbreiding van 1894 werd een gedeelte van vertrek 305 weer afgescheiden, waardoor een smalle gang ontstond, dat naar de bediendekamer leidde. Tevens werd een doorgang gemaakt naar een toiletruimte.

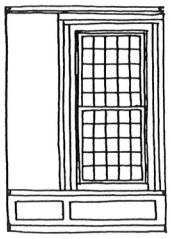
plattegrond

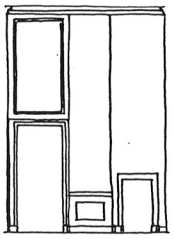

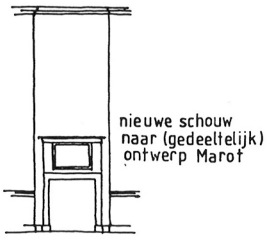
plafond

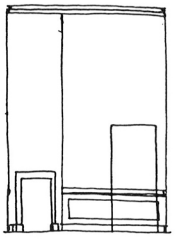
noordwand

oostwand

zuidwand

schouw

westwand

Afb. 304-2. De west- en noordwand met een venster dat uitziet op de tuin

De gehele betimmering en bekleding is vervaardigd bij de restauratie. Het venster aan de oostzijde was nog voorzien van de oorspronkelijke blinden.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Blanke grenen delen van wisselende breedte, N-Z gelegd.
Wanden • Gemarmerde eiken lambrisering met opgelegde panelen. De kleurstelling is gelijk aan de op een der luiken aan de oostzijde aangetroffen oorspronkelijke verflaag. Kleuren: stijlen lichtgrijs, plint en lijsten grijs, bossingen roze, spiegel groen.
Aan de wanden rood en groen damast in verticale banen, opnieuw geweven naar ontwerp van Marot. Deur zuidwand: paneeldeur, egaal geschilderd; het deurkozijn is grijs gemarmerd. De deur naar ruimte 305 is nieuw.
Vensters • Als in ruimte 201, vier blinden aan de oostwand, indeling 1-4-4-1, kleuren: stijlen grijs, bossing roze, spiegels groen.

Afb. 305-1.
De voorruimte van het kabinetje gezien naar het noorden in 2014

Stookplaats • Voor de stookplaats werd een eenvoudige hoekschouw gezocht naar ontwerp van Marot, voorzien van de karakteristieke kenmerken, maar zonder te overdadige versieringen. Uiteindelijk werd de hoekschouw nieuw gemaakt, volgens een voorbeeld van een gravure van Marot en een hoekschouw uit een soortgelijk kabinet in het Ham House (Engeland).
De rechthoekige geprofileerde mantel is van roodbruin marmer (rouge-griotte). Voor het trapeziumvormige grondvlak ligt een rechthoekige marmeren plaat. Tegen het zwarte rugvlak staat een gietijzeren haardplaat. De spiegel in vergulde lijst wordt aan weerszijden geflankeerd door zilveren wandappliqués met een kaars lamp. De gekorniste kroonlijst boven de spiegel bestaat aan de onderzijde uit een gesneden lijst van bladgoudvergulde acanthusbladen, waarop porselein is uitgestald.
Het schoorsteenstuk verbeeldt de offerande van Abraham, naar het oorspronkelijke stuk dat hier volgens de inventaris uit 1713 heeft gehangen.
De kooflijst is gelijk aan de plafondlijst.
Plafond • Grenen delen, grijs gemarmerd, met wit geschilderd middenperk, afgescheiden door een eenvoudige geprofileerde lijst.
Verlichting • Twee zilveren wand-appliqués naast de schoorsteenspiegel (ca. 1690).

Ruimte 305: Bibliotheek van koningin Mary
(Vis, II, 103)

Benaming	1702	Boekencabinet van H.M.
	1767	Tweede cabinet
	1807	Garderobe
	1817	Garderobe
	1893	Garderobe (met ruimte 304)
	1960	Gangetje van 306 naar bediendenkamer

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Dit vertrekje was bekend als boekenkabinet in de inventaris van 1713. In 1807 werd een deuromlijsting vernieuwd en in 1878 werd het samengevoegd met het hoekkabinet. Bij de uitbouw van de achtergevel in 1894 wordt 30S een gangetje van het diensttrappenhuis (ruimte 306) naar de nieuwgebouwde bediendenkamer.
Via een nieuwe deur staat de bibliotheek nu in verbinding met de 'cleerkamer' (ruimte 303). Het gehele interieur kwam tot stand bij de laatste restauratie.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • Nieuwe grenen delen, N-Z gelegd.
Wanden • Eiken lambrisering met opgelegde panelen. Kleuren: stijlen lichtgrijs, plint en lijsten grijs, bossingen geel, spiegels groen. Daarboven een bekleding van groen damast met goudkleurige dessins.
Deuren • De paneeldeur naar het diensttrappenhuis (ruimte 306) is bestaand en voorzien van een gladde architraaflijst.
Vensters • Smal schuifvenster zonder blinden. Ruitindeling 2x(5+5). Hang en sluitwerk Houten knoppen.
Plafond • Gemarmerde grenen delen met grijs middenperk en witte perklijst.
Verlichting • Centrale lantaarn als in de vestibule, nieuw gemaakt.

Ruimte 307: Gang
(Vis, II, 103)

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Dit gangetje kwam in 1878 te vervallen, toen het kabinet (304) en het boekenkabinet (305) tot één vertrek werden samengevoegd. De slaapkamer (303) werd hierdoor vergroot met deze ruimte. Bij de uitbreiding aan de achterzijde in 1894 werd de doorloop weer hersteld, echter zonder de vroegere doorgang naar ruimte 303.

Afb. 307-1.
De verbindingsgang tussen het hoofdtrappenhuis 309 en het secundaire trappenhuis 206

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, O-W gelegd.
Wanden • Wit pleisterwerk met grenen plint.
Deuren • Oostdeur: Grijs geschilderde deur met twee panelen in houten kozijn met gietijzeren deurknop. Westdeur: Grijze paneeldeur met kozijn voorzien van architraaflijst. Messing deurknop.
Plafond • Wit pleisterwerk. De plafondlijst is voorzien van gordijnhangers.
Verlichting • Bolvormig lichtarmatuur met een lamp aan een ketting.

Ruimte 308/309: De grote trap

(Vis, II, 105)

Benaming	1817	Trap
	1960	Statietrap

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

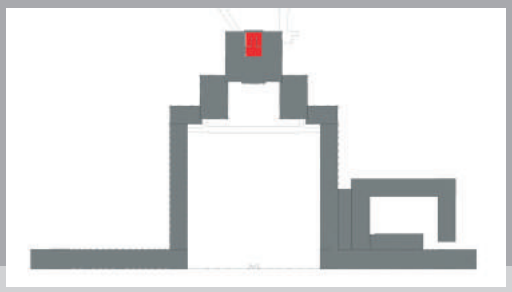
Het monumentale trappenhuis is een voorbeeld van de voortgaande ontwikkeling van de trappenhuizen die in de zeventiende eeuw bij paleizen en belangrijke huizen werd toegepast. De compositie van een centraal gelegen trappenhuis, waar twee opgangen tot het eerste - en een enkele trap tot het tweede bordes voeren, werd in de Nederlanden voor het eerst omstreeks 1633 toegepast in het Huis Ter Nieuwburg te Rijswijk. Spoedig volgden het huis van Constan-

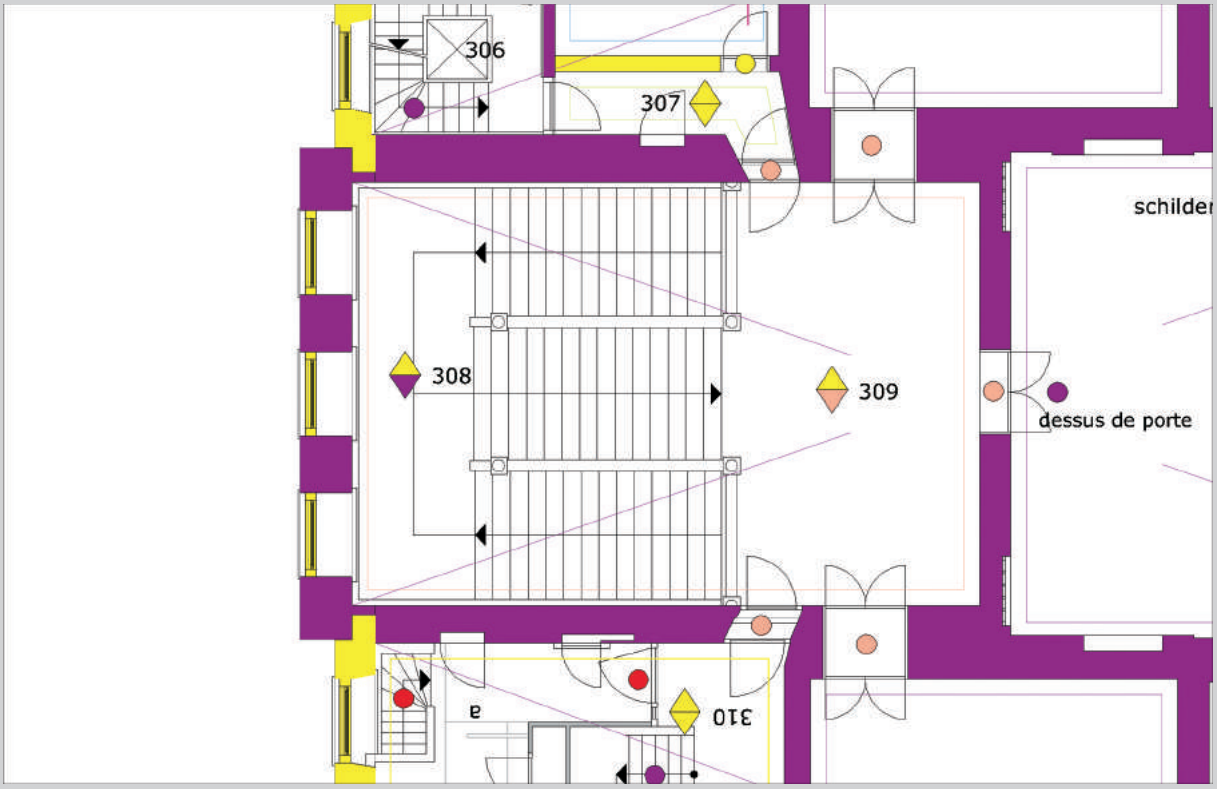

Afb. 308-1. Het trappenhuis door Daniel Marot uit *Nouveaux livres de pintures de salles et d'escaliers*, nr. 44

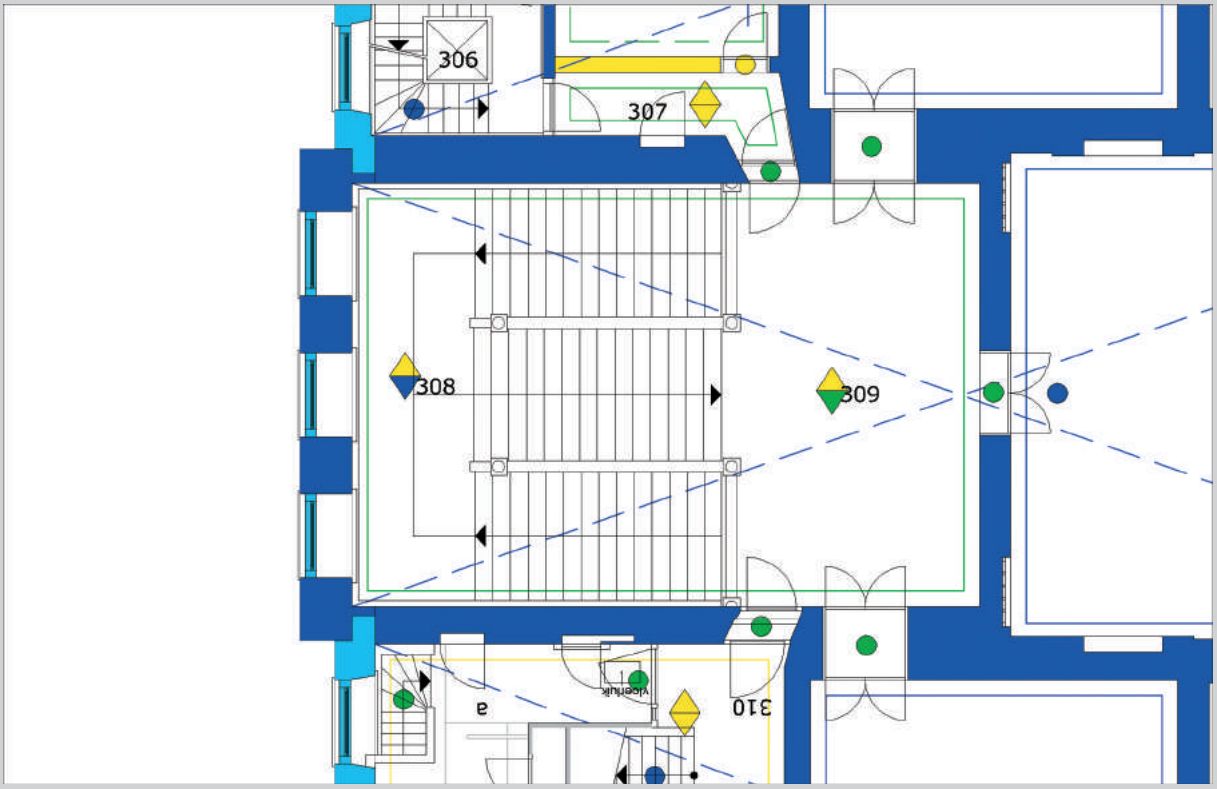
tijn Huygens (1634-1636) en het Mauritshuis (1634-1644), beiden in 's-Gravenhage. De vernieuwingen op architectonisch gebied vonden dus vooral in de kring rond de stadhouder Frederik Hendrik plaats. Later volgde het kasteel Amerongen(1674).
Op Het Loo is sprake van de eindfase van deze ontwikkeling. De beleving van het binnentreden van het huis is bijzonder imposant, vooral omdat de ruimtelijke indeling zo goed bewaard is gebleven. Het culminerend effect van vestibule, trappenhuis en audiëntiezaal kan nog ten volle worden beleefd. Via het zachte licht van de vestibule bereikt men het donkere portaal voor de trap en pas bij het bestijgen van de trap ervaart men langzaam de hoge ruimte. Het keerpunt op het eerste bordes nodigt uit om de ruimte op te nemen en een blik te werpen op de oosterse voorstellingen op de muur, die eerst nu door een gunstige lichtval kunnen worden bekeken. Enkele treden voor het bereiken van het tweede bordes staat men in het middelpunt van de trapzaal, recht onder de grote kroon. Vanuit dit punt heeft Marot zijn perspectief geprojecteerd en kan alles in de

Ruimte 308-309

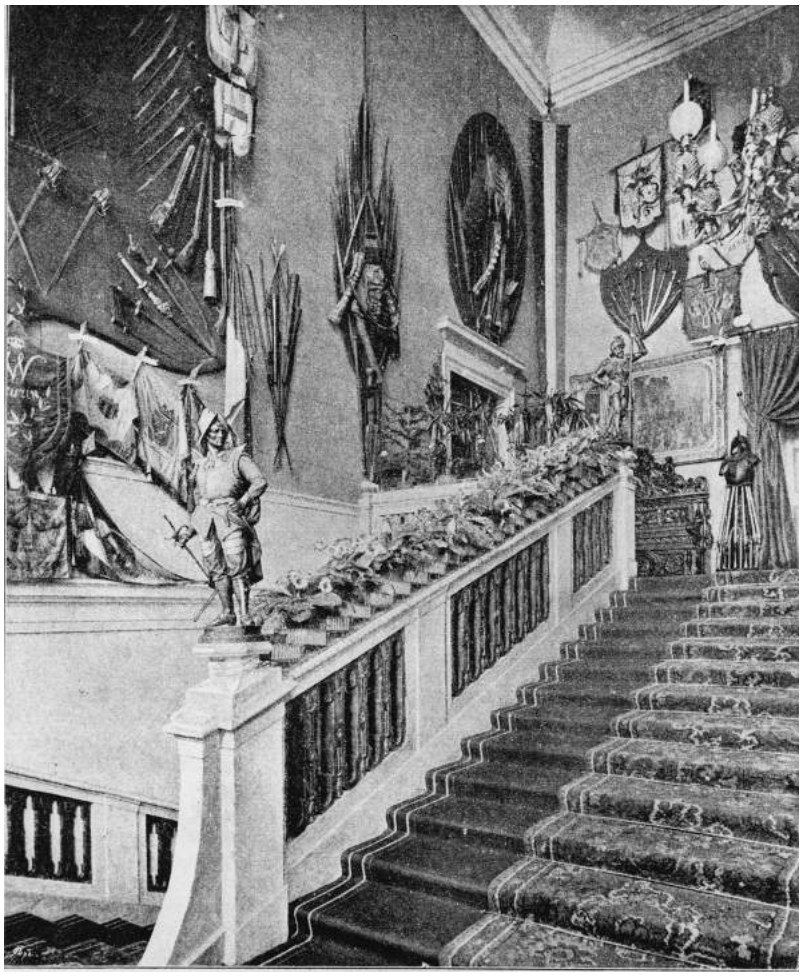

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

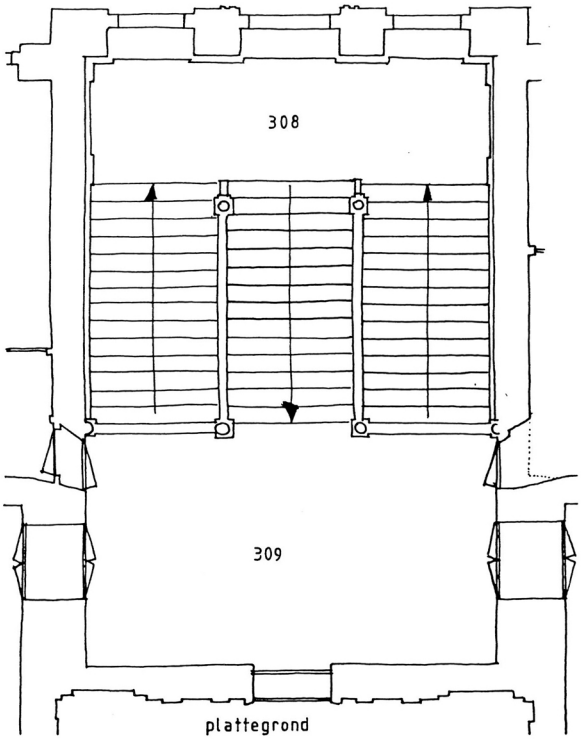
0 5 mtr

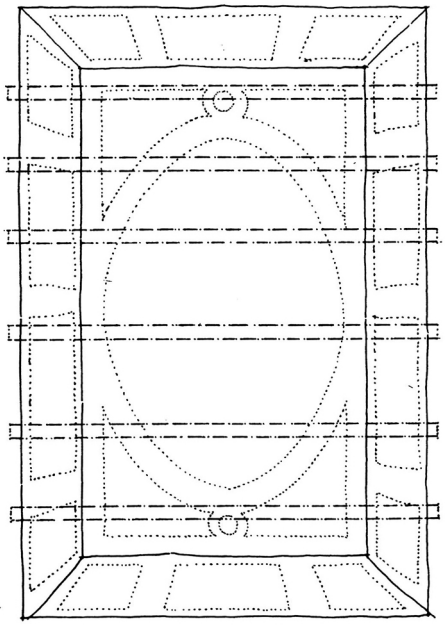
Afb. 308-2. De trapzaal in 1895 met vele sabels, geweren en speren aan de wanden.
Foto in J. Margadant, *De aarde en haar volken* (Zwolle 1895)

juiste proporties worden bekeken. De dieptewerking is zeer overtuigend en het valt moeilijk waar te nemen dat de wanden geheel vlak zijn. De vestibule, trappenhuis en audiëntiezaal zijn bij de restauratie zo ingericht, dat de oorspronkelijke beleving weer kan worden ervaren, al is dit voor de 'gewone bezoeker' volgens de huidige route niet mogelijk.
Volgens Ozinga was in het trappenhuis de Franse invloed het meest grijpbaar en had de barokke beschildering deze zaal van 'een nieuwe geest bezield'.[7] Al eerder is geconstateerd dat Marot vermoedelijk weinig invloed heeft gehad op het ontwerp en de indeling van het corps de logis en dat de vlakke wanden voor Marot waarschijnlijk een bestaand gegeven waren. In het hoge trappenhuis met het gelijkmatige binnenvallende licht uit het noorden bracht Marot een schijnarchitectuur aan van een koepelvormig dak met een ovalen opening, Gedragen door een rechthoekige zuilengang. Tussen de zuilen is een wijds heuvellandschap geschilderd met op de voorgrond enkele kleurrijke oosterse figuren.

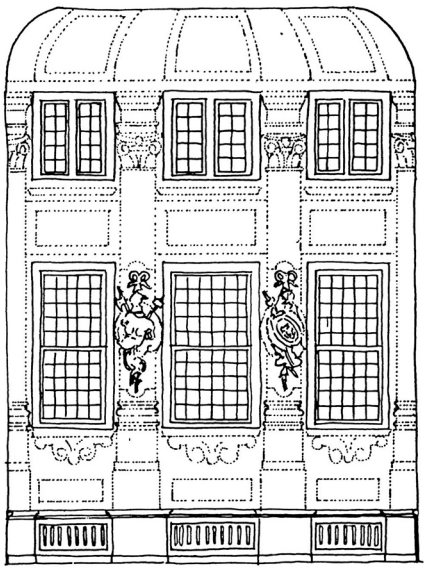
7 Volgens Ozinga hebben delen van Versailles de inspiratie gevormd voor de schilderingen op Het Loo, maar terwijl te Versailles de fantasiearchitectuur domineerde, trad op Het Loo daarentegen het landschap op de voorgrond, wat mede typerend is voor de geringer architectonische pracht van het Nederlandse trappenhuis. Ozinga, 1938, 63-64

plattegrond

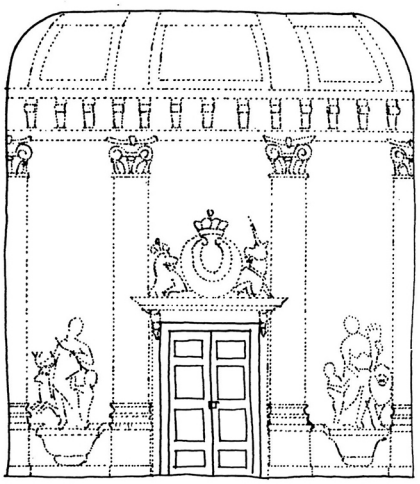

plafond

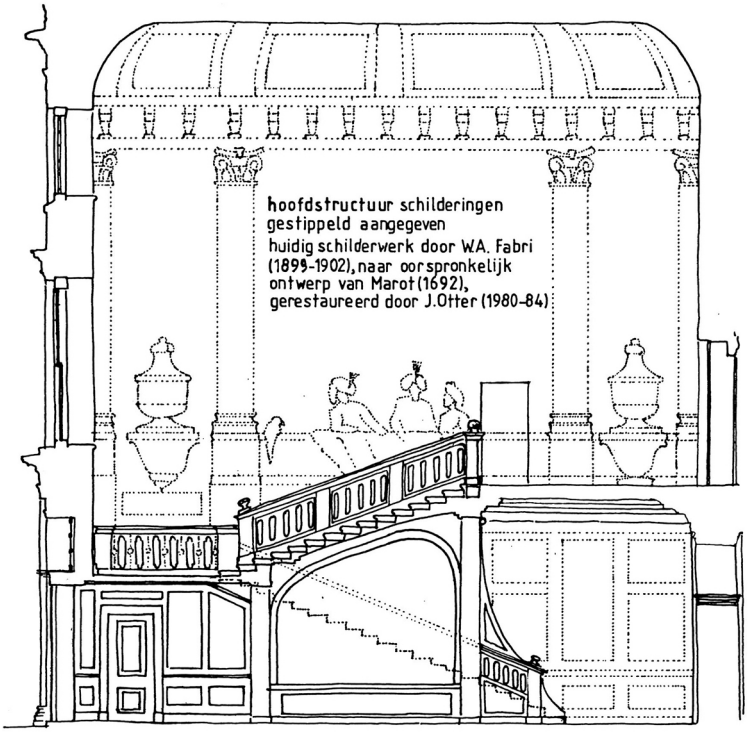

balustrade oorspr. voorzien van marmerschilderwerk en met bladgoud vergulde ornamenten

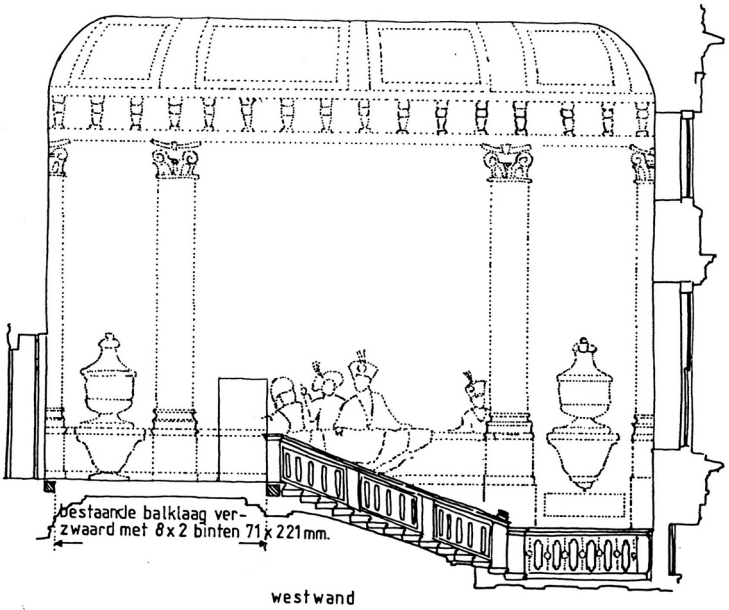
noordwand

zuidwand

oostwand

westwand

Afb. 308-3. De trapzaal met op de achtergrond de westwand omstreeks 1918
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

De dagboeknotities van Constantijn Huygens jr. tonen aan dat het ontwerp in 1692 was voltooid, en dat de schilderingen een jaar later gereed waren gekomen.[8] Robert Duval (1649-1732) vervaardigde de oorspronkelijke schilderingen, welke direct op de kalk waren aangebracht. Deze fresco-schilderingenzijn in Holland weinig bestand tegen het koude en vochtige klimaat en het zal veel moeite hebben gekost de schilderingen enigszins goed te houden. Bekend is dat de schildering in 1728 werd schoongemaakt en waarschijnlijk ook bijgewerkt.[9] In 1807 ontkwam het trappenhuis niet aan de vernieuwingen en werd een stellage geplaatst om alles over te schilderen. In 1810 werden de muren gemarmerd en verguld. Het bovenste gedeelte werd in 1818 gewit en in 1850 werden de muren langs de trappen opnieuw geschilderd. In 1874 ging men over tot het beplakken van de muren met marmerpapier. De vroegste foto' s (eind negen-

8 Constantijn Huygens, de zoon, "Journaal october 1688 tot 2 september 1696"; uitgegeven door het Historisch Genootschap, 1877, Nieuwe reeks XXV, deel 11.

9 Aan B. Bouchus, schilder, wegens het schoonmaken, uythaelen, stoppen, oplikken en overschilderen van het beschaedigde bezyden en boven de twee keldeertrappen, alsmede van de Capitale trappen nevens desselfs coepel op 't Loo 360, - gulden." ARA, N.D. 6362.

Afb. 308-4. De trapzaal met op de achtergrond de oostwand omstreeks 1918
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL)

tiende eeuw) laten een overvolle inrichting zien, met vele zwaarden en lansen aan de muur. De muren langs de trappen zijn wit of grijs geschilderd, terwijl deze ter hoogte van de hoofdverdieping boven de lambrisering een blokverband is aangebracht.
In 1888 werden sporen van de zeventiende-eeuwse beschildering ontdekt en ontstond het plan deze terug te brengen. Eerst in april 1899 begon de Rotterdamse kunstschilder W.A. Fabri (1853-1925) met het onderzoek naar de oorspronkelijke voorstellingen. Uit een bewaard gebleven notitie valt het volgende te lezen:
“Plafond was met papier beplakt. de muren waren zandsteen geschilderd, ruim 3 maanden zijn besteed om met zekerheid te constateren wat het geweest was. Muur en plafond afgeschrapt enz. om het vage oude schilderwerk te voorschijn te brengen en de beste details uit de muur te hakken om ze bij de uitvoering v/h werk te benutten voor getrouwe navolging van kleur en teekening en later als bewijs te dienen dat alles in de oorspronkelijke toestand was teruggebracht.

Afb. 308-5. De westwand vanaf het bovenbordes in 1974

(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 308-6. De zuidwand op het bovenbordes in 1974

(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Afb. 308-7. De noordwand op het bovenbordes in 1974
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

zomede werd toen een werktekening op 1/10 schaal van het gebouw in het geheel gemaakt.'[10]
Aan de hand van de gevonden fragmenten en een gravure van Marot maakte Fabri een nieuw ontwerp voor de schilderingen van de wanden en het plafond. Tussen de twee rijen vensters aan de noordwand werd een aantal jachtafbeeldingen aangebracht in dezelfde volgorde als in de drie frontons van de zuidgevel: In het midden een medaillon met beeltenis van Diana, aan de linkerkant wordt de zwijnenjacht gesymboliseerd en rechts de hertenjacht.
Aan weerszijden van de toegangsdeur naar de grote zaal zijn twee vrouwenfiguren afgebeeld voorstellende Diana (links) en Ceres, de godin van de oogst. In de koof van het trappenhuis zijn rondom veertien verschillende schilderingen te zien, waar kindergroepen,

10 W.A. Fabri, notitie 1899, KHA. De beschildering werd uitgevoerd door H.G. Luitwieler, K. Hoogendag en A. Albers. Van de werkzaamheden maakte Fabri een omschrijving, die hier in z'n geheel wordt opgenomen: *'omschrijving betreffende de beschildering, en na te noemen herstellingen en veranderingen, aan de Zoldering en Wanden van het groot Trappenhuis in het Koninklijk Lustslot Het Loo.'* W.A. Fabri, 1900, KHA.

Afb. 308-8. Detail met de oosterlingen op de oostwand

Afb. 308-9. Detail met de oosterlingen op de westwand

Afb. 308-10.
Het plafond van de trapzaal

dieren en vogels de verschillende soorten jacht, de visserij, de druivenoogst en de herfst verbeelden.[11]
Achtereenvolgens worden uitgebeeld: Noordwand Bijenteelt, druivenoogst en hoenderjacht. Oostwand: Zwijnenjacht, de verering van het edelwild, zwijnenjacht en valkerij. Zuidwand: Visvangst, bacchanaal en hertenjacht. Westwand: Eierzoeken, vier putti met een bok, wijnoogst, vruchtenoogst.
Op het bordes is aan de oostzijde de volgende tekst in de schildering opgenomen: 'In opdracht van HARE MAJESTEIT KONINGIN WILHELMINA geschilderd naar oorspronkelijke overblijfselen door W.A. Fabri. Anno 1900-1902'.
Op een der 'grauwtjes' schreef Fabri zijn naam met het jaartal 1902 en op de lijst boven een der kapitelen staat vermeld: 'Dit werk, een stuk van mijn leven, beveel ik in de zorg van mijn opvolger aan. W.A. Fabri'. Ook naast de bol van de balustrade heeft Fabri zijn naam geschreven.
Uit het verfonderzoek door Atelier J. Otter is komen vast te staan dat de schilderingen enkele keren zijn gevernist. Een bewijs hiervan wordt gegeven door de schilder R. Methorst, die op een der kozijnen schreef: 'het schilderwerk afgewassen en met olie opgewreven, 19-24 juni', zonder echter een jaartal te vermelden.

11 De grisailles zijn afgebeeld in P.Jessen, ''Das Ornamentwerk des Daniël Marot", Berlijn 1892. zie ook L.R.M. van Everdingen-Meijer, "De allegorische jachtvoorstellingen in de zes tympanen en het trappenhuis, Het Loo van Paleis tot museum, deel 6, dec. 1980.

Afb. 308-11.
De toegang naar de audiëntiezaal vanaf het bovenbordes met gesloten deuren

Afb. 308-12.
De toegang naar de audiëntiezaal vanaf het bovenbordes met geopende deuren

Bouwkundige beschrijving

De hoofdtrap voert vanuit de achtervestibule met twee stijgpunten langs de wanden naar het eerste bordes, vanwaar een trap in de as het tweede bordes bereikt. De treden zijn in eiken, het eerste bordes is van grenenhout. Het tweede bordes werd in 1900 vernieuwd en van eiken delen voorzien. De balusters van de trapleuning zijn gevat in een omlijsting en vertonen versieringen van bloemkelken met stelen en rozetten. De winding van de balusters is in die tijd in Frankrijk zeer gebruikelijk. Bovenop de hoofdbalusters bevinden zich gedrukte bollen, die aan de onderzijde met bladeren zijn versierd. Aan de muurzijde zijn de bollen gehalveerd. De zijkanten van de zwikken zijn versierd met granaatappels en bladdecoraties. De guirlandes en de bollen werden bij de restauratie van 1900 opnieuw aangebracht naar het voorbeeld van de gravure van Marot.
Bij de laatste restauratie zijn de kleuren teruggebracht naar de kleurstelling van Fabri. De openingen ten behoeve van de centrale verwarming achter de balusters aan de noordzijde zijn bij de restauratie gebruikt voor de nieuwe luchtbehandelingsinstallatie.
De schilderingen op doek bevonden zich voor de restauratie in een slechte staat, die door de werkzaamheden aan de bovenliggende verdieping en de kap nog verslechterde. Door lekkage waren vele vochtstrepen op de beschildering zichtbaar. om verdere beschadigingen te voorkomen werd van 1977 tot 1980 het trappenhuis van de buitenlucht afgesloten, onder andere door 10 cm dik tempex in de raamnissen te plaatsen. De deuropeningen, waar de deuren waren uitgenomen, waren afgesloten met verzwaard plastic. Het benedenbordes, waar de vloer was uitgenomen, was eveneens met plastic afgescheiden van de benedenhal. Deze maatregelen hadden echter een averechts effect. Het gevolg was dat de luchtbeweging in de ruimte zeer gering werd en de relatieve vochtigheid na enige tijd 90-98% bedroeg. Door de isolatie bleek de temperatuur in het trappenhuis gemiddeld lager te liggen dan de buitentemperatuur.
Door vergelijking van waarnemingen van Atelier J. Otter bleek dat tussen 1979 en 1980 de schimmelvelden op de schilderingen 400-500% groter waren geworden. Om verder verval te voorkomen zijn daarna spoedig maatregelen genomen.
De beschadigingen van het schilderwerk bestond voornamelijk uit losgeraakt pleisterwerk, gebladderde verf en schimmelvorming.[12] Otter stelde voor de temperatuur in de omliggende ruimten te verhogen, waardoor vochttransport naar buiten toe zou ontstaan. Gelijktijdig zou het trappenhuis in mindere mate kunnen worden verwarmd, totdat een vochtigheid zou zijn bereikt van 50-60%. Het verwarmen van het trappenhuis alleen zou funest zijn. De tempexplaten werden verwijderd, waarna proeven konden starten op welke wijze de beschildering kon worden hersteld. Het betrof in hoofdzaak het vastzetten van de losse verfdelen en het bestrijden van de schimmel. Na vele proefnemingen werd de oplossing gevonden in de toepassing van Buthyl-Metacrylate, opgelost in aceton. (verhouding: 5-10%~ 90-95%) De bestrijding van de schimmel was een scheikun-

12 J. Otter, " Rapport onderzoek trappenhuis Paleis 't Loo Apeldoorn, februari 1980.

dig probleem en kon pas goed ter hand worden genomen als de relatieve vochtigheid tot beneden de 70% zou zijn gezakt.
Alweer na veel proeven bleek het middel propylparabeen het meest geschikt, dat in geringe hoeveelheden aan het oplosmiddel werd toegevoegd.[13]
Hierna eiste het afnemen van de dikke laag vernis zeer veel tijd. Niet op alle plaatsen is het oplossen geheel gelukt, daar anders beschadigingen het gevolg zouden zijn. De vernis was soms in de verflaag gedrongen, waardoor met het oplossen van de vernis ook de verflaag werd aangetast. Latere retouches waren gedaan in veel donkerder tonen, omdat deze waren afgestemd op een donkere schildering. In twijfelgevallen werd gekozen voor de onvolkomenheid. Tot slot werd het oppervlak zorgvuldig ingewreven met gerectificeerde terpentijn. In mei 1981 begon Atelier Otter met het herstel van het schilderwerk van het trappenhuis, waarbij het plafond het eerste werd aangevat. (zone I) De beschadigingen door schimmelvorming werden met een fijn penseel geretoucheerd en in juni kon het eerste deel worden gevernist. De wanden eisten meer zorg en tijd (zone II), vooral bij de ramen, waar het water langdurig langs de schildering was gedropen. Ook op de geschilderde kolommen moest de marmering intensief worden hersteld. De retouchering werd uitgevoerd in olieverf, waaraan de lijnolie grotendeels was onttrokken. Verdund met terpentijn werd de verf aangebracht en daarna met een halfmatte vernis bestreken.
De geschilderde lucht op de wanden vertoonde slijtvlakken, die met een arceertechniek werden bijgewerkt. Vervolgens werden enkele plekken geheel bijgewerkt, daar pas aangebrachte verf altijd iets nadonkerd, werd deze in een iets lichtere tint opgebracht.
Ook de vazen bij het raam aan de oost- en westwand werden flink bijgewerkt. In augustus 1981 werd het bovengedeelte van plafond en wanden voor de tweede keer gevernist. Hierna werd het gedeelte tussen de bordessen gerestaureerd. Door de positie van dit gedeelte op ooghoogte van de bezoekers diende de retouchering zeer zorgvuldig te geschieden. Ook hier werd gebruik gemaakt van 'magere' olieverf, verdund met terpentijn en later bestreken met halfmatte vernis. Door de gevolgde werkwijze is het mogelijk in de toekomst de vernis gemakkelijk met terpentijn te verwijderen en een nieuwe laag aan te brengen.

Vloer • Eerste bordes: Grenen delen op verstevigde balklaag. Tweede bordes: Eiken delen, donkerbruin gebeitst, 12,5-13 cm breed, in O-W richting gelegd.
Wanden • Lambrisering en vaste trapleuning met eiken balusters uit 1686 voorzien van een gedraaide winding en in een lijst gevat. Daar-

13 J. Otter, "verslag van de gedeeltelijke restauratie van het trappenhuis in Paleis 't Loo te Apeldoorn", 4 november 1980 en J. Otter, "Verslag retoucheren trappenhuis", 1981
J. Otter, "vochtigheidsgraad trappenhuis van 13-4-80 tot 18-11-80, behorend bij het restauratieverslag van het trappenhuis van 4 nov. 80".
J. Otter, "Onderzoek trap in ruimte 308/309", nov. 1981.
J. Otter, "Verslag retoucheren trappenhuis", 1981

Afb. 308-13. Detail van het deurslot van de toegangsdeur van de audiëntiezaal

boven de muurschildering op doek uit 1902 naar de oorspronkelijke beschildering.

Deuren • Dubbele eiken paneeldeur naar ruimte 300, vervaardigd in 1900, met gelijke panelen en lijsten als de daarachterliggende deur van de audiëntiezaal. De architraaflijst op de wand geschilderd. De deuren naar de diensttrappen zijn opgenomen in de beschilderde wand. De deuren naar de ruimten 302 en 312 werden in 1807 aangebracht, maar in 1900 vervangen door blinde deuren, die bij de restauratie zijn dichtgeschroefd.

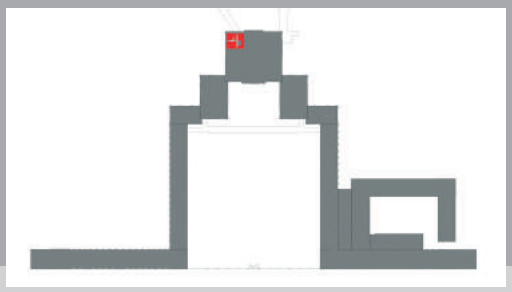
Hang- en sluitwerk • Gietijzeren knoppen. Het slot in de deur naar ruimte 300 werd bij de restauratie in 1900 aangebracht en dateert waarschijnlijk uit die periode.

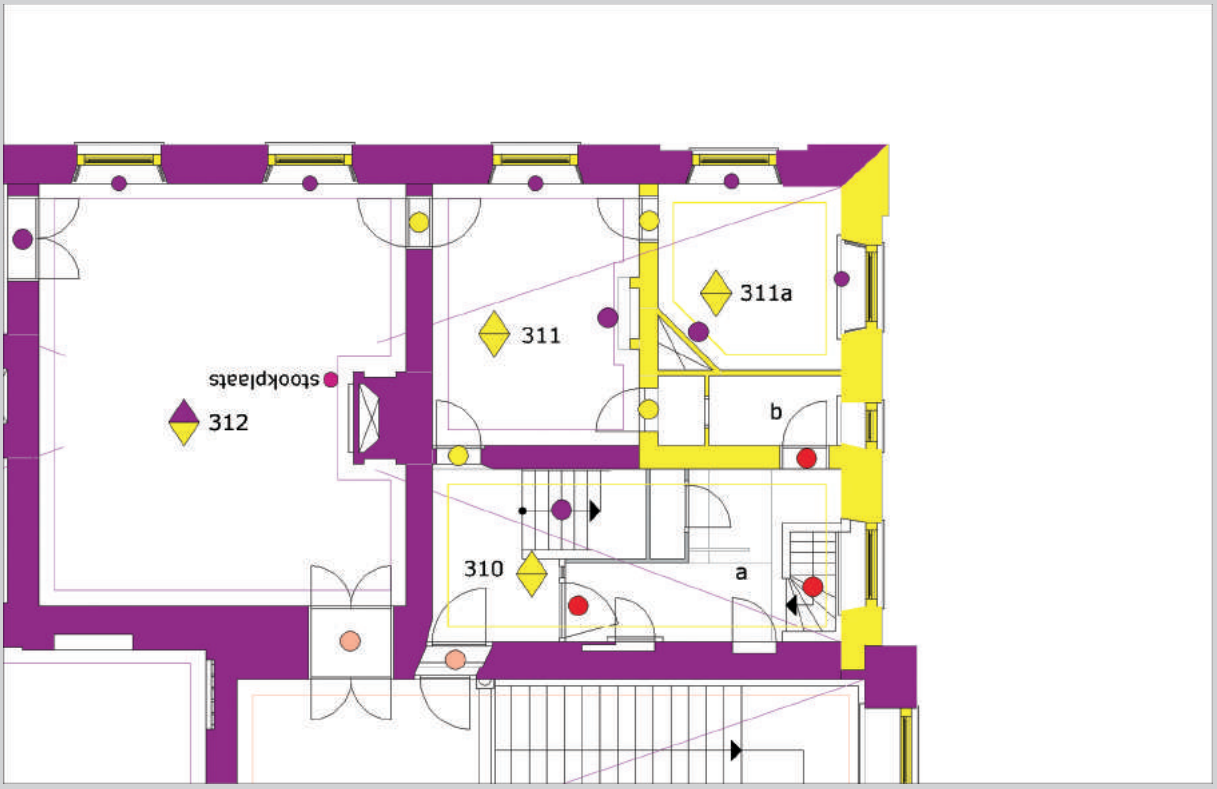
Vensters • Zes vensters in de noordwand, indeling bovenvensters 4x(2+2), onder 5x(5+5), het middenraam 6x(5+5). Binnenluiken ontbreken.

Trap • Tussen de ruimten 209 en 308 een twee gelijke steektrappen van 21 eiken treden (optrede 36 cm, aantrede 13 cm). De treden zijn op de trapboom bevestigd. De forse eiken leuning is voorzien van balusters met Franse winding, afgesloten door een zwaar geprofileerd dekstuk. De rechthoekige trappaal is bijzonder rijk uitgevoerd en bezit naar voren van
een voluutvormig klauwstuk. Deze elementen dateren uit 1686. De bollen zijn in 1900 aangebracht. Tussen de ruimten 308 en 309 bevindt zich een enkelvoudige steektrap van 15 treden, welke op dezelfde wijze is gedetailleerd.

Het verfonderzoek van Otter bracht drie perioden aan het licht, voorafgaande aan de huidige toestand:

Ruimte 310-311

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

I. Omstreeks 1690. Witte marmerschildering; balusters en dekstuk lichtgeel gemarmerd met een middenversiering in bladgoud. Deze periode was slecht geconserveerd en slechts enkele delen konden worden vrij gelegd.
II. Achttiende eeuw. Iets grover wit marmerwerk: balusters rood kamwerk, middenversiering bladgoud.
IIL Omstreeks 1810. Wit marmerwerk, grof en koud van kleur. Balusters zwart marmerwerk, middenversiering goud.
Om de samenhang met de schilderingen door Fabri niet te verstoren is gekozen voor de bestaande kleurstelling.

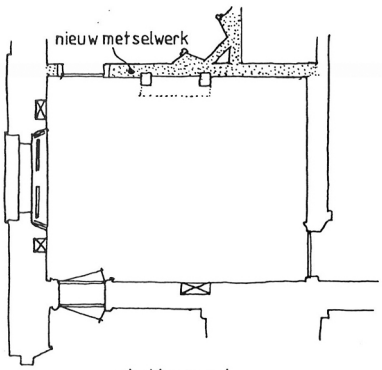
Afb. 311-1.
De noordoosthoek in 2014

Ruimte 311: Garderobe
(Vis, II, 111)

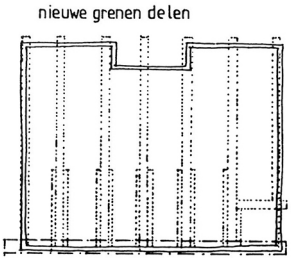
Restauratietekeningen: *0-237, W-261*

Benaming	1702	Kleedkabinet
	1767	Garderobe
	1807	Colonel General (ook Cabinet du Roi)
	1817	Slaapkamer prinses van Brunswijk
	1893	Kamer Engelse Gouvernante
	1960	Slaapkamer prinsesjes

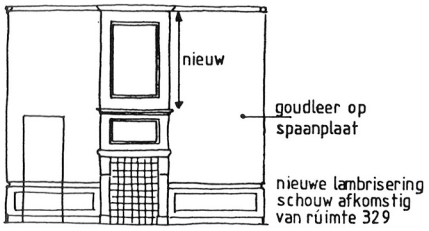
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
De oorspronkelijke situatie is afgebeeld op de plattegrond van Schonck (1767); de plattegrond uit 1695 lijkt niet juist te zijn. Bij

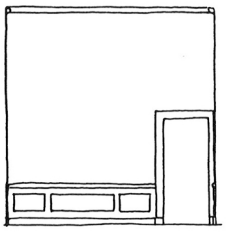
plattegrond

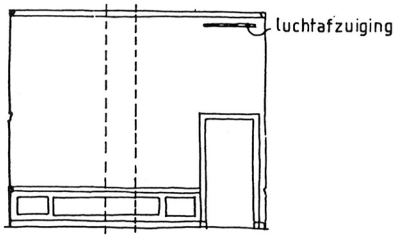
plafond

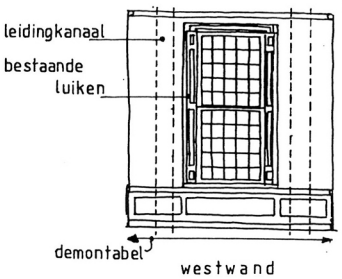
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 312-2.
De zuidwand van het vertrek in 2014

Schonck is het vertrek verdeeld in een garderobe en twee smalle gangen naar het diensttrappenhuis (310) en het kabinet (311a). De garderobe bezat ook een eigen toegang tot het diensttrappenhuis. De wanden van de garderobe en de gangen waren oorspronkelijk behangen met goudleer.
Afgaande op de plattegrond van Hooiberg werden de garderobe en het kabinet in 1807 tot één vertrek samengevoegd, waarbij de schoorsteen naar de oostwand werd verplaatst. De gang tussen de ruimten 311 en 312 bleef bestaan. Bij de uitbreiding in 1894 kwam het gangetje te vervallen. Met de restauratie werden garderobe en kabinet gereconstrueerd, zonder dat de gang evenwel werd teruggebracht.
Bij de restauratie van 1977-1984 werd een geheel nieuwe betimmering aangebracht. De schouw is afkomstig uit het westelijk buitenpaviljoen.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, O-W gelegd.
Wanden • De wand tussen de vertrekken 311 en 311a werd nieuw opgetrokken in porisosteen. De lambrisering is nieuw met vlakke panelen, 102 cm hoog, afgewerkt met marmerschilderwerk in gele en groene tinten. Boven de lambrisering is goudleerbehang aangebracht, afkomstig uit 'Huis Ten Donck' te Ridderkerk. Het goudleer bezit een ruitmotief, waarin rozetten op een groen fond.
Deuren • De bestaande paneeldeuren van de oost- en zuidwand zijn egaal roze van kleur in nieuwe wit-gemarmerde kozijnen. De deur

in de noordwand maakt deel uit van de lambrisering en de wand en is voorzien van een pokhouten knop.
Vensters • Wit roedenraam als in ruimte 201, met vier binnenluiken, paneelindeling 1-4-4-1, egaal roze van kleur, met gele bossingen en spiegels. De vensterbanken zijn witgrijs gemarmerd.
Stookplaats • Rechthoekige schouw, bestaande uit twee zandstenen schoorstenen, waarboven een uit twee delen opgebouwde eiken boezem. De schouw is afkomstig uit vertrek 329 van het westelijk buitenpaviljoen.
Tussen de schoorstenen is de achterwand betegeld met grijze en witte tegels. Het spiegelveld van de boezem, waarin zich een rechthoekige spiegel in een smalle lijst bevindt, is oorspronkelijk en aan de onderzijde voorzien van een geprofileerde en gesneden lijst. Het bovendeel van de boezem is nieuw en bezit vlakke panelen in voor- en zijvlakken. Aan het voorvlak een los schilderstuk uit oud Oranjebezit. Aan de oostwand hangt de 'Caart der limitten van de Hooge en Vrije Heerlijckhijdt van Het Loo' door W. Leenen in 1748 vervaardigd, waarop het toenmalige grondgebied van Het Loo is aangegeven.
Plafond • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, O-W aangebracht. De witte delen worden opgesloten door een grijs gemarmerde geprofileerde kooflijst.
Verlichting • Verguld loden lantaarn (ca. 1710).

Ruimte 311a: Kabinet Willem III

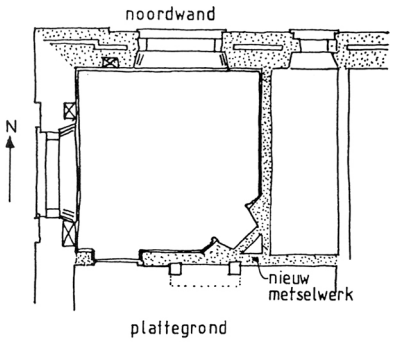
(Vis, II, 113)

Restauratietekeningen: *Vloer, wanden en plafond: 0-237, W-262*
Schouw: 0-254

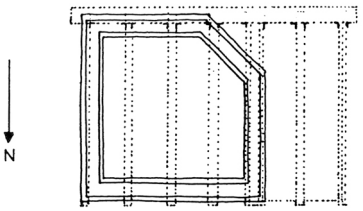
Benaming	1702	Schrijfkabinet
	1767	Cabinetje
	1807	Colonel General (ook Cabinet du Roi)
	1817	Slaapkamer prinses van Brunswijk
	1893	Kamer Engelse gouvernante
	1960	Slaapkamer prinsesjes

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

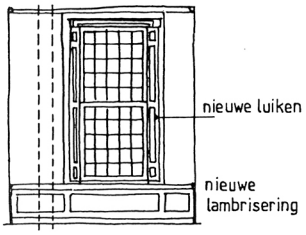
De huidige gereconstrueerde vorm bestond van 1686 tot 1807, toen de garderobe en het kabinet tot één vertrek werden samengevoegd. Volgens de inventaris van 1713 waren de wanden behangen met rood en paars damast. Boven de schoorsteen hing een schilderstuk van R. Duval, waarop 'Lucius Papirius'. Boven de deur 'Scipio Africanus' van dezelfde schilder. De schilderstukken behoorden tot de zogenaamde 'vorstenspiegel', dat wil zeggen voorstellingen om de vorst tot voorbeeld te strekken bij een goede uitoefening van zijn

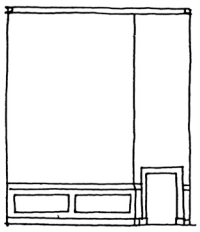
plattegrond

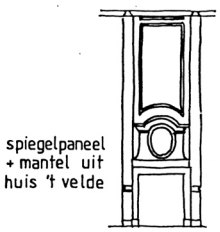

plafond

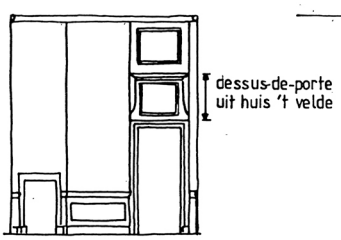

noordwand

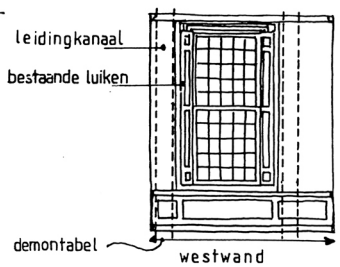

oostwand

schouw

zuidwand

westwand

Afb. 311a-1. De noordoosthoek van het kabinet in 2014

waardigheden.[14] Na de samenvoeging van het kabinet en de garderobe in 1807 werd een nieuwe schoorsteen en nieuw parket aangebracht. Ten gevolge van de uitbreiding in 1894 werd de deur naar het diensttrappenhuis (310) gedicht. In de noordwand werd een toegang gemaakt naar het portaal in de uitbouwen werd het venster gedicht.

14 Het schoorsteenstuk verbeeldde een niet nader aangeduide scene uit het leven van Lucius Papirius Cursor, Consul en later Dictator van het oude Rome. Van het stuk 'De grootmoedigheid van Scipio Africanus' heeft het museum hetzelfde thema weten te verwerven, nu geschilderd door A. Houbraken (1660-1719) uit 1699. Het verbeeldt Scipio, nadat deze in het jaar 210 voor Christus Carthagena (Z-O Spanje) had veroverd en als krijgsbuit een jong meisje was toegevallen. Hij geeft haar echter terug aan haar bruidegom Allucius, waarbij hij afziet van de geschenken die Allucius en de ouders van de bruid hem hadden willen overhandigen. Dit voorbeeld werd gezien als het toonbeeld van voorname deugdzaamheid, onbaatzuchtigheid en grootmoedigheid [zie: A.W. Vliegenthart, 'De grootmoedigheid van Scipio Africanus', *Het Loo van paleis tot museum* (halfjaarlijks rapport deel 7, augustus 1981)].

Afb. 311a-2. De hoekschouw van het kabinet in 2014

Ten behoeve van de reconstructie is gezocht naar een hoekschouw naar ontwerp van Marot. Uit het Huis 't Velde te Warnsveld was een hoekschouw beschikbaar, waarvan alleen het spiegelveld op de mantel kon worden geplaatst.
De betimmering voor een schilderstuk kon als des sus de porte boven de deur worden aangebracht. Het door het museum verworven schilderstuk van A. Houbraken, bleek hier precies in te passen.
In 1977 werd links van de bestaande schoorsteen een houten latei aangetroffen, die onderdeel is geweest van de vroegere doorgang tussen het kabinet en het trapportaal (ruimte 310).

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, O-W gelegd.
Wanden • Nieuwe lambrisering met opgelegde panelen in geprofileerde lijst, geheel in marmerwerk geschilderd. (roze/rode stijlen en spiegels, grijze plint en lijsten, groene bossingen). Boven

de lambrisering werden afwisselend rode en paarse banen damast aangebracht, opnieuw geweven naar een oud patroon afkomstig uit Hampton Court (Engeland).

Deur • Paneeldeur met twee panelen; kleuren: roze-rode stijlen, grijze lijsten en spiegels, groene bossingen. De betimmering in de dag van de deur is roze gemarmerd met een grijs gemarmerd kozijn. Dessus de porte in houten geschilderde betimmering, afkomstig uit Huis 't Velde te Warnsveld; kleuren: roze marmerwerk met bladgoud-vergulde lijst.

Vensters • Witte roedenramen als in ruimte 201. Per venster vier blinden, indeling 1-4-4-1. De blinden aan de westwand bevinden zich waarschijnlijk op hun oorspronkelijke plaats, de blinden aan noordwand zijn van elders uit het gebouw afkomstig.

Hang- en sluitwerk • Messing kruk en deurslot.

Stookplaats • Driedelige hoekschouw, schuin geplaatst tussen de oost- en zuidwand. De rechthoekige geprofileerde mantel en het spiegelveld zijn afkomstig uit Huis 't Velde. Voor het met een ijzeren plaat bedekte grondvlak bevindt zich een rechthoekige rood-marmeren plaat. Tegen het zwarte rugvlak staat een gietijzeren haardplaat met beeltenis van Willem III (kopie van het zeventiende-eeuws origineel).

Het spiegelveld bezit een ovale spiegel in een gesneden vergulde lijst. Aan de bovenzijde is de spiegel afgedekt door een gebogen en van veel verguld ornamentwerk voorzien kroonlijst, waarop voetstukken om porselein op te plaatsen. Het gemarmerde houtwerk naast en boven de lijst is nieuw. Boven de kroonlijst is een los schilderstuk aangebracht in vergulde lijst.

Plafond • Nieuw plafond van grenen gemarmerde delen in wisselende breedte, O-W aangebracht. Het middenperk is wit geschilderd en afgezet door een rood-gemarmerde geprofileerde perklijst. Ook de kooflijst is rood gemarmerd.

Verlichting • Verguld messing kaarsenkroon met zes kaarslampen. Naast het spiegelveld van de stookplaats bevinden zich twee wandarmaturen met een kaarslamp.

Afb. 312-1. De zuidwand in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

Ruimte 312: Slaapkamer Willem III
(Vis, II, 115)

Restauratietekeningen *Wanden: 0-84, -85, -86, -87, W-263, -263a*
Schouw: 0-88

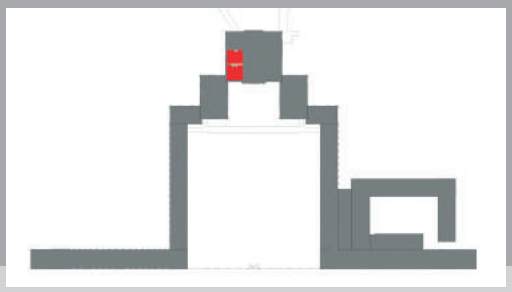
Benaming

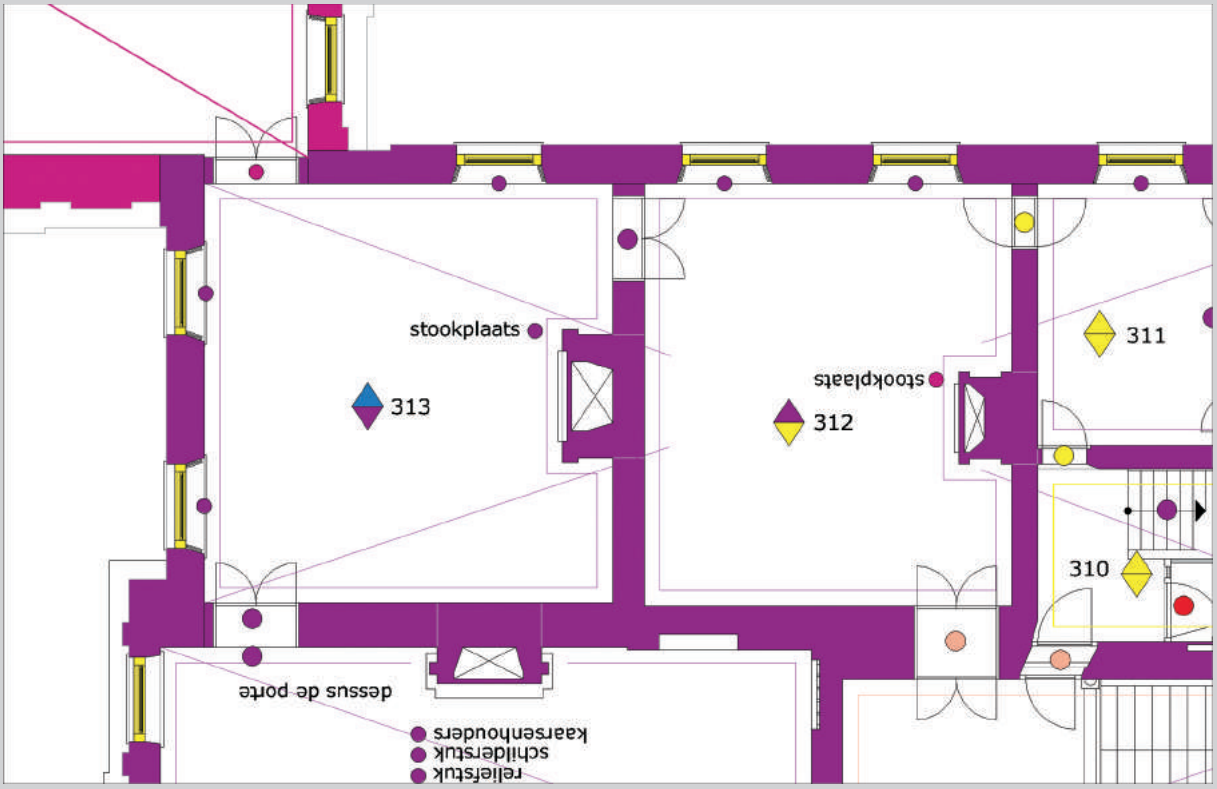
1702	Slaapkamer s. con. Majt.
1767	Slaapkamer van wijlen Z.M.
1807	Salle à manger du Roi
1817	Salon prinses van Brunswijk
1893	Leerkamer
1960	Werkkamer koningin Wilhelmina

Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis

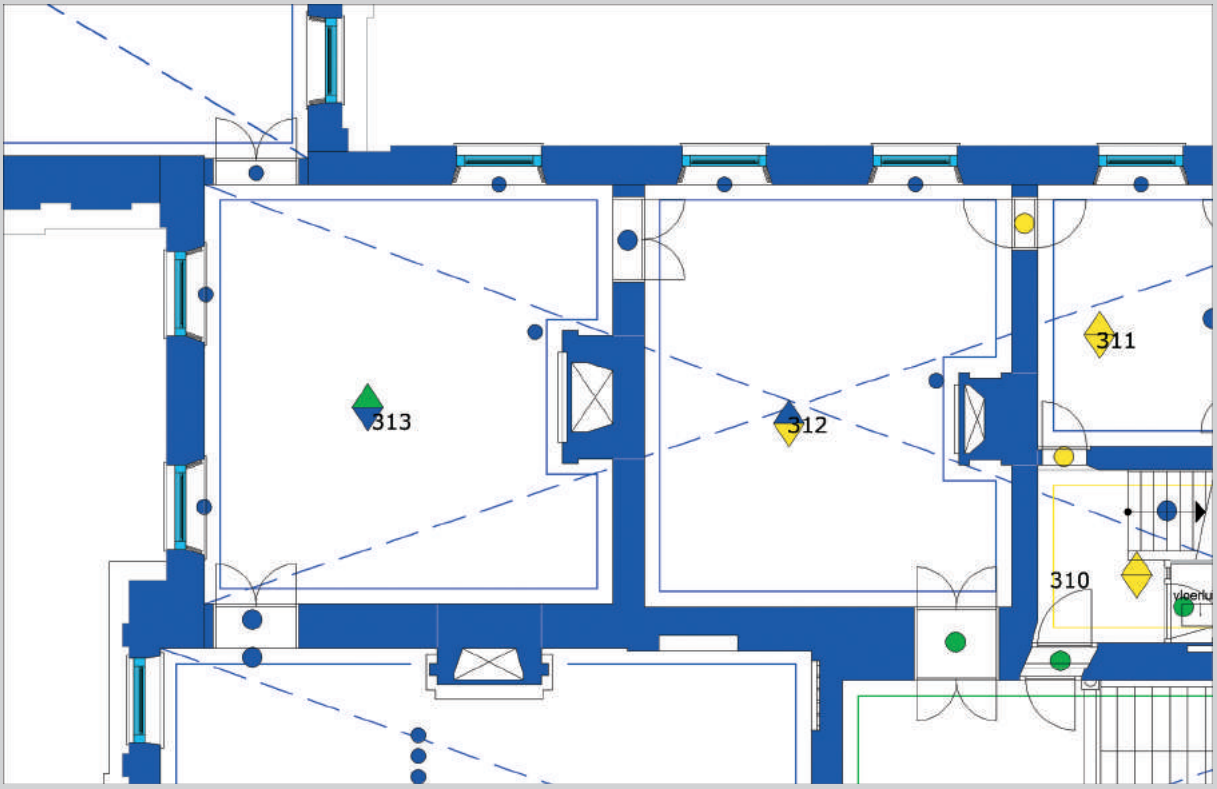
De reconstructie tot slaapkamer van Willem III was mogelijk door de inventarissen uit de zeventiende en achttiende eeuw. Plannen uit 1809 om de lambrisering en het plafond te verwijderen vonden geen doorgang, waardoor bij de restauratie een bijna gaaf vertrek werd aangetroffen. In de loop van de negentiende eeuw ontstond de doorgang naar het trappenhuis (309). In 1897 werd de schoorsteen gewijzigd. De boezem werd van een grote spiegel voorzien, waarbij het spiegel- en bovenveld waarschijnlijk werden samengevoegd. In 1897 werd al het houtwerk geschaafd en de mantel met de pilasters vernieuwd. In het centrale ornament van de mantel werd het devies van

Ruimte 312-313

Faseringsplattegrond

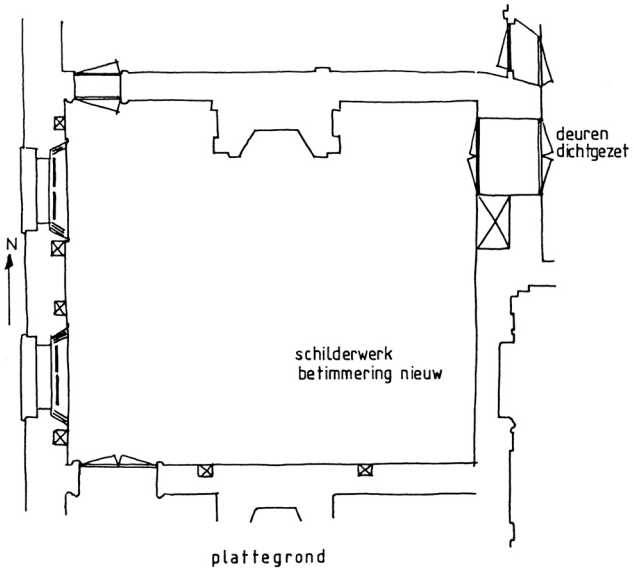
Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

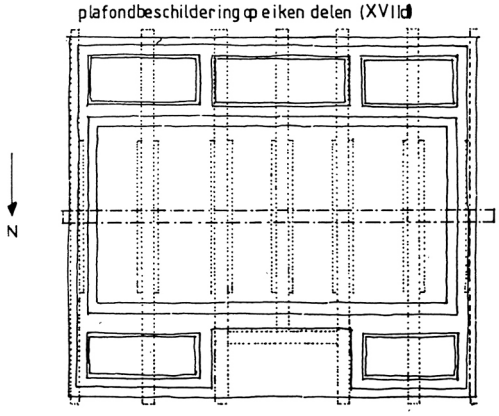

Afb. 312-2. De schouwpartij in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

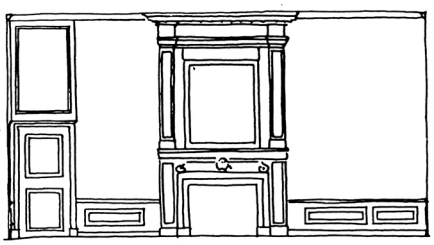
Prins Maurits aangebracht: 'TANDEM FITSURCULUS ARBOR' (Eens wordt het twijgje een boom.) Lijsten en pilasters werden verwijderd en door nieuwe vervangen, die naar de opvattingen van die tijd van meer snijwerk werden voorzien. De betimmering werd geheel afgeloogd en de wanden behangen met Japans imitatie goudleer. Het plafond is altijd in het zicht gebleven.
Tot 1963 diende dit vertrek als de werkkamer van koningin Wilhelmina. In het museum kreeg deze werkkamer een plaats in ruimte 215, recht onder dit vertrek. Daarmee verdween de meubilering, maar ook het imitatie goudleerbehang een verdieping lager.
Ruimte 312 werd tot slaapkamer van Willem III bestemd, uit de tijd dat hij nog stadhouder was. Uit de inventaris van 1713 was bekend dat de wanden waren voorzien van '*ses stucken aurora damast met blauwe franjes*'.
Doordat alle verf van de lambrisering was luiken was verwijderd, werden de kleuren overwegend bepaald door de kleuren van de marmeren schoorsteenmantel en het teruggevonden marmerwerk

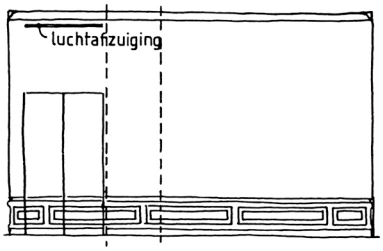
plattegrond

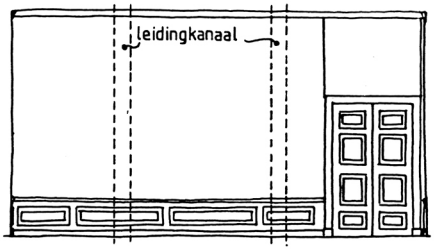
plafond

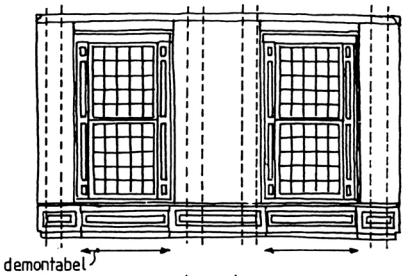
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 312-3. De zuidwand in 2014

Afb. 312-4. De noordwand in 2014

Afb. 312-5. De schouwpartij in 2014

op het plafond. Verder was het goed bekende kleurenschema van de slaapkamer van Mary (ruimte 312) bepalend voor de kleurkeuze. Tussen de balklaag van het plafond werd in 1973 in verband gemetselde turven gevonden. Ook in andere vertrekken werd deze 'isolatie' aangetroffen.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Nieuwe grenen delen in wisselende breedte, O-W gelegd.
Wanden • Eiken lambrisering met opgelegde panelen tussen een geprofileerde lijst, hoog 73 cm; kleuren: stijlen en bossingen rozegroen, lijsten en plint groen-wit, spiegels grijs-geel. Al het marmerwerk werd uitgevoerd door E. Jetter. Boven de lambrisering zijn de wanden bekleed met loshangend, oranje aurora-damast met blauwe franje. Het damast werd opnieuw geweven naar een dessin afkomstig uit Hampton Court (Engeland).

Afb. 312-6.
De oostwand met het praalbed in 2014

Deuren • In de noordwand een paneeldeur, met bruine stijlen, blauwe bossingen en gele spiegels. In de zuidwand een dubbele paneeldeur, waarvan de panelen bovendien beschilderd zijn. De in de negentiende eeuw aangebrachte doorgang naar het trappenhuis (309) werd afgesloten en is niet zichtbaar achter de wandbespanning verscholen.
Deurkozijnen • Bruine gesneden lijsten van door linten bijeengehouden eiken- en oranjeloof met vergulde eikels en oranjebloesem. Boven de deur naar vertrek 311 bevindt zich een schilderstuk op een gemarmerd paneel.
Vensters • witte roedenramen als 201 met vier egaal geschilderde blinden in dezelfde kleuren als de deuren. Indeling 1-4-4-1.
Hang- en sluitwerk • Messing krukken en sloten.
Stookplaats • De forse voorspringende schouw bestaat uit een eiken kast waarbinnen een rechthoekige marmeren mantellijst op neuten

Afb. 312-7.
Detail van de bovenlijst van de schouw met het geschilderde plafond in 2014

(marmersoort: rouge griotte). Het gebeeldhouwd ornamentwerk boven de geprofileerde lijst bestaat uit een centraal ornament met twee vlakke voluten, waartussen een losanges versiering. Aan weerszijden van de mantel bevinden zich omgehaalde pilasters met snijwerk in de verdiepte schachten. Tussen mantel en boezem bevindt zich een gesneden lijst met blad en bloemmotieven, waarboven de pilasters zich voortzetten. Binnen de gesneden lijst van de boezem is bij de restauratie een bloemstuk van G.P. Verbruggen (1664-1730) aangebracht, dat werd genoemd in de inventaris van 1713. Het hoofdgestel, gekornist ter plaatse van de pilasters, is opgebouwd uit een architraaflijst, een fries, en een kroonlijst met vergulde modillons.

Plafond • Vlak plafond van beschilderde eiken delen, O-W gelegd. een rechthoekig middenperk is omgeven door vijf kleine perken langs de noord en zuidwand, even breed als de diepte van de schouw. Forse geprofileerde perklijsten markeren de perken. De restauratie van het schilderwerk werd uitgevoerd door atelier Otter. Nadat eerst de losse delen waren vastgehecht kon het plafond worden schoongemaakt.

Hierbij kwam aan het licht dat het plafond was overgeschilderd, waarbij in details veranderingen waren aangebracht. Het oorspronkelijke schilderwerk bleek zeer transparant en beweeglijk te zijn aangebracht, waartegen de latere overschildering grof afstak, met zware retouches over het gehele plafond. Er werd dan ook besloten de oorspronkelijke schildering terug te brengen. Voor de restauratie waren de perklijsten 'gehout'. Hieronder bleek marmerwerk te zitten in roze tinten, dat bij de restauratie werd vrij gelegd.

Afb. 313-1. Overzicht van het vertrek in 1973
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

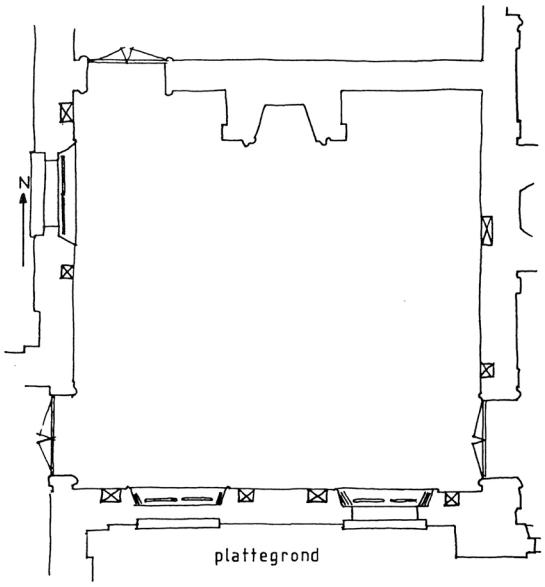
Ruimte 313: Salon Koning Willem II
(Vis, II, 118)

Restauratietekeningen *Wanden: 0-90, -91, -93, -94, W-264, -264a*
Schouw: 0-92, W-264

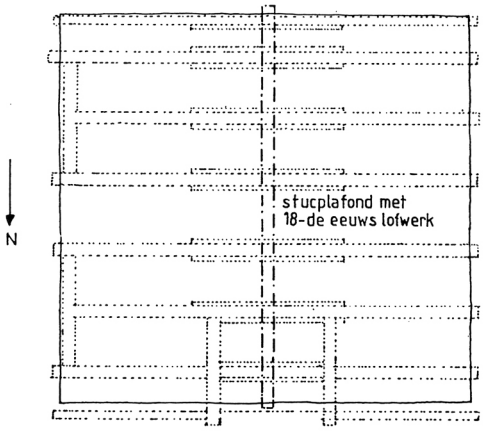
Benaming

1702	Antichambre van sijn Majestijt
1767	Antichambre
1807	Salon du Roi
1817	Salon Z.M.
1893	Muziekkamer H.M.
1960	Cadeaukamer

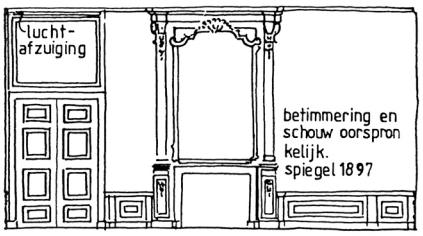
Bouw-, gebruiks- en restauratiegeschiedenis
Ten tijde van de Willem III bevonden zich vele spiegels langs de met tapijten behangen wanden. De inventaris van 1713 vermeldt verder de volgende schilderstukken: *'een wedloop van Bloemarts voor de schoorsteen, een waterval van Bunnings boven d'eerste deur, een landschapje van denselven boven de tweede deur, een dito van denselven boven de derde deur'*. In 1807 vonden veranderingen aan de deuren plaats, maar de oorspronkelijke deuren en kozijnen zijn echter nog steeds aanwezig. Voor de schoorsteenboezem werd een grote spiegel

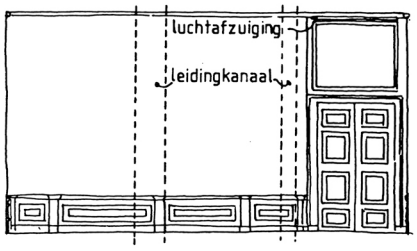
plattegrond

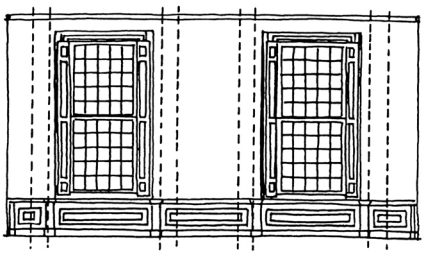
plafond

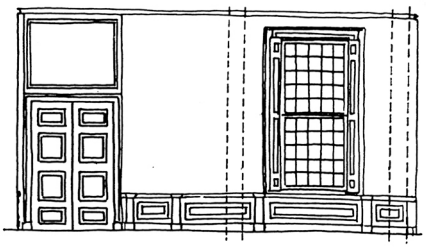
noordwand

oostwand

zuidwand

westwand

Afb. 313-2. Overzicht gezien naar het noordwesten in 1973

aangebracht. De 'Salon Violet' dankte zijn naam aan de blauwe kleur van de wandbespanning en de lambrisering. Bij het verfonderzoek werd als de oorspronkelijke kleur blauw marmerwerk aangetroffen.
In 1897 onderging het vertrek een restauratie, waarbij de schoorsteen werd gerepareerd en de lambrisering opnieuw gesteld. Naast nieuw geschilderde dessus de portes vervaardigde Fabri beschilderingen op doek in de perken van het stucplafond. De wanden werden bespannen met Japans imitatie goudleer.
Sedert de tachtigste verjaardag van Koningin Wilhelmina werd het vertrek de cadeaukamer genoemd.
Bij de restauratie werd dit vertrek ingericht als stijlkamer voor Koning Willem 11 (1792-1849) en Anna Paulowna (1795-1865). De betimmering en de schouw werden gehandhaafd. Het imitatie goudleer werd vervangen door een mosgroene lakense bekleding, die de lambrisering op de vensterbanken na aan het oog onttrekt.

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Grenen delen van wisselende breedte, N-Z gelegd, waarop een wollen tapijt. Het tapijt werd speciaal in 1820 vervaardigd voor Willem 11 en is afkomstig uit de Stückzaal van Paleis Soestdijk.
Wanden • Eiken lambrisering, hoog 73,5 cm, met paneelindeling. Alleen zichtbaar onder de vensterbanken. De witte en lichtgroene kleuren van voor de restauratie werden gehandhaafd. Aan de noordwand is onderzoek gedaan naar de oorspronkelijke marmerschilderingen. De stijlen bleken blauw/bruin van kleur te zijn, de plint en lijsten wit/grijs en de bossingen blauw. De wanden zijn vanaf de kooflijst tot de vloer behangen met gedrapeerd, mosgroen laken.

Afb. 313-3. Overzicht naar het noordoosten met de schouwpartij tegen de noordwand in 2014

Deuren • Drie dubbele paneeldeuren, egaal lichtgroen geschilderd. De spiegels zijn voorzien van schilderingen op doek. De gestoken lijsten van de deurkozijnen zijn licht verguld. Het snijwerk is overeenkomstig als in de vertrekken 201, 301, 302 en 312. De dessus de portes bevatten schilderingen van Fabri (1897), met de lijsten uit dezelfde periode.

Vensters • Drie vensters met witte roedenramen als 201, met vier blinden per venster (indeling 1-4-4-1). Stijlen lichtgroen, bossingen beige, spiegels lichtbruin.

Stookplaats • Oorspronkelijke kast met gewijzigde indeling van de boezem en later aangebracht ornamentwerk. Witmarmeren geprofileerde mantellijst, geflankeerd door de voetstukken van twee omgehaalde pilasters. Het ornamentwerk van de pilasters en de consoles dateren uit 1897, evenals de grote spiegel in vergulde lijst, die de volle hoogte van de boezem beslaat.

Plafond • Stucplafond met lofwerk uit 1767 naar ontwerp van P.W. Schonck. Bevestigd op brede rachels met riet. De beschildering van de perken werd aangebracht in 1897 door Fabri. Tussen de balklaag bevond zich in 1973 een vulling van houtkrullen. Zowel het stucwerk als de beschildering werden gerestaureerd door Atelier Otter.

Verlichting • Vergulde en gepatineerde-bronzen empire kaarsenkroon met 24 kaarslampen. Tegen de schouw twee wandarmaturen met ieder vier kaarslampen.

Afb. 313-3. Overzicht naar het zuidoosten in 2014

Afb. 313-5. De schouwpartij in 2014

Afb. 313-6. Detail van het bovendeurstuk van de deur naar ruimte 312

Afb. 313-7 Detail van het geschilder stucplafond

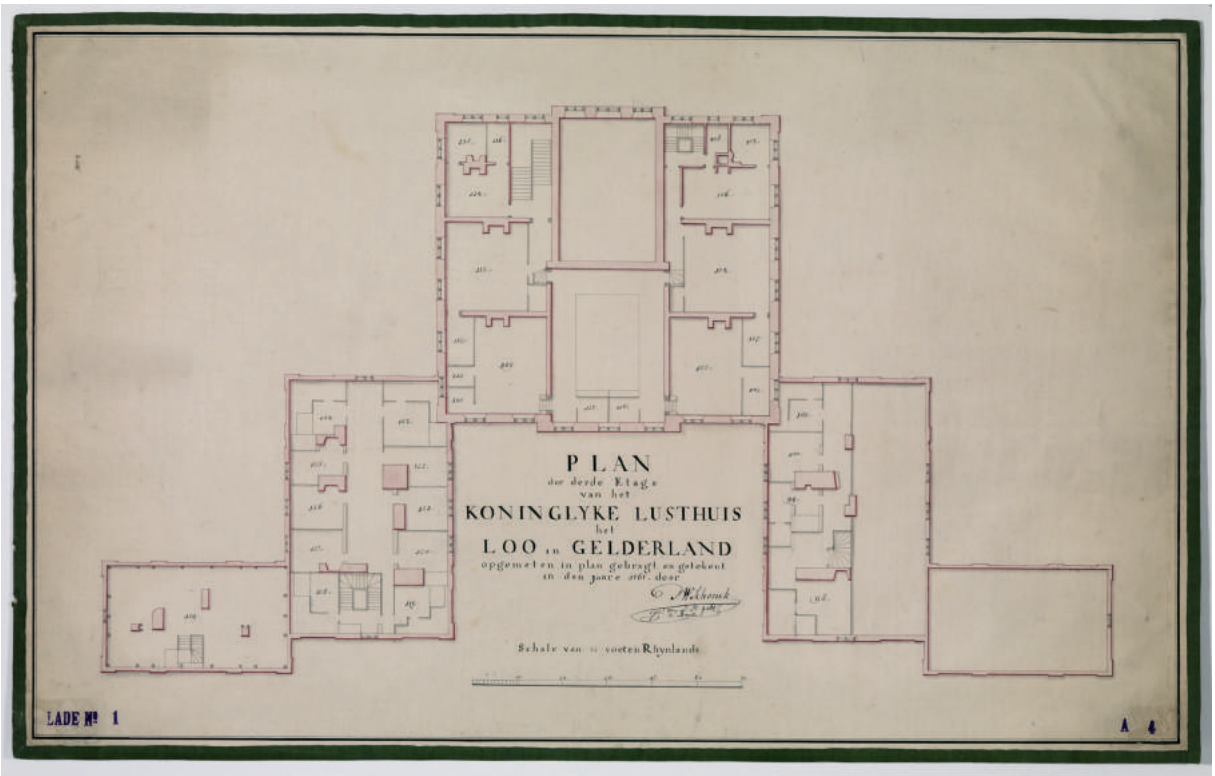
2.5.4 Tweede verdieping

De tweede verdieping van het corps de logis is tijdens de restauratie teruggebracht naar de indeling volgens de plattegrond van Schonck (1767), die de vermoedelijke vroegste situatie weergeeft. Ten tijde van Schonck werd deze verdieping gebruikt voor kamers van enkele hofdames, de dominee en de heren Van Zoele en De Larrey. Twee knechten gebruikten kleine kamertjes aan de voorzijde boven de audiëntiezaal. In de grotere vertrekken waren kabinetten afgescheiden door middel van houten wanden. In 1894 werd de noordzijde gewijzigd en met de grote verbouwing tussen 1911-1914 werd een extra verdieping toegevoegd. De ruimtes werden in kleine kamers opgedeeld, gescheiden door grenen wanden. De vertrekken werden opnieuw bestemd voor hofdames en kameniers, die nu ieder de beschikking kregen over een slaapkamer en een salon van ongeveer gelijke grootte. In de vertrekken 401b en 415b werden van elders afkomstige stookplaatsen in Lodewijk XIV-stijl aangebracht met stucplafonds in dezelfde stijl. Tot 1977 bleef deze toestand bestaan. Bij de laatste restauratie werd de in 1911 toegevoegde verdieping weer verwijderd. De plafondbalklaag overleefde deze ingreep twee keer.
In de huidige toestand zijn de ruimtes niet ingericht. De houten scheidingswanden op de plattegrond van Schonck werden niet teruggebracht, zodat grote ruimten zijn ontstaan.
Ook de in 1911 geplaatste schouwen kregen een andere bestemming. De vertrekken zijn niet ingericht en een meubilering ontbreekt; hier en daar staan wat losse voorwerpen, alleen de witte katoenen gordijnen zijn voor de ramen gehangen, om het beeld van buiten af niet te verstoren. De verdieping is wel geheel geconditioneerd.

Ruimte 400: Dienstruimte/gangen
(Vis, II, 121)

Vanwege het koepelplafond van de onderliggende audiëntiezaal is dit vertrek verdeeld in een viertal gangen rond het moeilijk toegankelijke middendeel ter plaatse van het koepelplafond. In 1774 veroorzaakte een groot gezelschap beweging in het plafond, waarna de trekstangen tussen de plafondconstructie en de zoldervloer werden aangebracht.

Bouwkundige beschrijving
Vloer • In de gangen nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm.
In het middendeel onbewerkte eiken delen, aan de onderzijde (in de audiëntiezaal) beschilderd. Een grenen trap van vijf treden voert naar de bovenkant van het koepelplafond. Ten behoeve van de kroon in de audiëntiezaal is een zwaar juk aangebracht op de balklaag van het koepelplafond.
Wanden • Grenen plint, hoog 12,5 cm, daarboven wit pleisterwerk. De wanden rond het middengedeelte bestaan uit liggende grenen

Afb. I. 'Plan der derde etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland, opgemeten, in plan gebragt en getekent in den jaare 1767, door P.W. Schonck'. Plattegrond van het souterrain, 1767. Inkt en dekverf op papier op groene stof geplakt
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3253)

delen in wisselende breedte. De noordwand van de zuidelijke gang, waar de ruimte boven de koepel kan worden betreden is voorzien van behangselpapier op een bespanning. De vloerbalklaag van de gangen zijn door middel van ijzeren trekstangen aan de zoldervloer bevestigd. De trekstangen kunnen door middel van spanners worden bijgesteld.

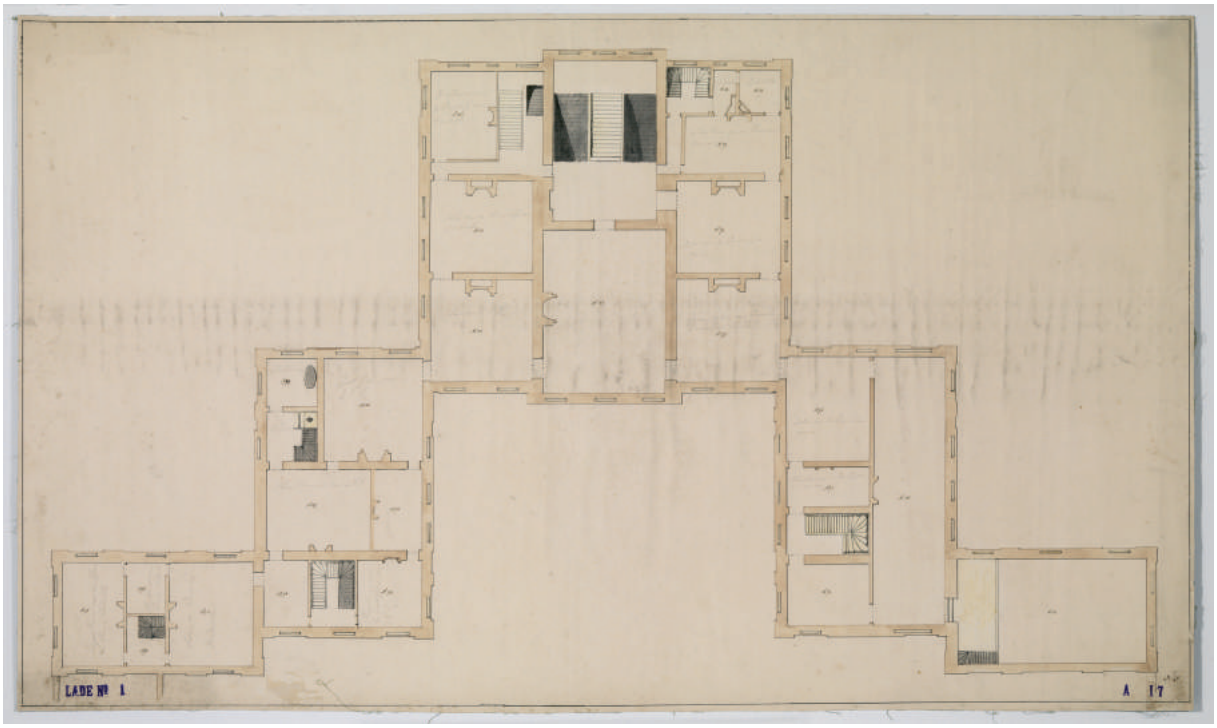
Deuren • De deur naar de ruimte boven de koepel is gemaakt van grenen stijlen, bekleed met jute en bruin papier en voorzien van een houten deurknop. De overige deuren zijn paneeldeuren voorzien van vier matglas ruiten met een dunne glasroede.

Vensters • In de oorspronkelijk kozijnen werd een middenstijl toegevoegd naar de gevonden bouwsporen. Hierin werden nieuwe schuifvensters aangebracht, indeling van ieder schuifvenster 2x(2+3). De ramen kunnen echter niet schuiven. Aan de binnenzijde is een lexaanplaat in aluminium frame aangebracht.

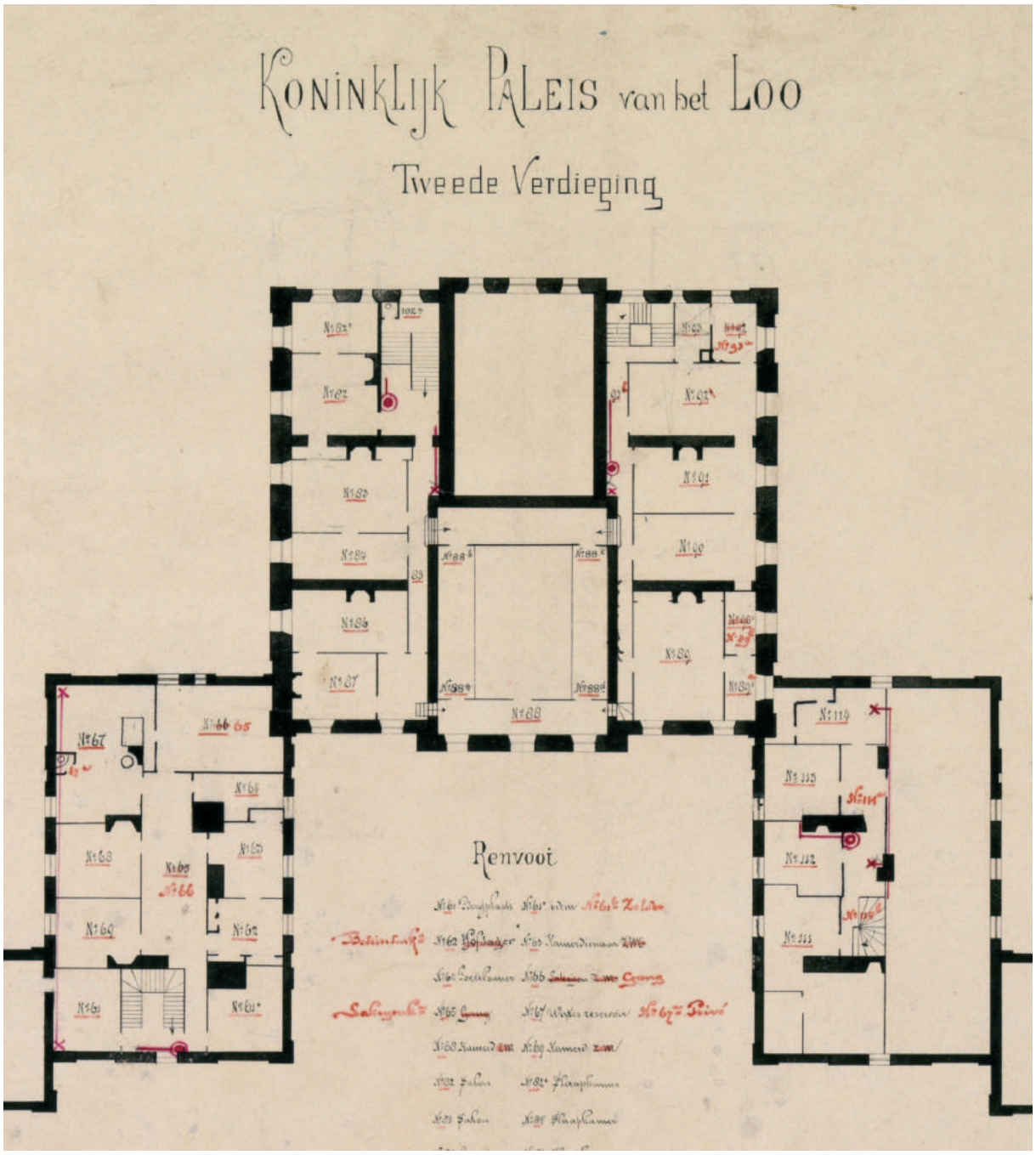
Hang- en sluitwerk • IJzeren hang- en sluitwerk, houten deurkrukken.

Plafond • Grenen moerbalken (O-W), met kinderbinten (N-Z), waarboven delen.

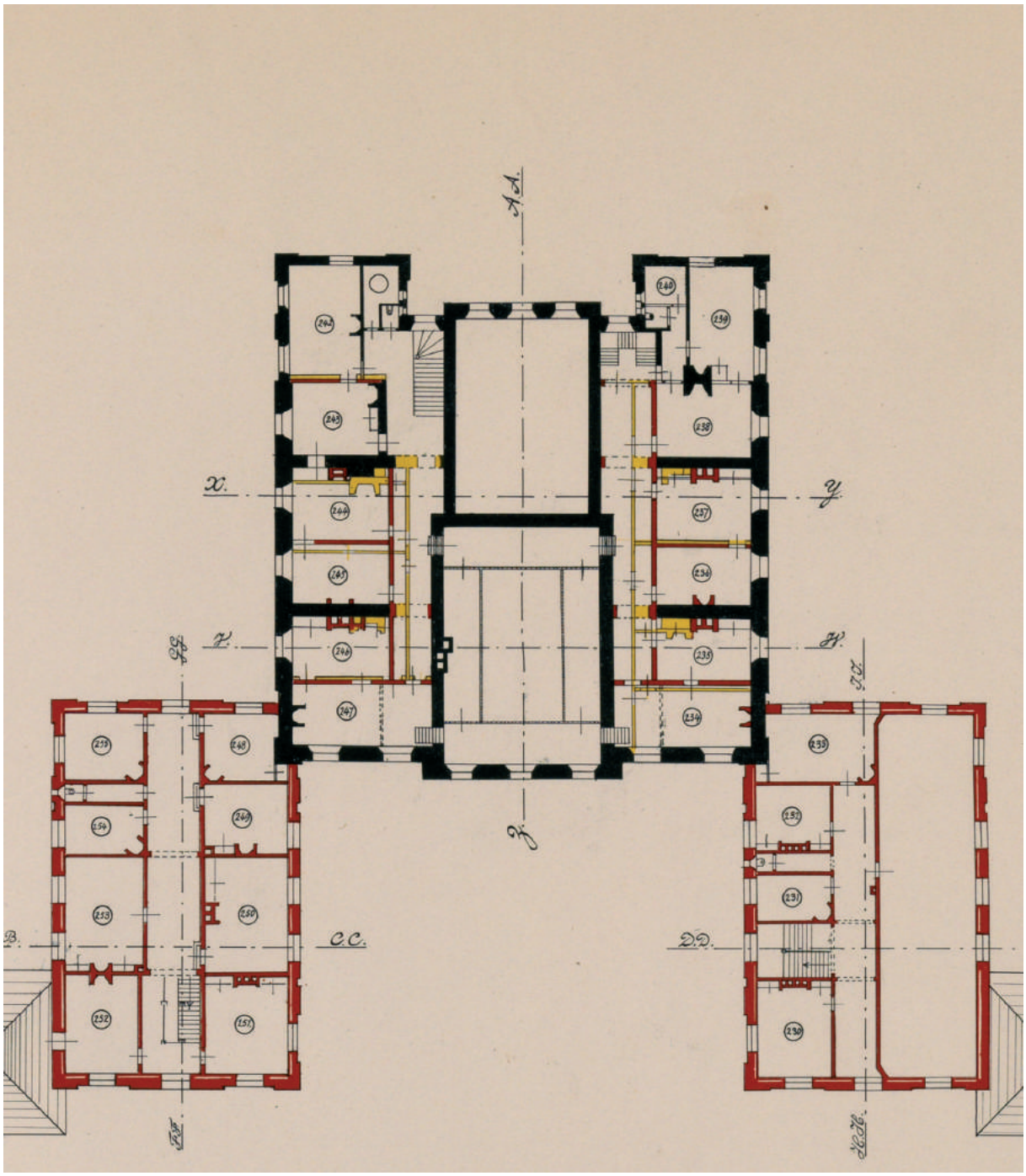
Verlichting • Peerlampen.

Afb. II. Plattegrond van de tweede verdieping van het corps de logis en de paviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3263)

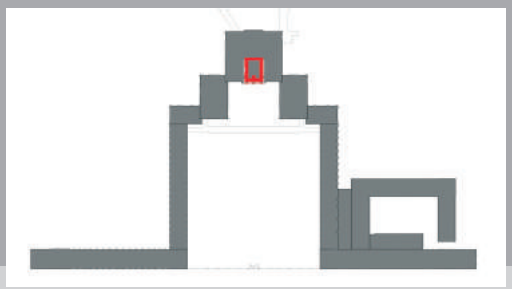

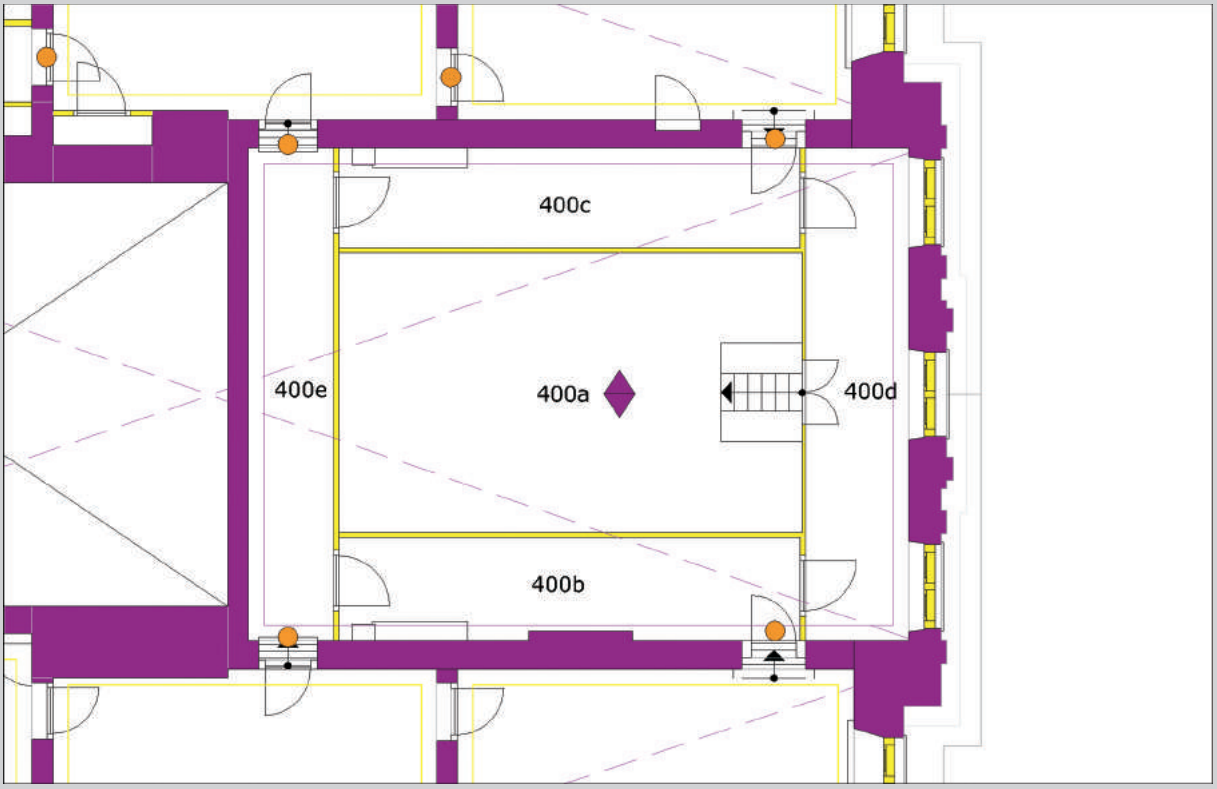
Afb. III. Plattegrond van de tweede verdieping van het corps de logis en de binnenpaviljoens. W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893. Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3285)

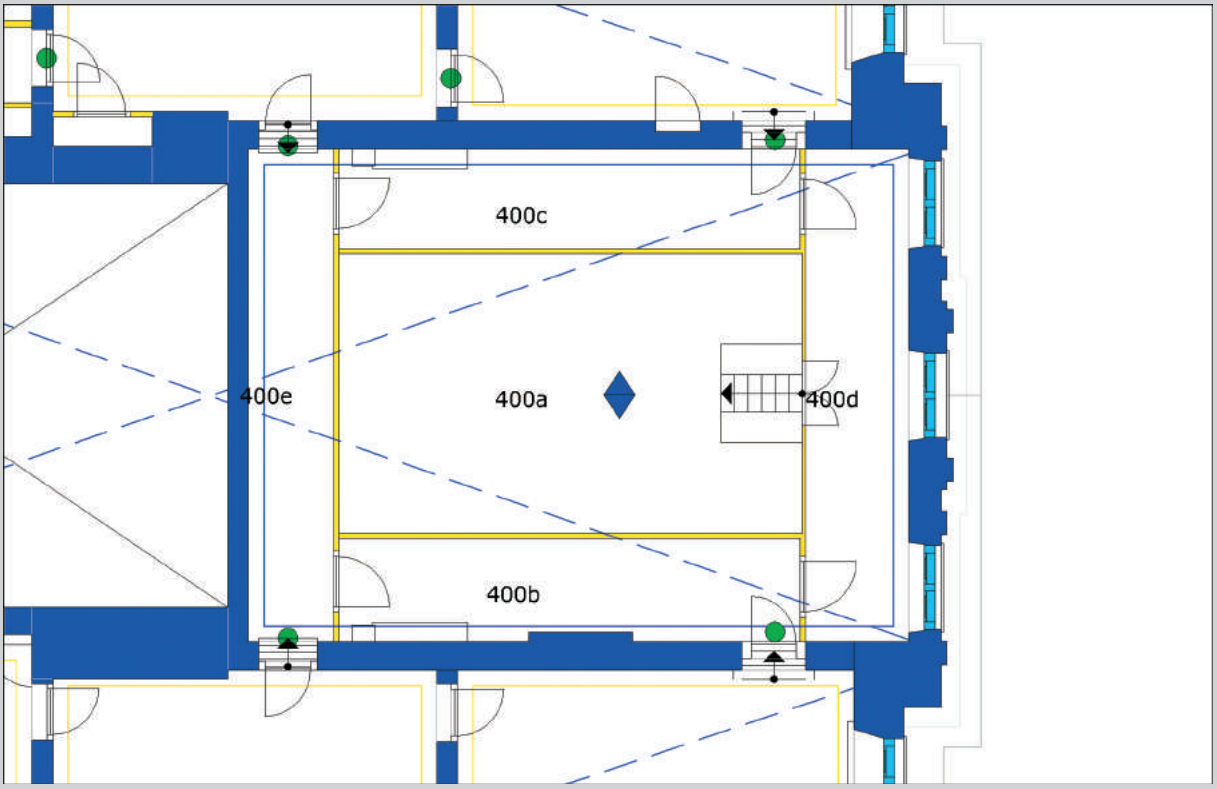
Afb. IV. Tekening no. 4. Plattegrond van het paleis over de tweede verdieping. Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3344; uitsnede)

Ruimte 400

Faseringsplattegrond

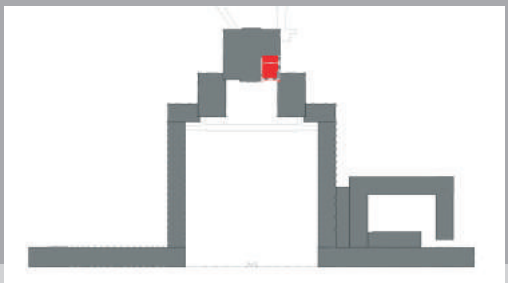

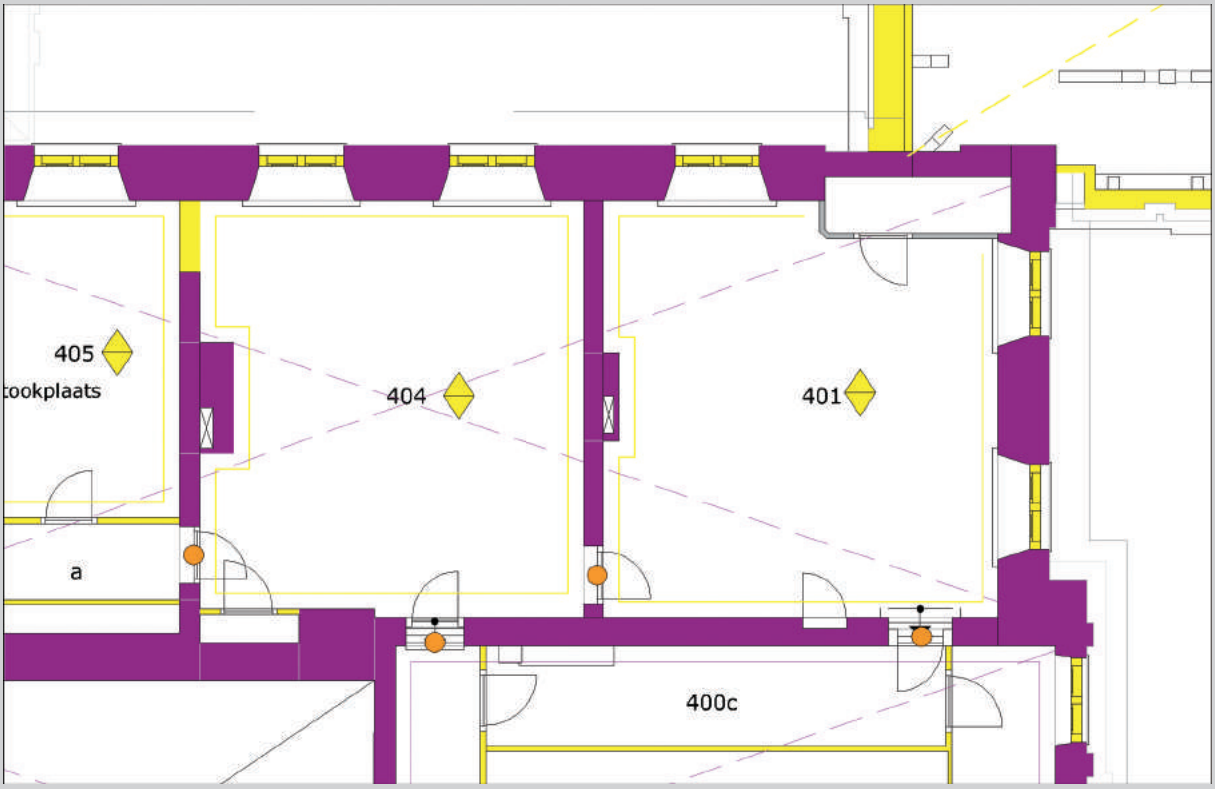
Waarderingsplattegrond

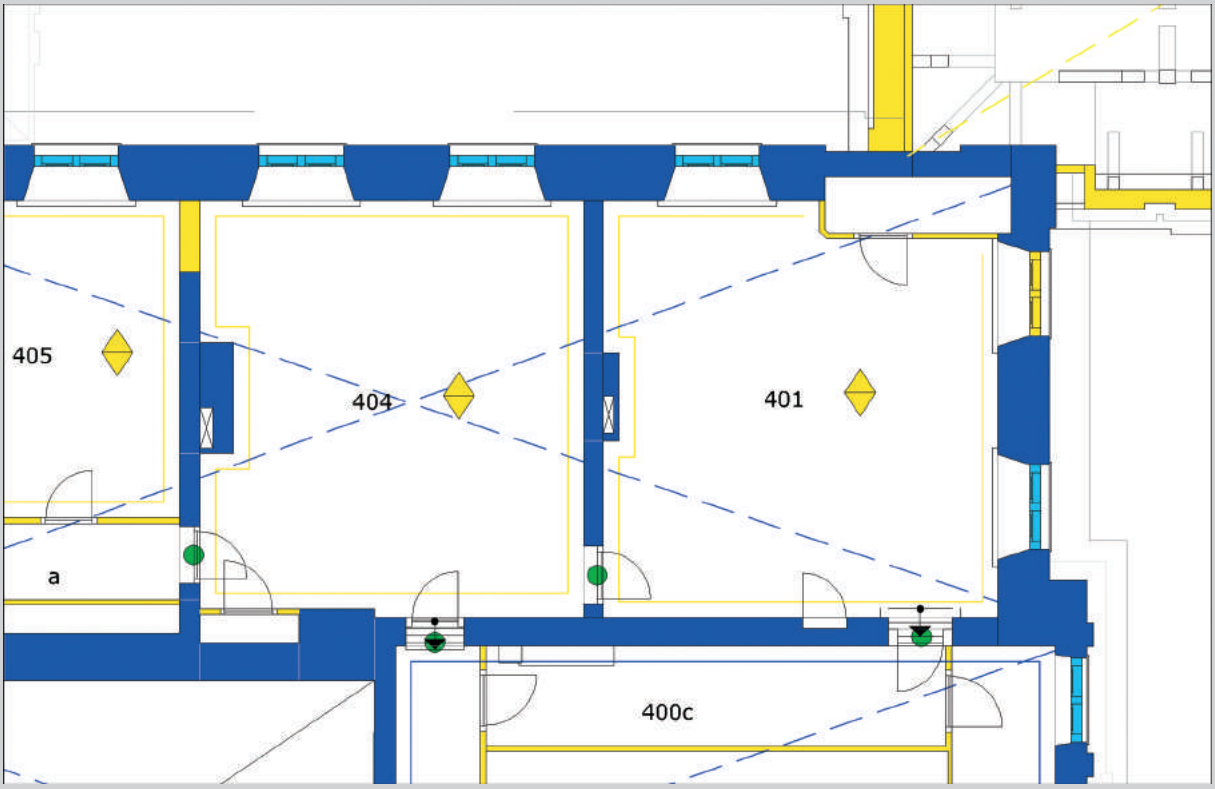

Ruimte 401

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Afb. 400a-1. De ruimte boven koepelgewelf van de audiëntiezaal

Afb. 400a-2. De ruimte boven het koepelgewelf met links de bevestigingsconstructie van de centrale kroonluchter van de audiëntiezaal

▲ Afb. 400b-1. De gang gezien naar de voorgevel

▶ Afb. 400b-2. De gang met de trekstangen van het gewelf van de audiëntiezaal

Ruimten 401-404: Dienstruimten
(Vis, II, 121)

Bouwkundige beschrijving
De ruimten zijn niet ingericht. Een meubilering ontbreekt al staan hier en daar wat losse dingen. Alleen voor de ramen hangen witte katoenen gordijnen, om het beeld van buiten af niet te verstoren.
Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm. Grijs geschilderd.
Wanden • Nieuwe grenen plint (12, 5x 2, 5 cm) met ojiefprofilering aan de bovenzijde. Daarboven wit pleisterwerk. Al het houtwerk is in grijze kleur geschilderd.
Deuren • Paneeldeur met twee panelen met bossingen. Deurkozijn met ojieflijst.
Vensters • Ramen met roedenverdeling (indeling 2x[2+3]+2x[2+3]), gedetailleerd als schuifraam met een middenstijl. Aan de binnenzijde is een lexaanplaat in aluminium frame tegen het raamhout bevestigd. In de houten vensterbanken bevinden zich uitblaasopeningen voor de luchtbehandelingsinstallatie.
Hang- en sluitwerk • Pokhouten deurknoppen; messing sloten.
Plafond • Nieuw stucplafond met vlakke gestucte kooflijst langs de wanden.
Verlichting • Matglazen plafonnière.

Afb. 400d-1. De gang achterlangs het gewelf van de audiëntiezaal
(Apeldoorn, Fotocollectie PHK, Foto AMJ)

Ruimten 405-405a: Dienstruimte en gang
(Vis, II, 125)

Bouwkundige beschrijving
De ruimte is niet ingericht. Meubilering ontbreekt. Voor het venster hangt een wit katoenen gordijn,
Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm. Grijs geschilderd.
Wanden • Grenen plint (12,5 x 2,5 cm) met ojiefprofilering aan de bovenzijde. Daarboven wit pleisterwerk. Al het houtwerk is in grijze kleur geschilderd.
Deuren • Paneeldeur met twee panelen bossingen. Deurkozijn met ojieflijst.
Vensters • Een raam met roedenverdeling [indeling 2x (2+3) +2x (2+3)], gedetailleerd als schuifraam met een middenstijl. Aan de binnenzijde een lexaanplaat in metalen frame tegen het raamhout.

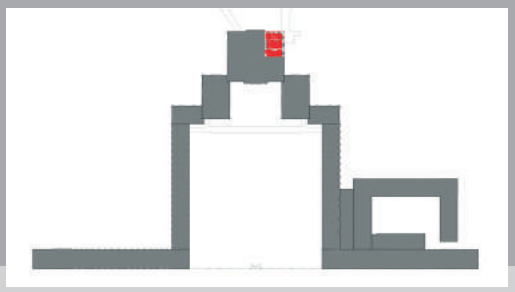
Afb. 401-1. De schouwpartij met de lambrisering
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL, Foto AMJ)

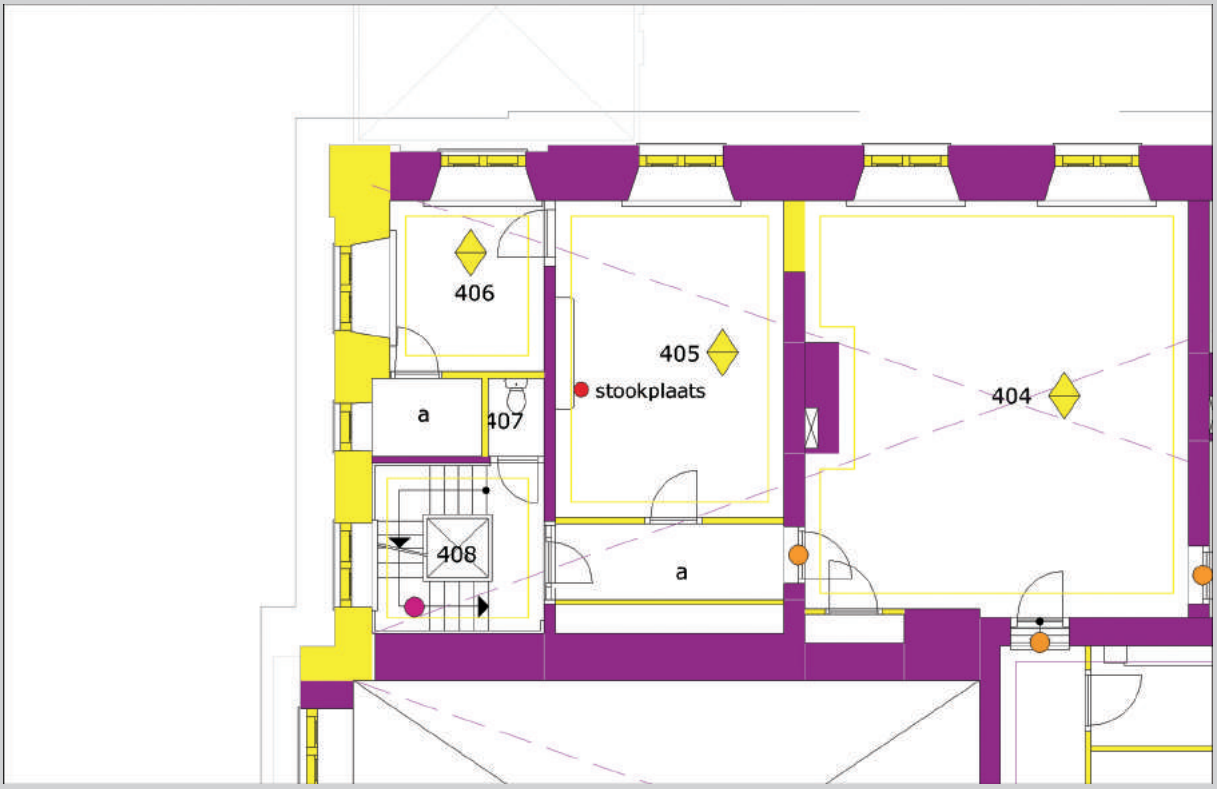
In de houten vensterbank bevinden zich een uitblaasopeningen voor de luchtbehandelingsinstallatie.
Hang- en sluitwerk • Pokhouten deurknoppen; messing sloten.
Stookplaats • Eenvoudige marmeren mantel (beige bruin). Enkele restanten marrnerschilderwerk bevinden zich op de binnenzijde van het gepleisterde rugvlak. De boezem is wit gepleisterd.
Plafond • Nieuw stucplafond, met vlakke gestucte kooflijst langs de wanden.
Verlichting • Matglazen plafonnière.

Ruimte 406: Dienstruimte
(Vis, II, 125)

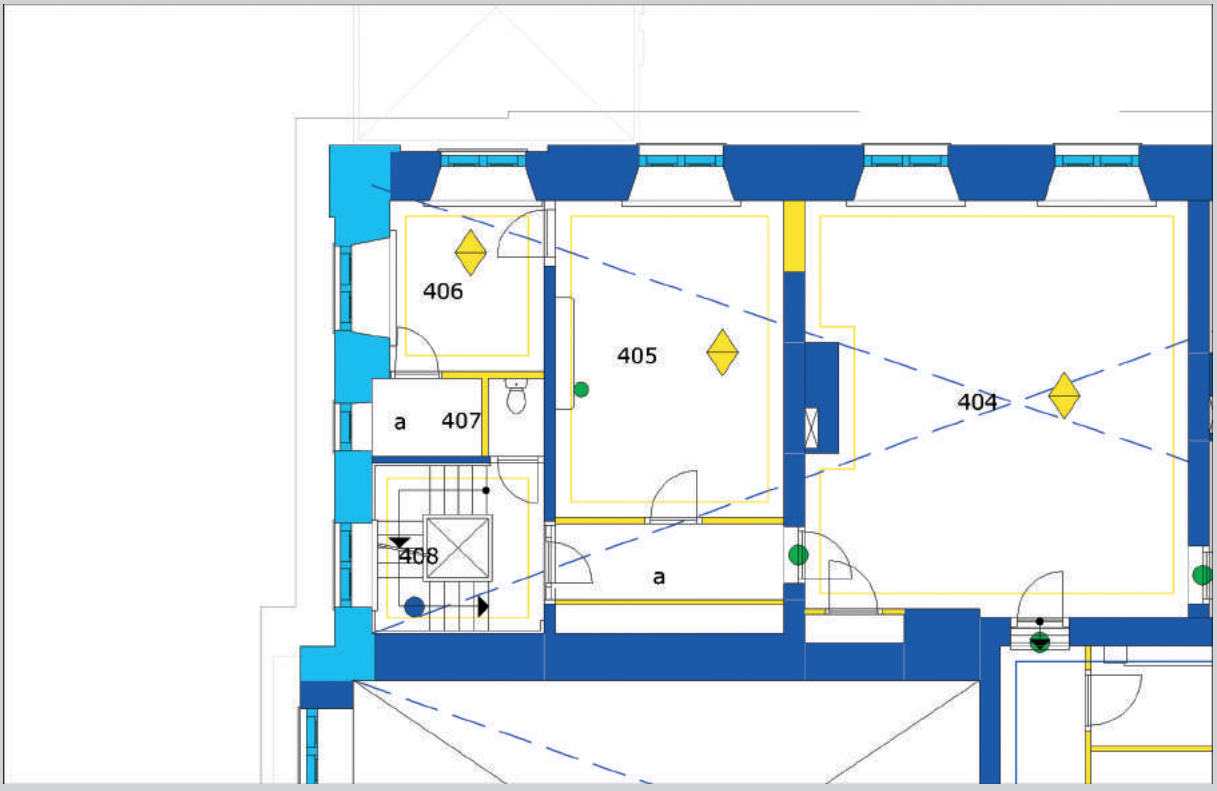
Bouwkundige beschrijving
De ruimte is niet ingericht. Meubilering ontbreekt. Voor het venster hangt een wit katoenen gordijn.
Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm. Grijs geschilderd.
Wanden • Grenen plint (12,5 x 2,5 cm) met ojiefprofilering aan de bovenzijde. Daarboven wit pleisterwerk. Al het houtwerk is in grijze kleur geschilderd.

Ruimte 404-408

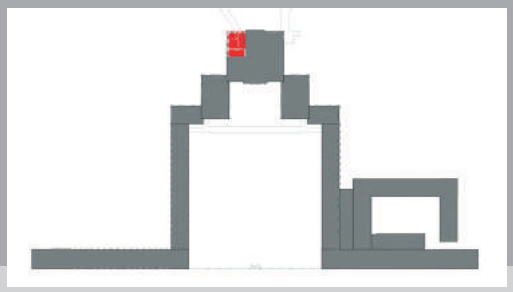
Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

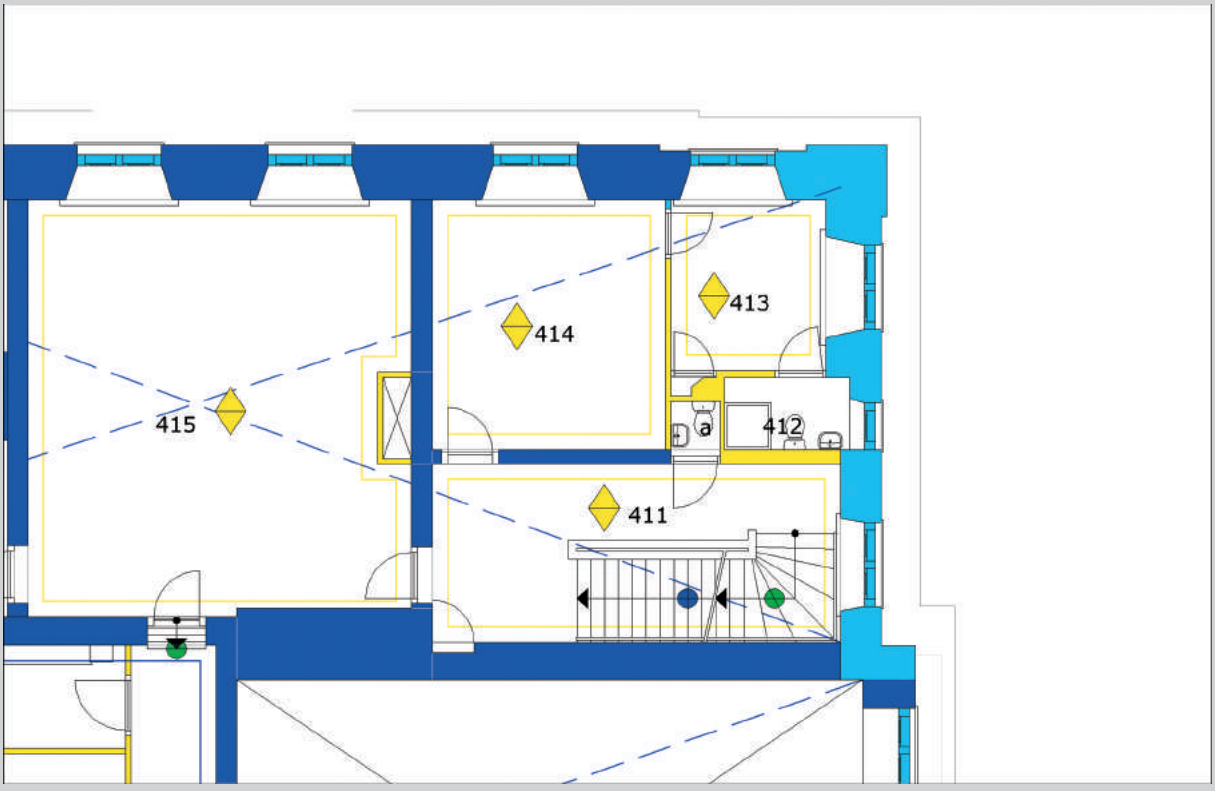
0 5 mtr

Ruimte 411-415

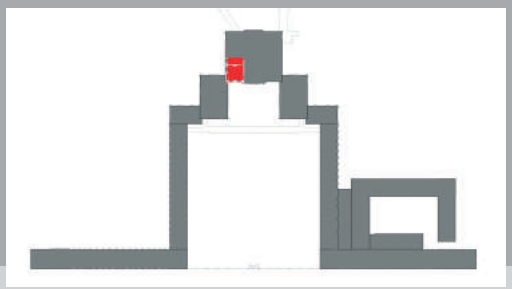
Faseringsplattegrond

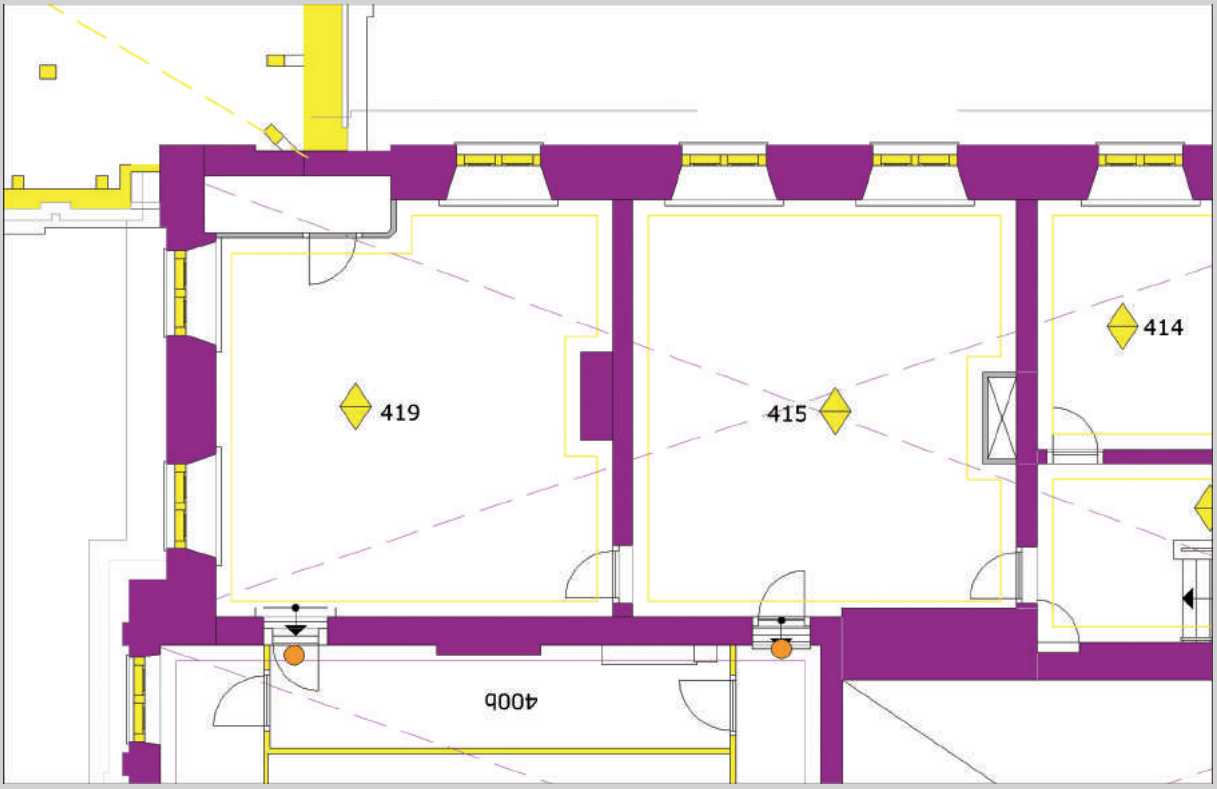

Waarderingsplattegrond

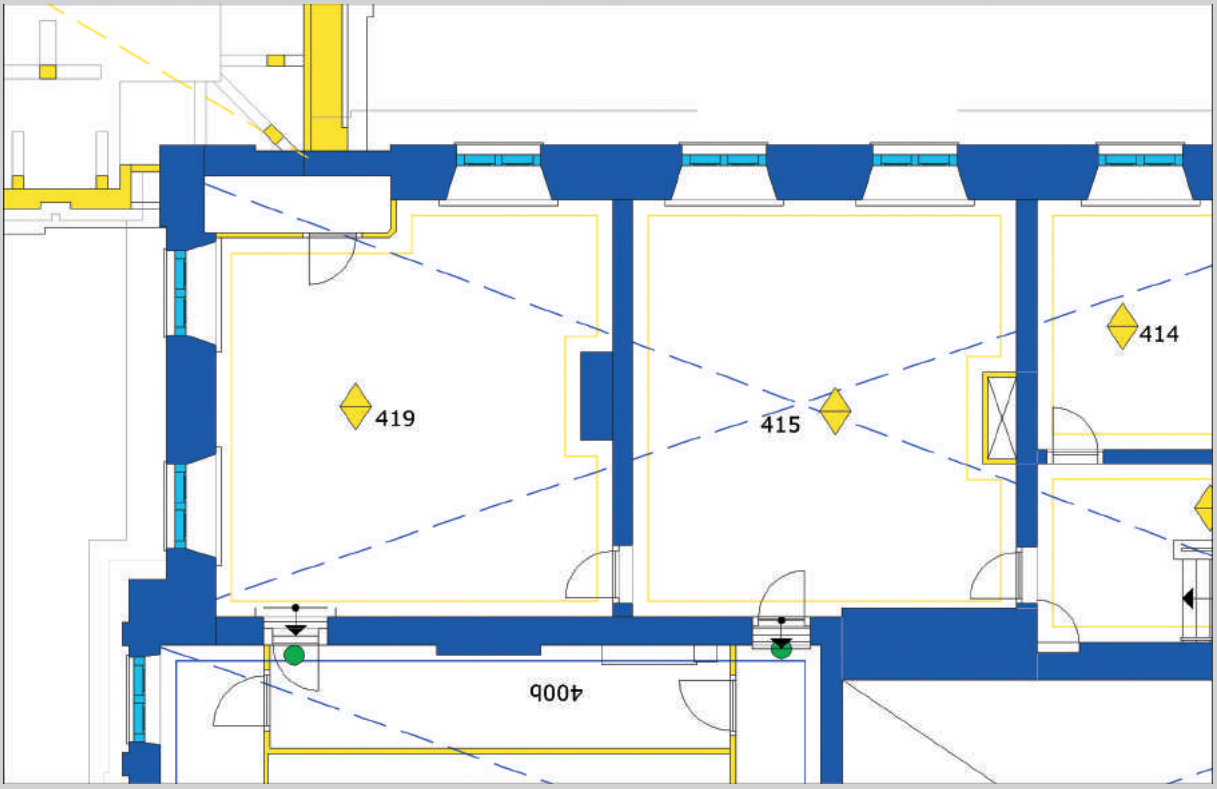
0 5 mtr

Ruimte 415-419

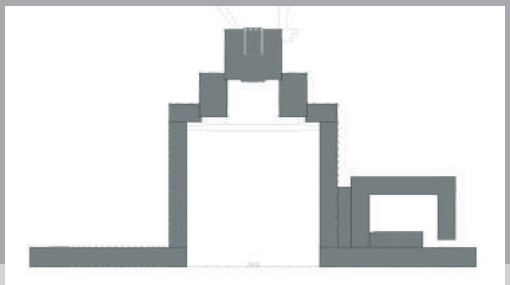
Faseringsplattegrond

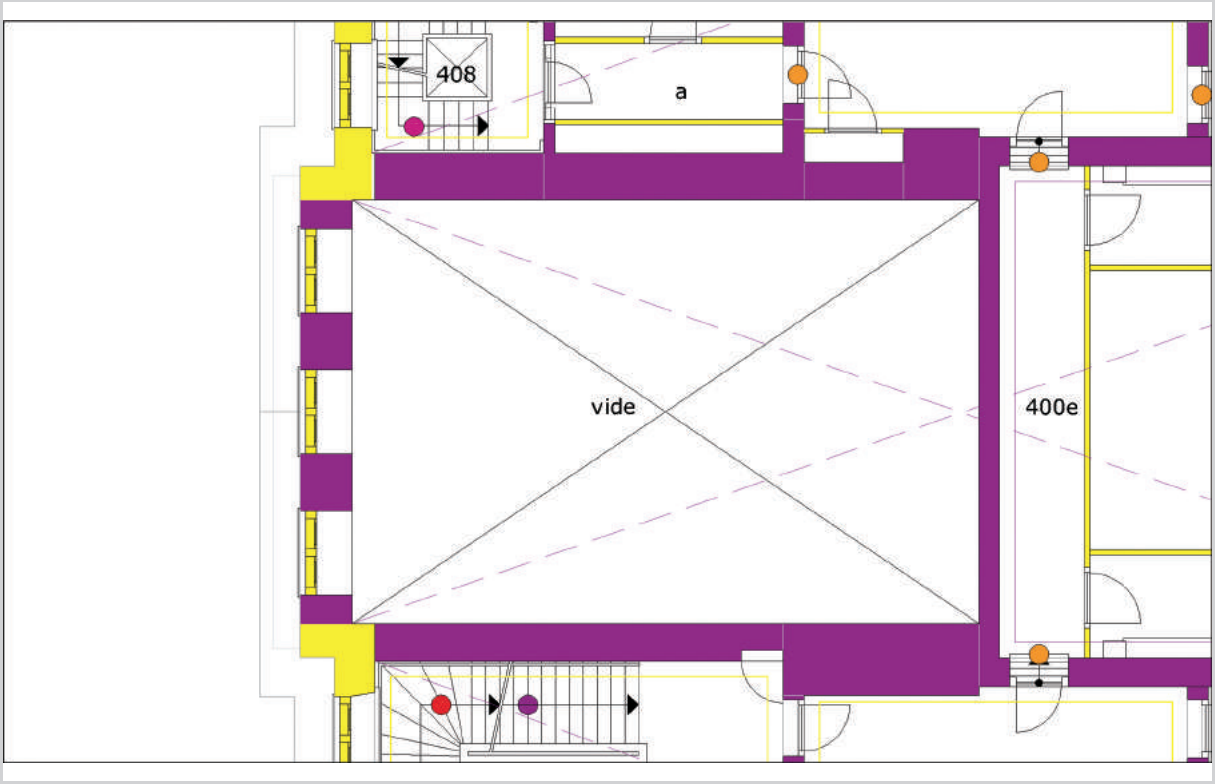

Waarderingsplattegrond

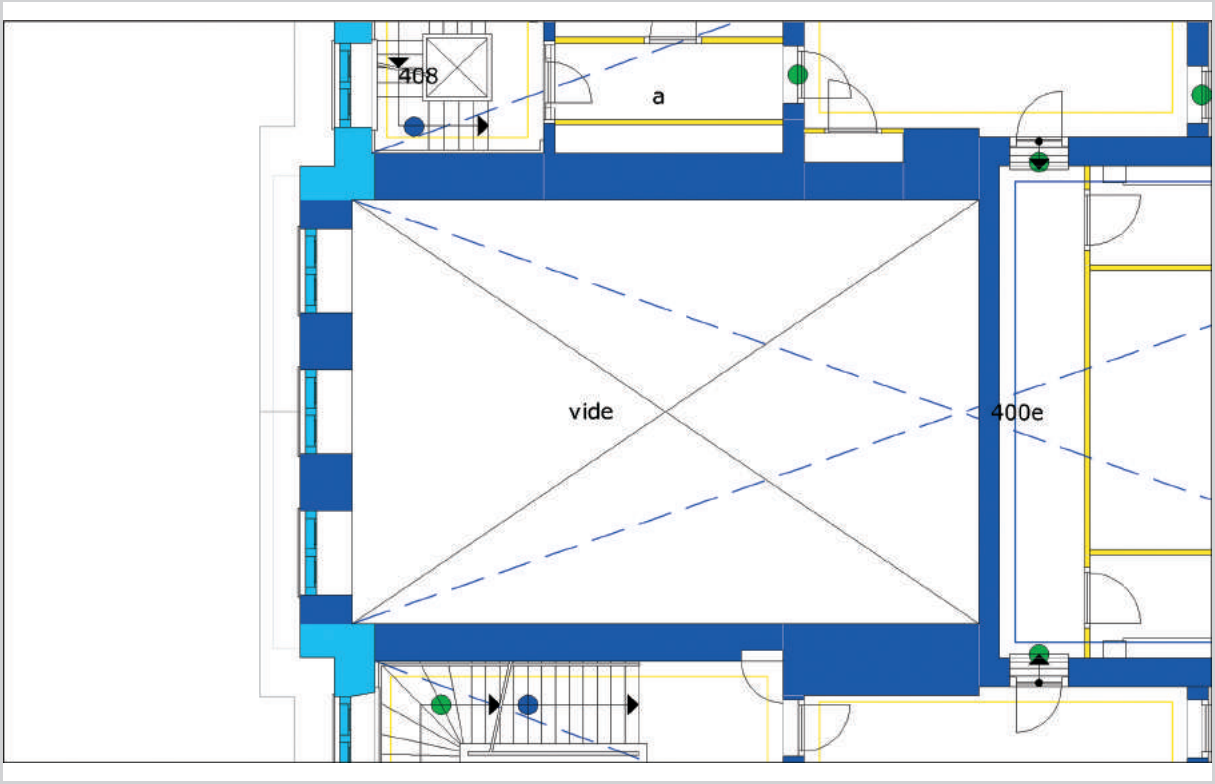
0 5 mtr

Ruimte 4 Vide

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

0 5 mtr

Deuren • Paneeldeur met twee panelen bossingen. Deurkozijn met ojieflijst.
Vensters • Twee vensters met roedenverdeling [indeling 2x (2+3) +2x (2+3)], gedetailleerd als schuifraam met een middenstijl. Aan de binnenzijde een lexaanplaat in metalen frame tegen het raamhout. In de houten vensterbank bevinden zich een uitblaasopeningen voor de luchtbehandelingsinstallatie.
Hang- en sluitwerk • Pokhouten deurknoppen; messing sloten.
Plafond • Nieuw stucplafond, met vlakke gestucte kooflijst langs de wanden.
Verlichting • Matglazen plafonnière.

Ruimte 406a/412a: Badkamer
(Vis, II, 125)

Bouwkundige beschrijving
Badkamer met toilet, wastafel en douche, geheel nieuw aangelegd met de restauratie. Voor het raam hangt een wit katoenen gordijn.
Vloer • Dubbel hard gebakken, beigekleurige tegels (13x13 cm). Ter plaatse van de douche is een verlaging aangebracht van 2 cm. Het niveauverschil met het aangrenzende vertrek bedraagt 10,5 cm.
Wanden • Verglaasde tegels (13x13 cm) in diverse witte tinten, betegeld tot aan het plafond. Het geheel geeft een roze-achtige indruk.
Deuren • Nieuwe paneeldeur met twee panelen voorzien van bossingen. Deurkozijn met ojieflijst op hardsteen neuten. Hardstenen dorpel.
Vensters • Een raam met roedenverdeling [indeling 2x(2+3)], gedetailleerd als schuifraam met een middenstijl. Aan de binnenzijde is een lexaanplaat in aluminium frame bevestigd tegen het raamhout. De vensterbanken zijn geheel betegeld.
Hang- en sluitwerk • Pokhouten deurknoppen; messing sloten.
Plafond • Nieuw stucplafond, met vlakke gestucte kooflijst langs de wanden.
Verlichting • Matglazen bol.
Inrichting • Wastafel en toilet in wit aardewerk; ronde spiegel.

Ruimten 413-414, 415-419: Dienstruimten
(Vis, II, 126)

Bouwkundige beschrijving
De ruimte is niet ingericht. Meubilering ontbreekt. Voor het venster hangt een wit katoenen gordijn.
Vloer • Nieuwe grenen delen van wisselende breedte, dik 4 cm. Grijs geschilderd.
Wanden • Grenen plint (12,5 x 2,5 cm) met ojiefprofilering aan de bovenzijde. Daarboven wit pleisterwerk. Al het houtwerk is in grijze kleur geschilderd.
Deuren • Paneeldeur met twee panelen bossingen. Deurkozijn met ojieflijst.

Vensters • Twee vensters met roedenverdeling [indeling 2x (2+3) +2x (2+3)], gedetailleerd als schuifraam met een middenstijl. Aan de binnenzijde een lexaanplaat in metalen frame tegen het raamhout. In de houten vensterbank bevinden zich een uitblaasopeningen voor de luchtbehandelingsinstallatie.
In ruimte 414 een venster als in ruimte 413.
Hang- en sluitwerk • Pokhouten deurknoppen; messing sloten.
Plafond • Nieuw stucplafond, met vlakke gestucte kooflijst langs de wanden.
Verlichting • Matglazen plafonnière.

2.5.5 Zolder

Bouwkundige beschrijving

Vloer • Een betonvloer op lewisplaten rust op een stalen balkconstructie welke vrij van de zolderbalklaag der tweede verdieping nieuw is opgebouwd. Ter plaatse van de leidingen is een betonnen opstand van 10 cm hoog aangebracht. De bestaande vloer boven het grote trappenhuis werd gehandhaafd. Op enkele plaatsen moesten de vloerdelen worden aangevuld.

Wanden • Het oostelijk diensttrappenhuis is opgebouwd uit molersteen, dik 10 cm; het westelijk diensttrappenhuis is aan de oostzijde van steens metselwerk en aan de westzijde van stijl- en regelwerk, aan twee zijden afgewerkt met gyplatplaten. De overige binnenwanden bestaan uit stijl- en regelwerk met gyplatplaten. De wand tussen het ketelhuis en de koel- en compressorruimte is dubbel uitgevoerd. Het plafond is afgedekt met twee lagen nobranda.

Trap • Nieuwe grenen trap naar het dak, ontworpen op basis van de plattegrond van Schonck. Een klein trapje van zes treden overbrugt de verhoging van de koof van het grote trappenhuis (optrede 20 cm, aantrede 28 cm). Daarna voert een grenen trap, bestaande uit twee steektrappen en een bordes naar het dakpaviljoen. Eerste deel, 10 treden, bordes, tweede deel 13 treden. Optrede 20 cm; aantrede 30 cm. Een trappaal met een klauwstuk beëindigd de leuning met dichte schotten.

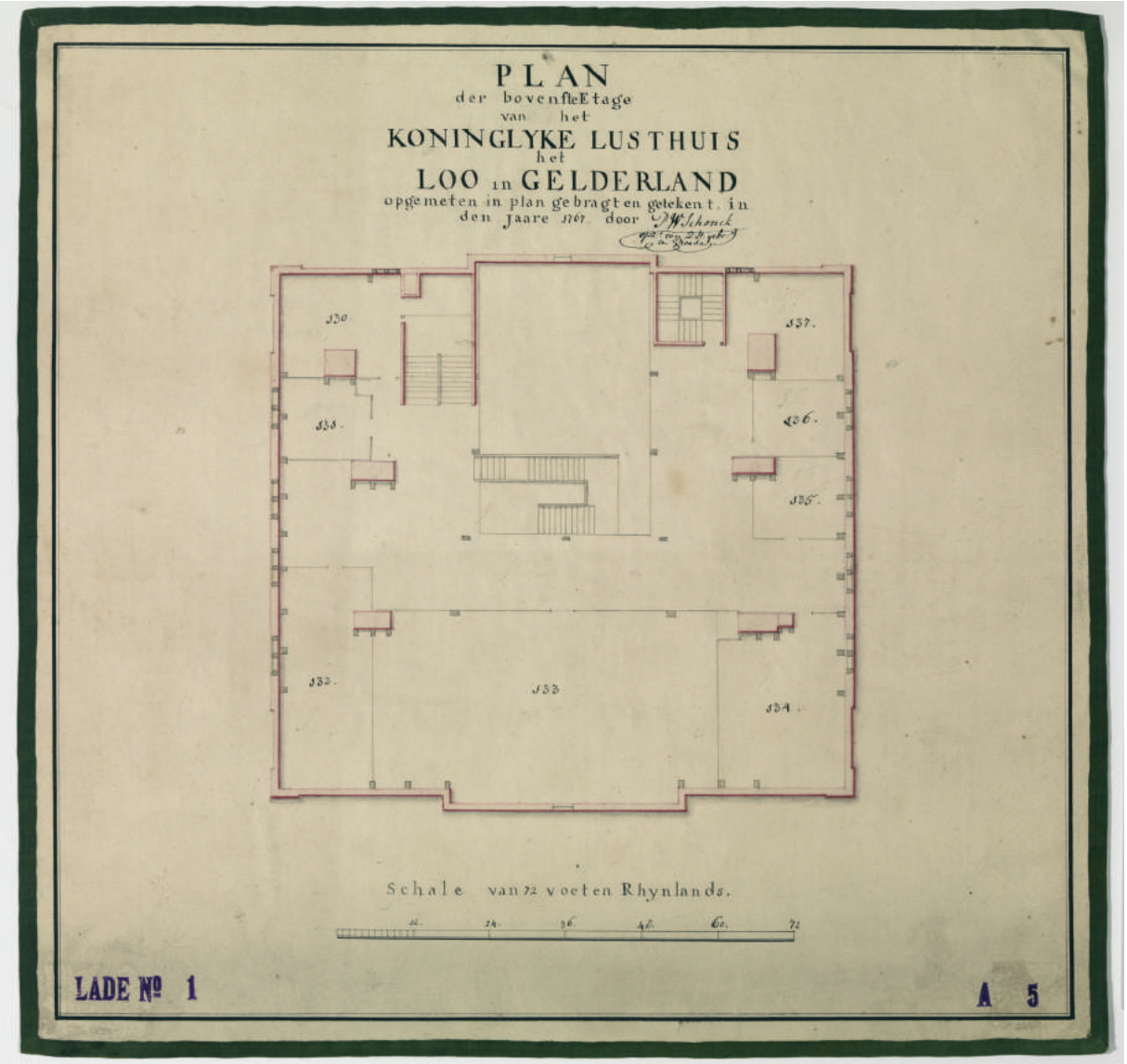
De schoorstenen en luchtkanalen zijn halfsteens gemetseld en verstevigd met ijzeren hoekprofielen.

Deuren • Tussen de trappenhuizen en de zolder, het ketelhuis, compressorhuis en de zolder nieuwe brandvertragende deuren.

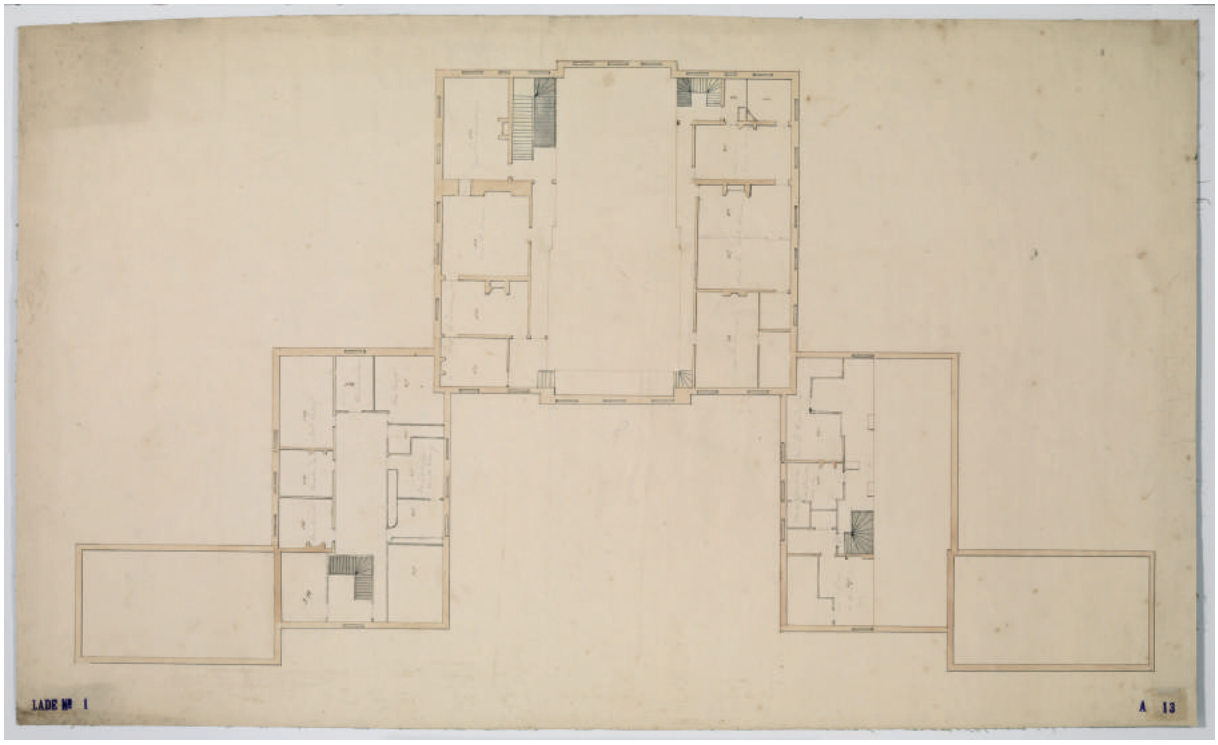
Vensters • Twee dakkapellen aan de noordgevel, voorzien van naar buiten draaiende ramen (ruitindeling 4x5). Aan de west- en oostgevel vier dakkapellen met naar buiten draaiende ramen (ruitindeling 3x4+3x4).

Plafond • Tussen de dakbalken is tegen het beschot isolatiemateriaal bevestigd.

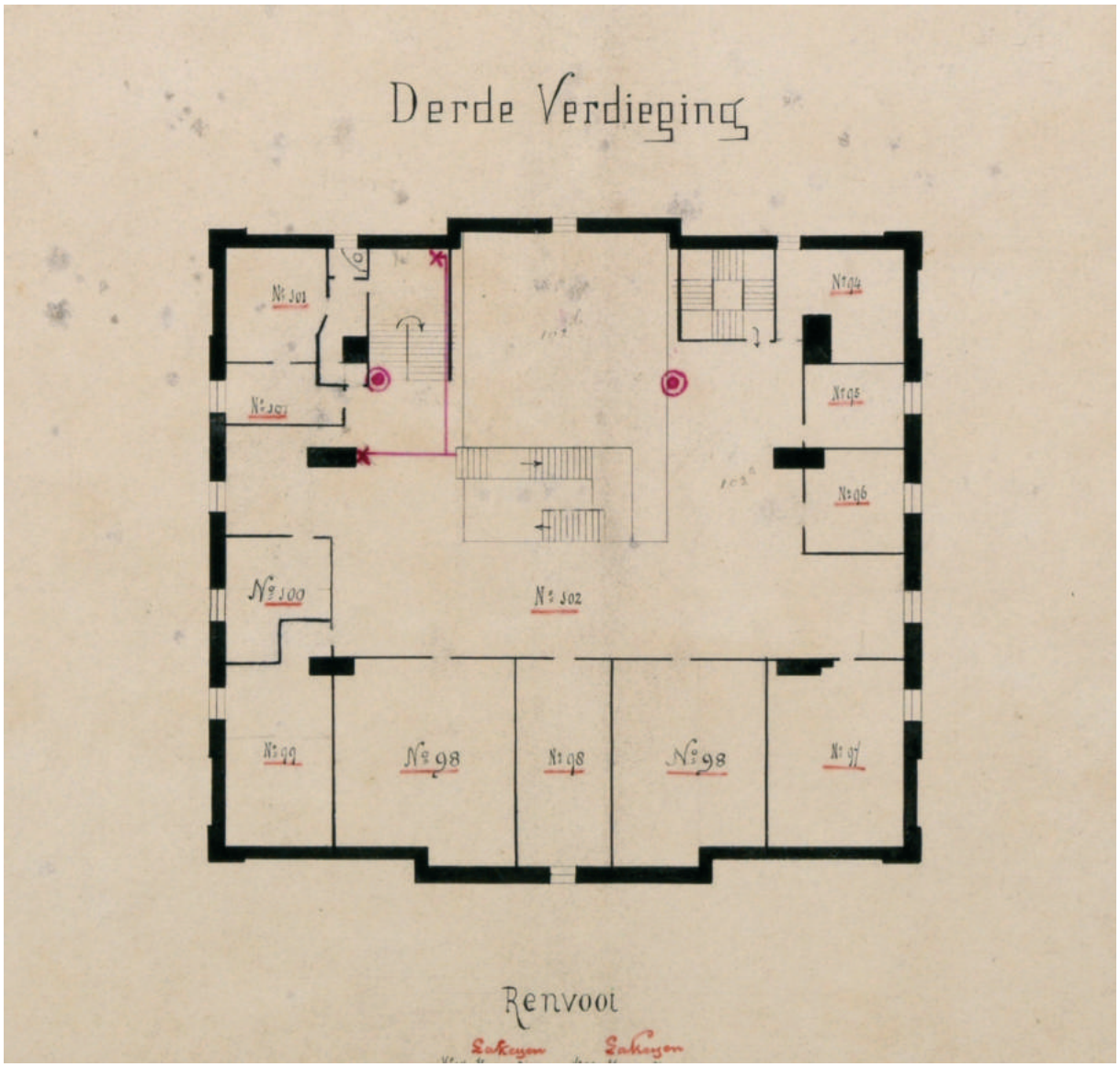
Verlichting • Tl-armaturen.

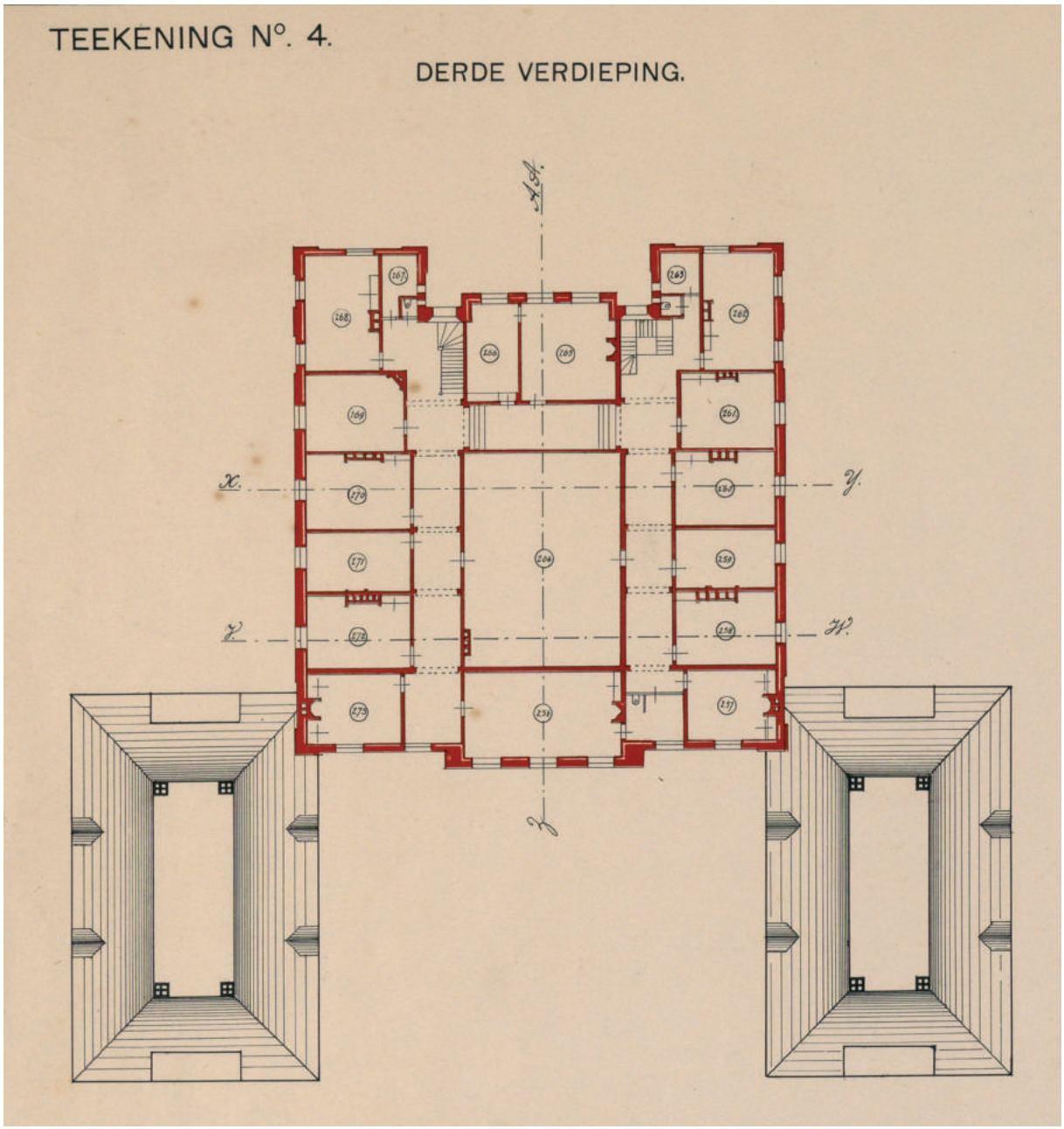
Afb. I. ‘Plan der derde etage van het koninglijke lusthuis het Loo in Gelderland’
P.W. Schonk, 1787
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3254)

Afb. II. Plattegrond van de zolder van het corps de logis en de paviljoens. C. Hooiberg, 1811
(Apeldoorn, Tekeningenarchief PHL, inv.nr. 3265)

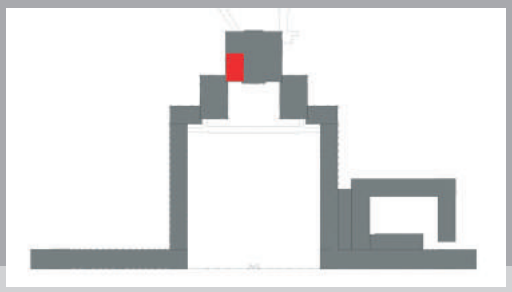

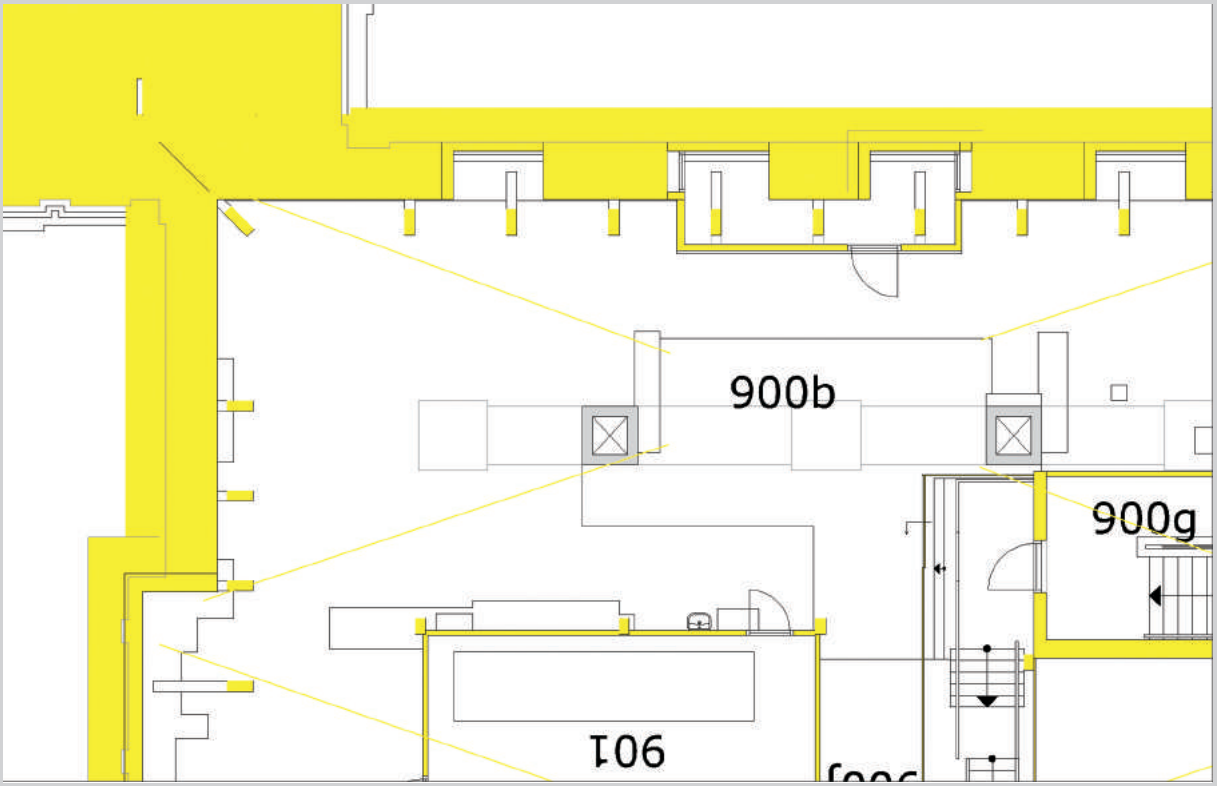
Afb. III. Plattegrond van de zolder. W. Neelmeijer, 1878, bijgewerkt in 1888 en 1893.
Potlood, zwarte en rode inkt en dekverf op papier, geplakt op groene stof
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3285)

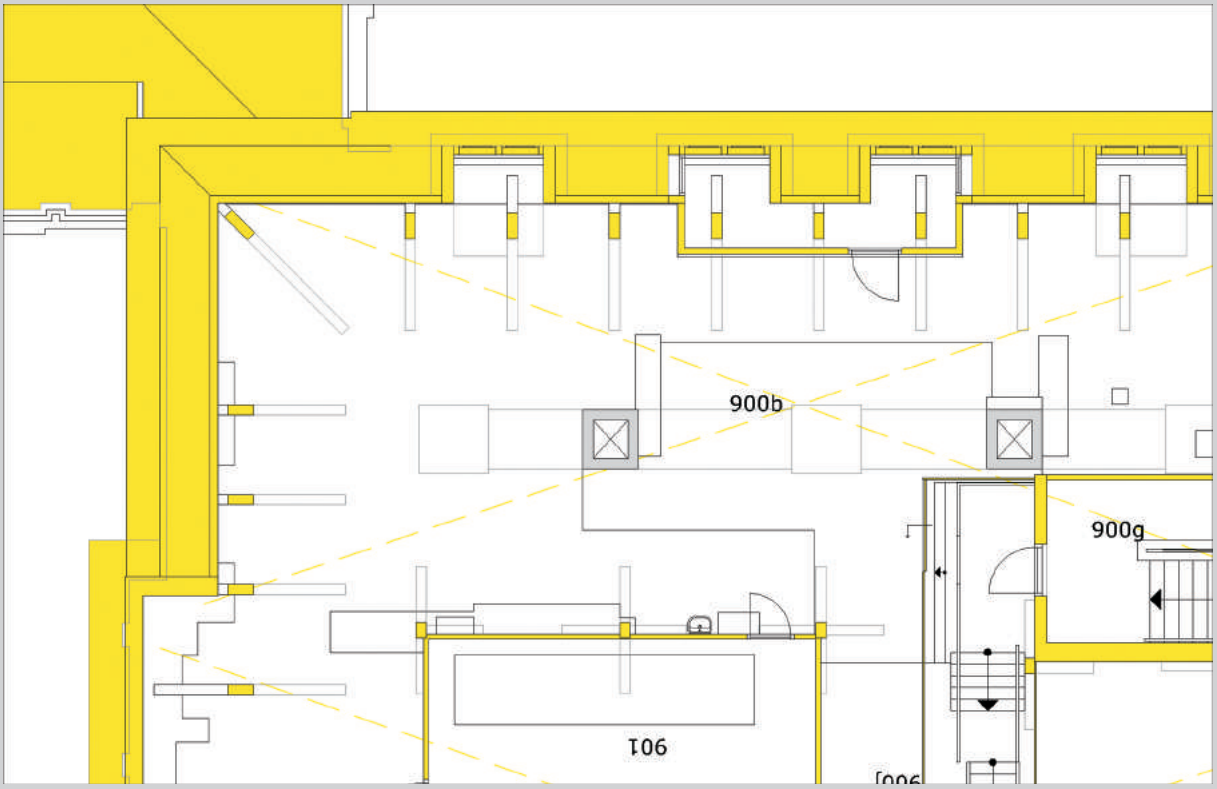
Afb. IV. Tekening no. 4. Plattegrond van het paleis over de tweede verdieping (uitsnede). N.B. Er bestaat geen plattegrond van de zolder die in 1914 tot stand kwam. Bureau Rijksbouwmeester C.H. Peters, 1910. Druk in kleur met notities in inkt
(Apeldoorn, Tekeningencollectie PHL, inv.nr. 3343)

Ruimte 900a

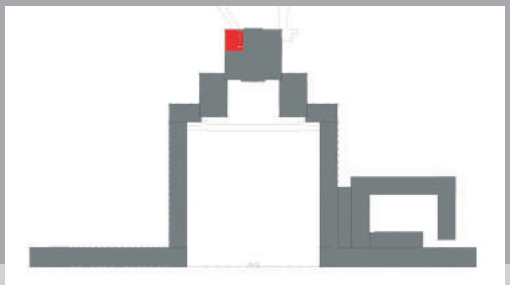
Faseringsplattegrond

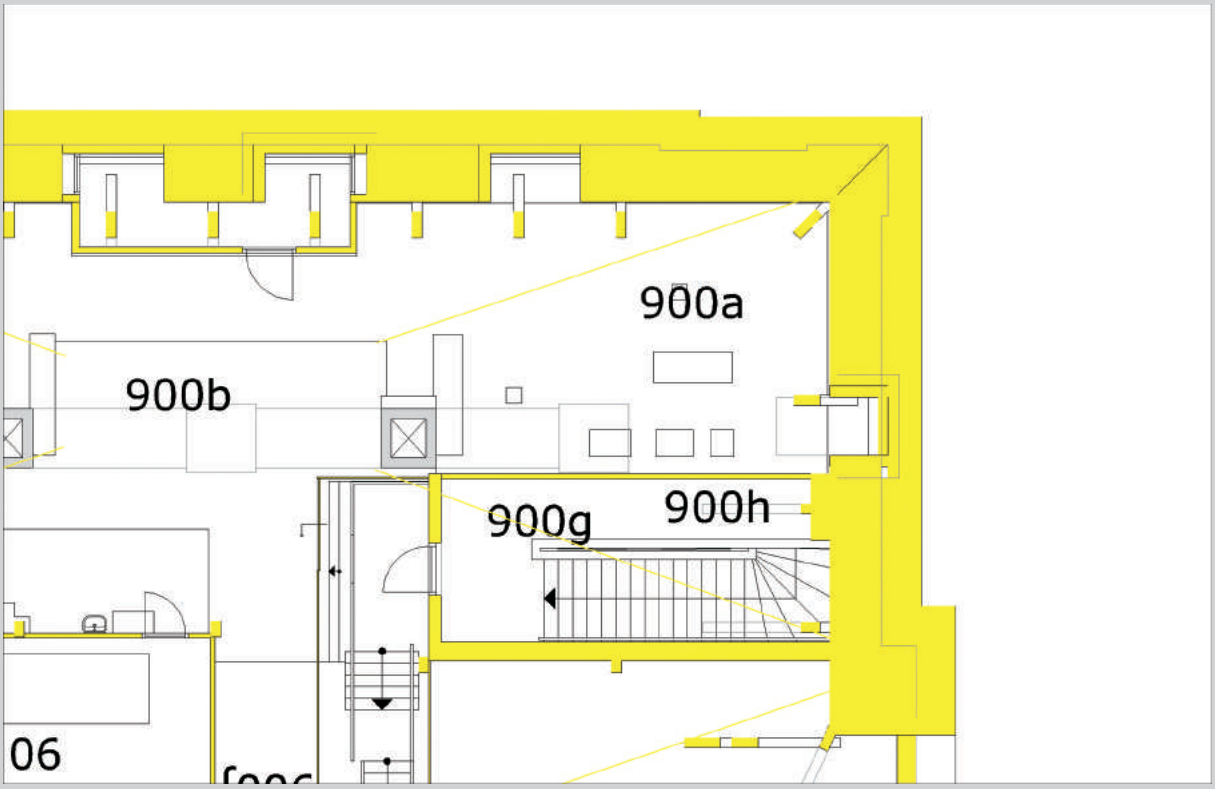

Waarderingsplattegrond

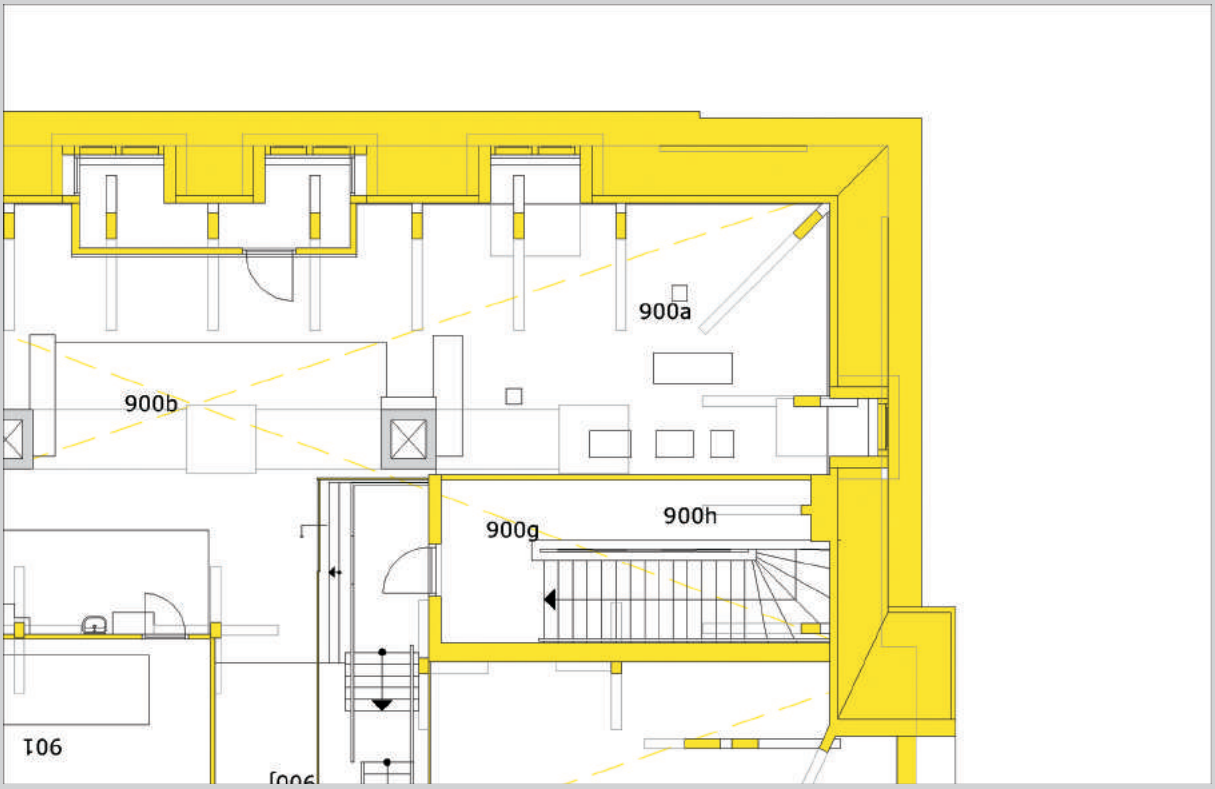
0 5 mtr

Ruimte 900b

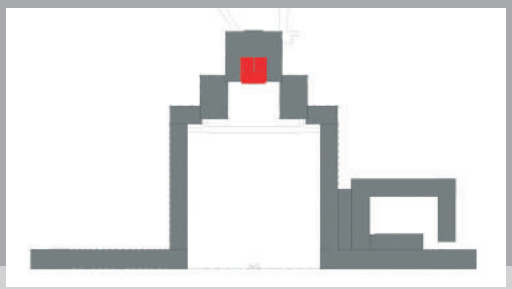
Faseringsplattegrond

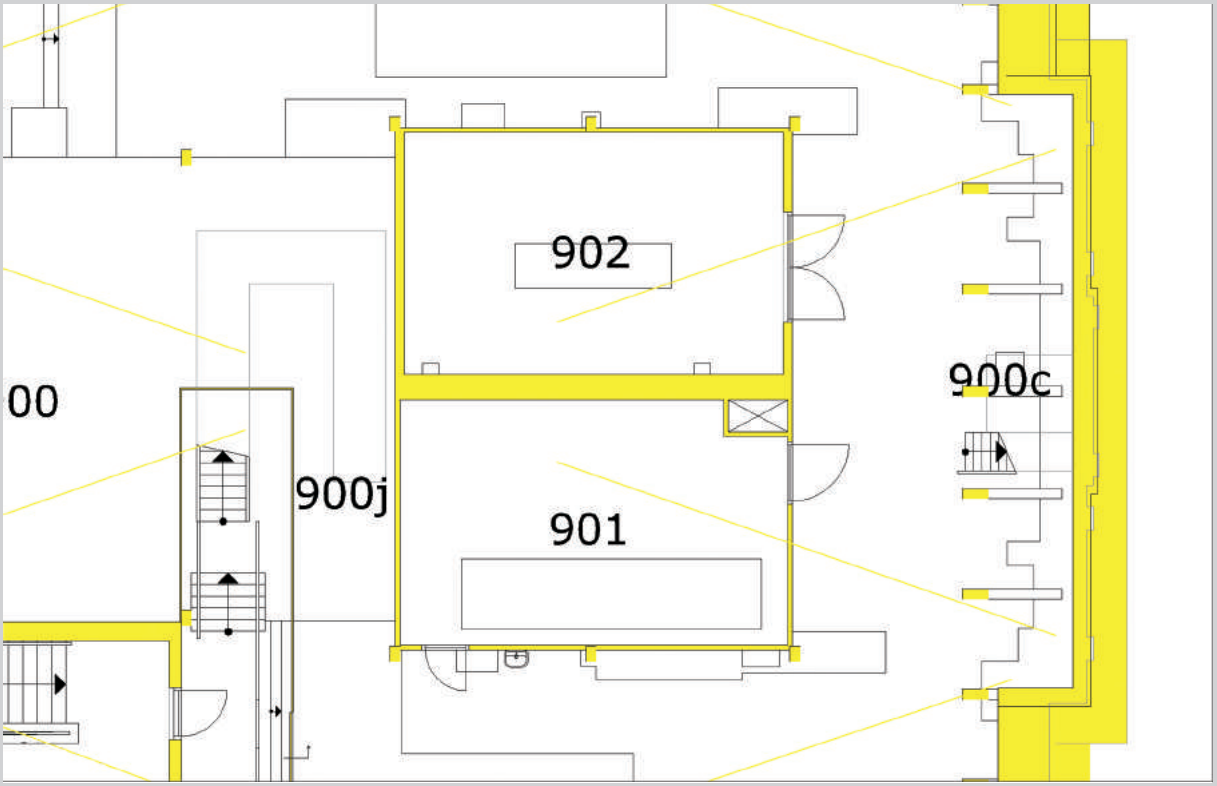

Waarderingsplattegrond

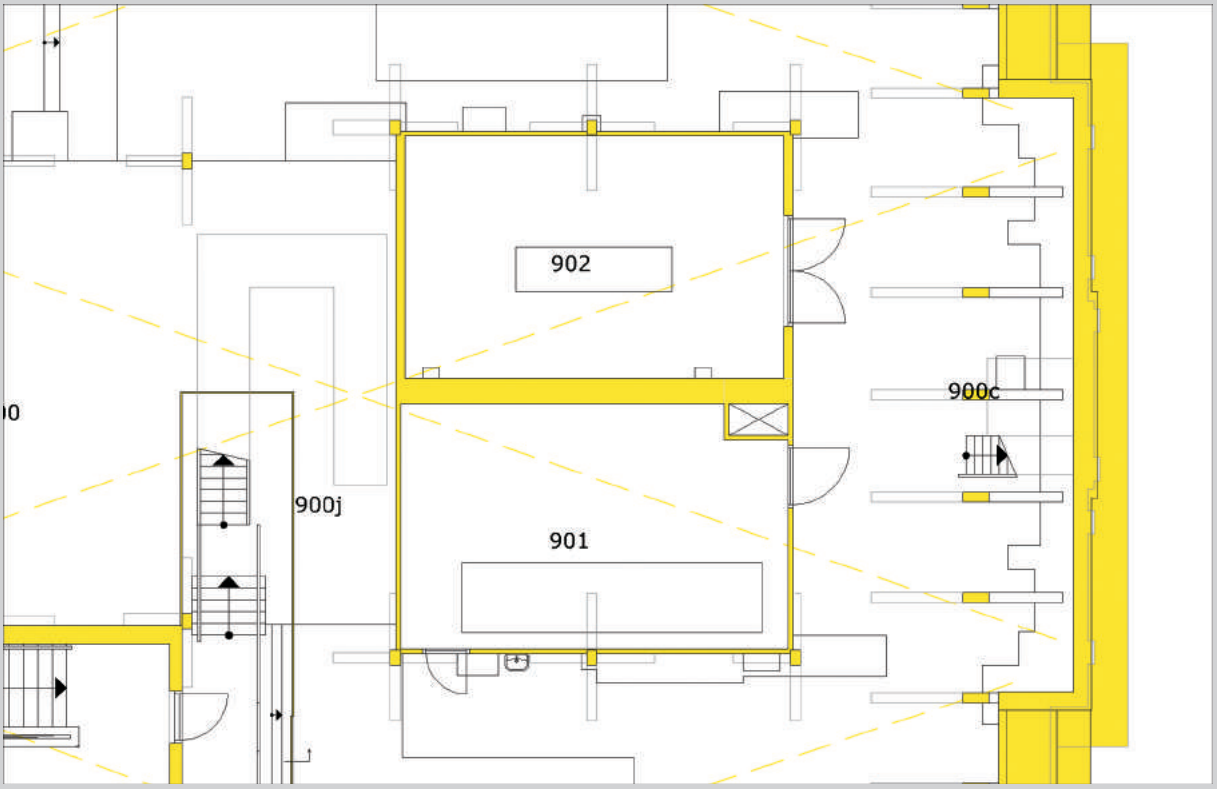
0 5 mtr

Ruimte 900c, 901-902

Faseringsplattegrond

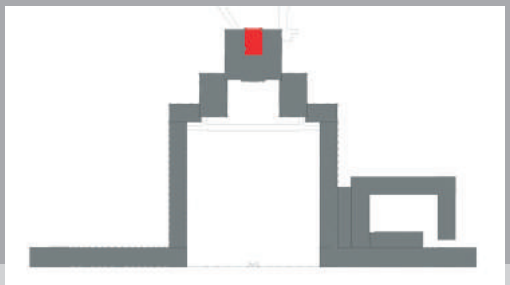

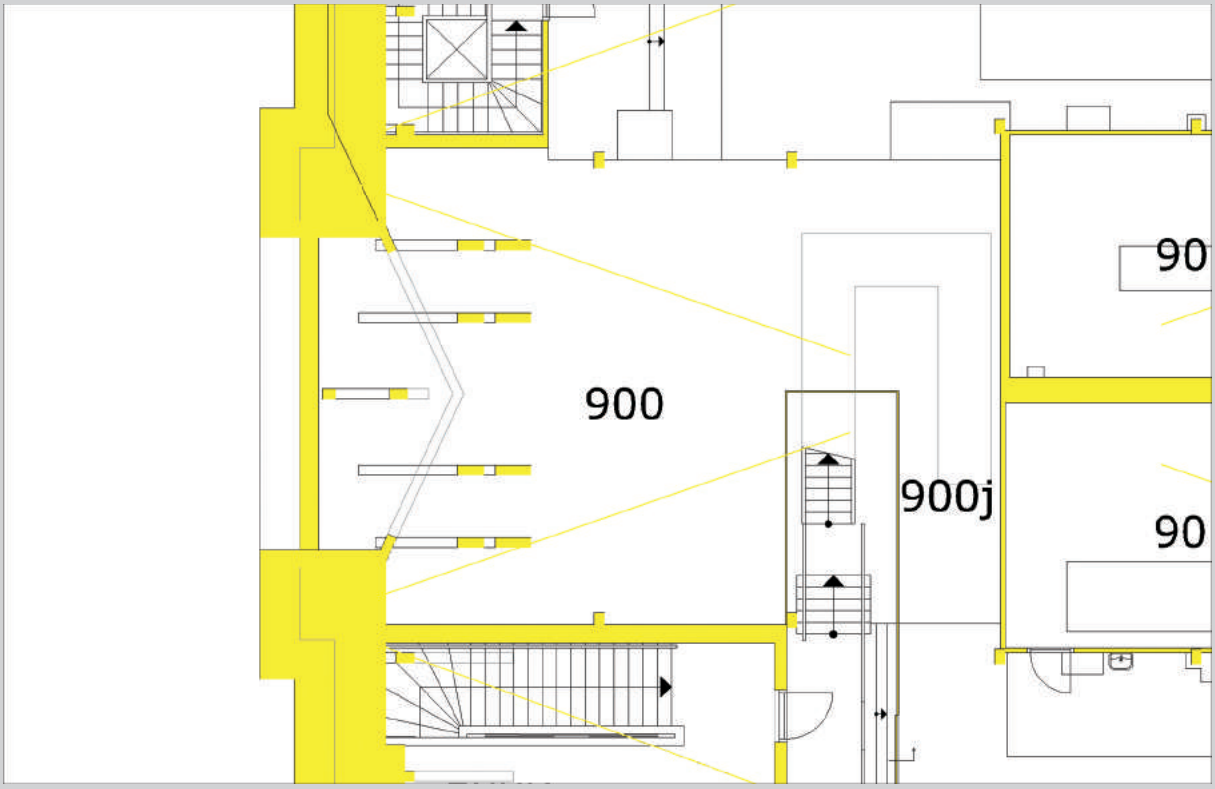
Waarderingsplattegrond

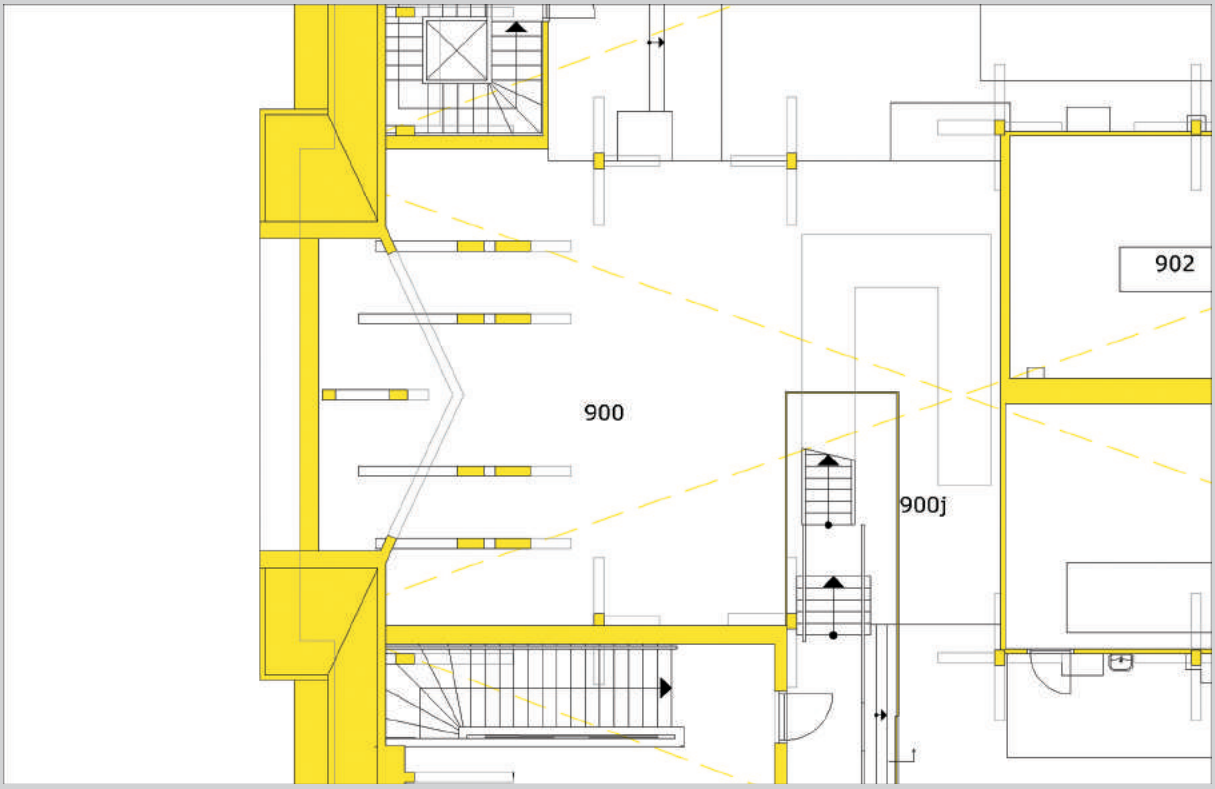

Ruimte 900

Faseringsplattegrond

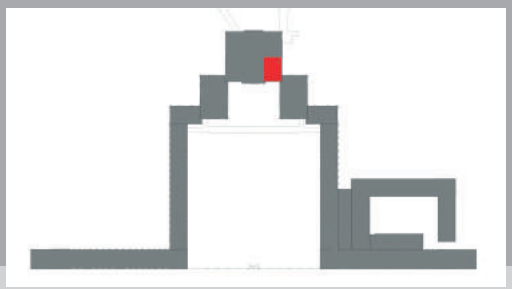

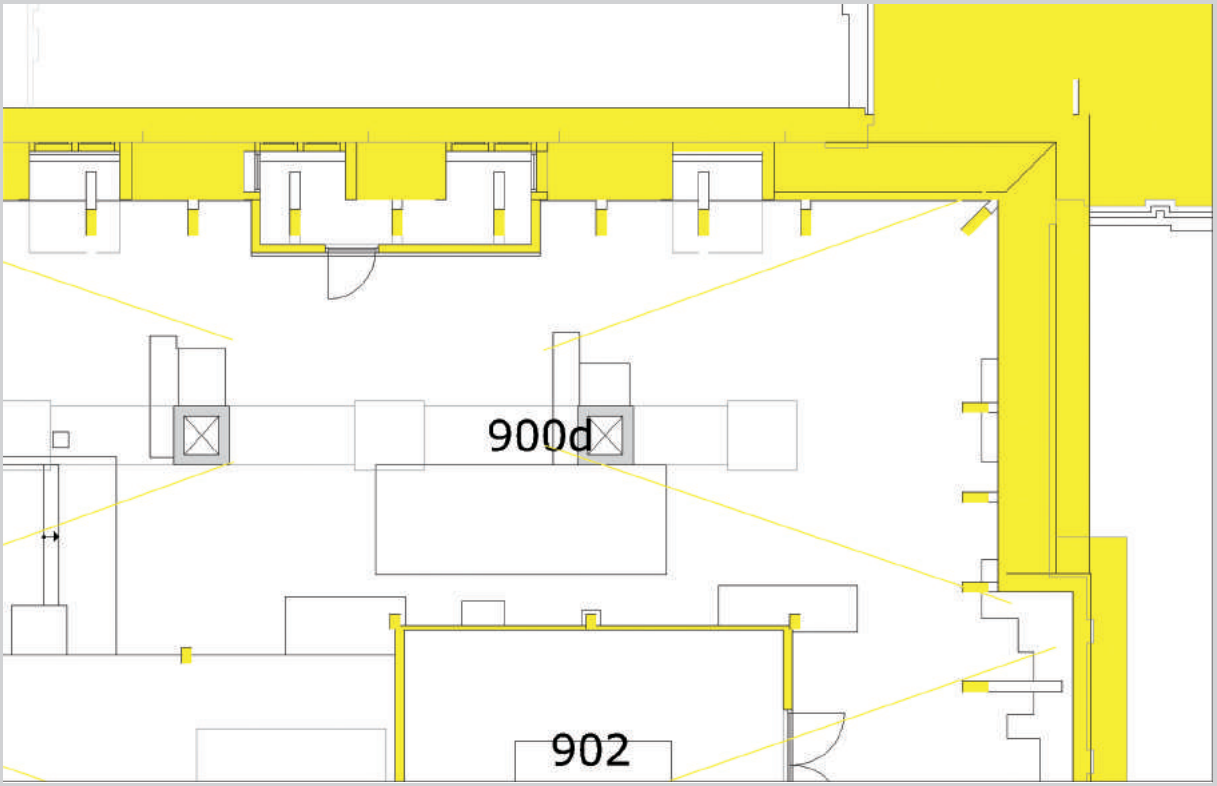
Waarderingsplattegrond

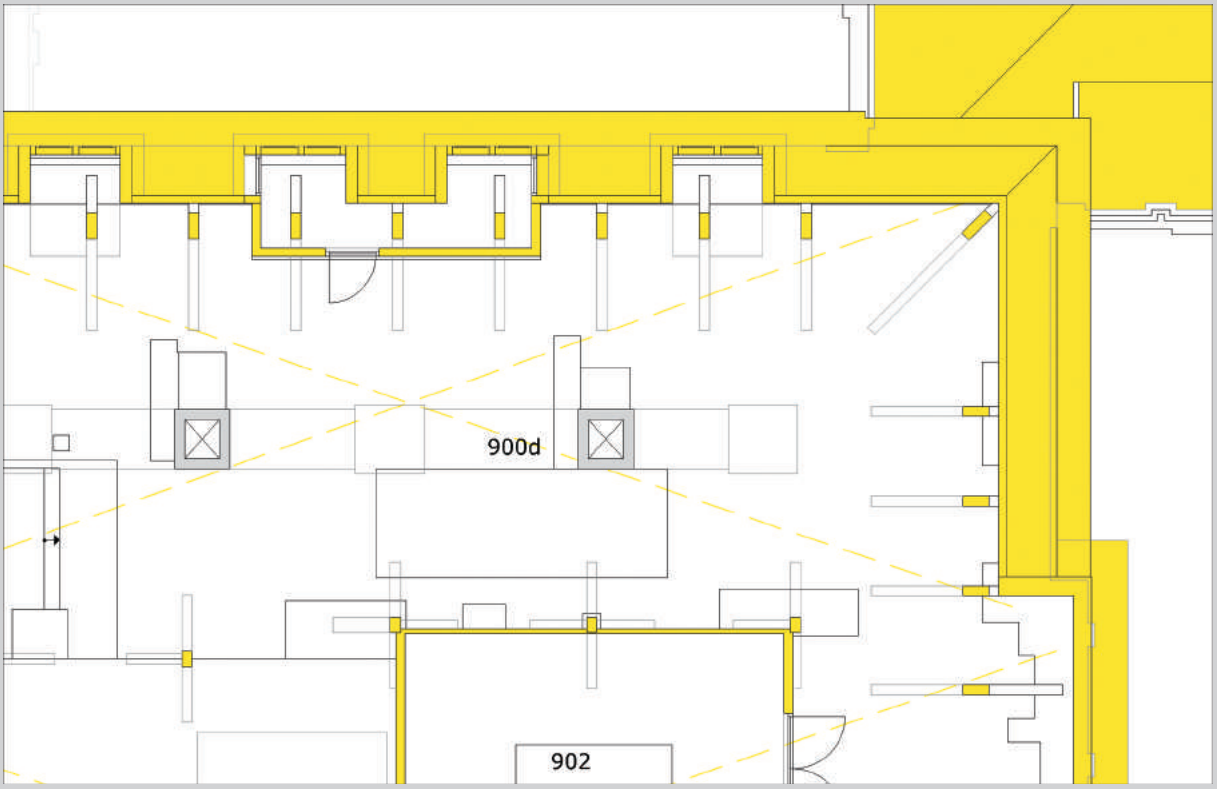

Ruimte 900d

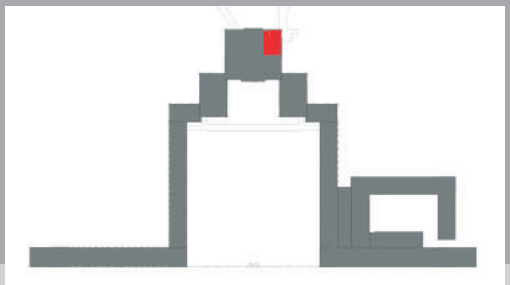
Faseringsplattegrond

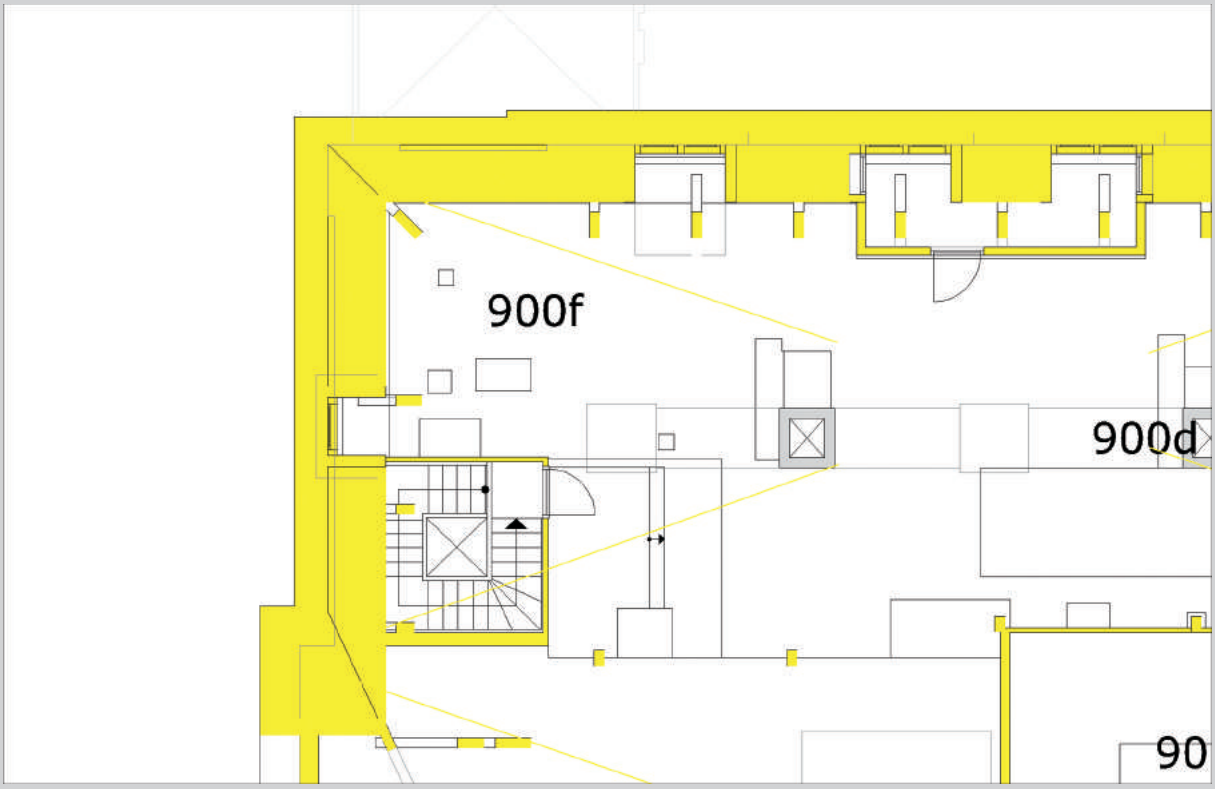

Waarderingsplattegrond

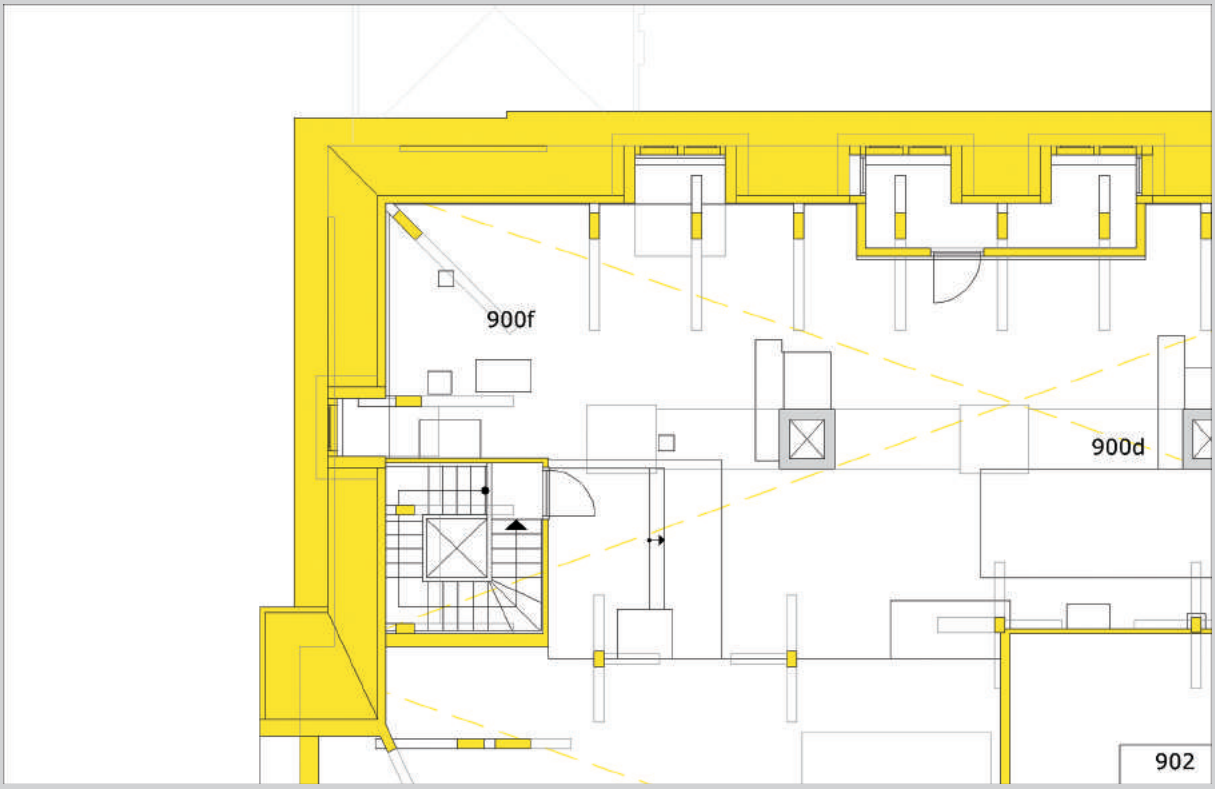
0 5 mtr

Ruimte 900f

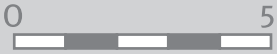

Faseringsplattegrond

Waarderingsplattegrond

◄▲ Afb. 900/1. Beeld van de 'oude' zolder met de trap naar het platte dak. Situatie in 1976
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL. Foto AMJ)

◄▼ Afb. 900/2. Het westelijk deel van de 'oude' zolder in 1976
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL. Foto AMJ)

▲ Afb. 900/3. De vroegere behuizing van het uurwerk op de 'oude' zolder. Situatie in 1976
(Apeldoorn, Fotocollectie PHL. Foto AMJ)

Afb. 900/4. Een van de nieuw gemaakte standvinken

Afb. 900/5.
De nieuwe bovenjukken die het platte dak ondersteunen

Afb.900/ 6. De bovenjukken onder het platte dak

Afb. 900/7. Beeld van de samenbundeling van de kanalen bij een van de hoek-schoorstenen

▲ ◀ Afb. 900/8. De trap naar het platte dak en het paviljoen

▲ ▶ Afb. 900/9. De trap en het bordes met het uurwerk aan de zijde van de voorgevel

◀ Afb. 900/10. Het bordes met het uurwerk